

Barcode : 1990030102952

Title - Sadashivabhatti

Author - Sadashivabhatti

Language - sanskrit

Pages - 263

Publication Year - 2007

Barcode EAN.UCC-13

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

सदाशिवभट्टयाम् ।

शेषंतदीशंचविनत्यलक्ष्मीमीशस्य प्रीत्याहचलो-
पियोऽभवत् ॥ लिखामिग्रन्थं निजबुद्धिपुष्टै-
शिष्टार्थकं विवृतिसंग्रहं त्विमम् ॥ १ ॥

कारकविभक्तेर्वलवत्वाद्द्वितीयेति ॥ कुक्कुटांडसमासवत्-
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वन्तद्धितः ततस्तुनस एकार्थीभावात् । शरदः
कृतार्थतेतिवत्सामान्येनपुंसकं वा । एतेन तद्धितान्तत्वेन गुणव-
चनत्वावाभात्त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासंगतिरित्यपास्तं ।
न च स्वस्त्यादिसाहचर्यादित्यादिमाध्वोक्तयुक्त्यापि निर्वाह
इति वाच्यम् । रावणायनमस्कुर्यादिति भट्टिप्रयोगेद्वितीयाप्र-
संगात् । नचासत्त्वार्थकस्वरादिपठितस्यसप्रयोगः । नमस्पुरसौ-
रिति सत्वानापत्तेः तलजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्प-
नेपि स्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यादौ समासानापत्तिर्दुष्परिहरा व-
स्तुतस्तु कर्मत्वमिहनविवक्ष्यते इति जयमङ्गलाशयः । अनुकू-
लयितुमित्यास्याध्याहारपरग्रन्थास्तूपायांतरपराइति बोध्यम् ।
एतेन फलाभावात्साहचर्यमिहन व्यवस्थापकमित्यपास्तम् ।
देवानां नमस्करोतीत्यस्य फलस्यसत्वादिति बोध्यम् । फला-
भावादुपपदविभक्तेरित्येव न प्रवर्तत इत्यस्यवक्तुंशक्यत्वाच्च ।

केचित्तुसाहचर्यनात्रनियामकम् । अन्यथा विनिगमनाविर-
हेणाऽजन्तत्वेनाऽक्षरसमाम्नायि कांतत्वेनवासादृश्यग्रहेदेवे-
भ्योनमोऽत्रेत्यादावेव तदापत्यादेवेभ्योनम इत्यत्रानापत्या-
भाष्याद्याकरग्रन्थासंगतिरेव स्यात् । किञ्चनमोवरिव इति
सूत्रेभाष्येनमस्यति देवानित्यत्र चतुर्थीमाशङ्क्योपपदविभक्ते-
रिति न्यायेनसमाहितम् । साहचर्येणद्योतकनमः शब्देचतु-
र्थ्यप्रवृत्तौक्यचः पूजार्थकत्वेनतमसोद्योतकत्वेन तदप्राप्त्योभ-
यमप्यसंगतं स्यादित्याहुः । तिरस्कृत्येत्यर्थ इति । फलितार्-
थप्रदर्शनमिदमिति पाठकाः । एवं चतिरस्कारार्थस्य परिभवते-
रेव विचारार्थकत्वमिति नासंगतिरिति भावः । इदमेवयुक्त-
म् । केचित्तुवैयधिकरण्येनान्वये तत्संवन्धिधातोरित्यर्थः ।
तदर्थप्रकृतिकण्यन्तधातोरिति यावत् । यद्वाकोशात्तिर-
स्कारार्थस्य परिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वेविषयत्वापत्यर्थक-
त्वे । तदुत्तरणिचातदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूप-
विचारार्थकत्वपरिभावयतेरित्यर्थः एतेन यस्यकोशात्तिरस्का-
रार्थकत्वं परिभवतेर्नतस्यविचारार्थकत्वम् । यस्य भावयते-
स्तत्त्वंनतस्यकोशात्तत्त्वमित्युभयमसङ्गतमित्यपास्तम् । यत्तु-
परिभवतेस्तिरोभवनंण्यंतस्यतिरस्करणमर्थ इति भूप्राप्तावि-
त्यस्य चौरादिकस्येदं रूपमितिवापरिभाष्येत्यस्यतिरस्कृत्ये-
तिविवरणंसम्यगेवेति तन्न । घयन्तनामार्थानुशासकवक्ष्यमा-
णकोशसंचारस्यासङ्गति प्रसङ्गात् । ममतुपरिभाष्येत्यादेरयम-
र्थः । कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोःपरिभा-
ष्येत्यत्रणिलोपेधातुत्ववतः । एतदुक्तिस्तु अनेकार्थत्वेसाध-

कस्य धातुत्वरूपस्य संपत्तिसूचनायेत्यन्ये । वस्तुतः तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवोयोधातुस्तस्येति वैयधिकरण्ये नठ्याख्येयम् । अन्यथा तु न संभवः । उपसर्गसमानाकारत्वेनपरेः पृथक्करणाद्विशिष्टस्य धातुत्वाभावात् । अत एव धातोरनेकार्थत्वादेवपरिभवतेस्तिरस्कारातिरिक्तार्थकत्वादेववासङ्गच्छते । तन्मात्रार्थकत्वेतुव्यावर्त्याभावेनावज्ञाने इति विफलमेवस्यादिति न सङ्गच्छेतेति केचित् । तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपीति । इदं चणित्द्योतक इति पक्षाभिप्रायेणेतिपाठकाः । हेतुमतीति सूत्रस्थोत्तरग्रन्थविरोधात् द्योतकत्वपक्षरूपकृत्सितयष्टिंठ्यवष्टुभ्यसमर्थनं तुनरोचतेऽस्माकमिति मन्यते । भाविनोपीति । अत्रग्रन्थस्येति शेषः । इयमित्युक्तिः कौमुदीगतलिङ्गारोपात् । उपमायालिङ्गभेदजदुष्टत्वनिरास्यारोपः । यद्वाभाविनोप्यर्थस्यान्यत्रबुद्ध्याविषयोकरणस्थदृष्टत्वाद्भाविनसूत्रविवृत्तेरियमित्यनेनपरामर्शः । वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति । संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । अतस्तस्यापत्यंकर्तरिकृदित्यादीनां नसंज्ञासूत्रत्वम् । अणादीनांजातिशब्दत्वात् । एतेन तत्र संज्ञासूत्रत्वातिव्याप्तिनिरासायसंज्ञास्वरूपावच्छिन्नेत्यादिक्लिश्यन्तोमिश्रासमाहिताः । अणदित्यादिष्वव्याप्तेश्च । स्वौजसमौडित्यादीनामपीति । अस्यविध्यर्थत्वेवहूनिफलान्यूह्यानि । अविवक्षयानतत्कार्यमिति । नचैकपदे इत्यस्यराजीयतीत्यादिसिद्धयेपदत्वाभाववदुत्तरखण्डकसमुदायत्वमिति परिष्करिष्यमाणत्वेनप्रकृतेचतदाक्रान्तत्वेनतस्यानित्यत्वेनाविवक्षोक्त्यसंगतिरि-

ति वाच्यम् । पदत्वे सति तत्त्वमिति तदर्थम् । प्रकृते च समु-
 दायस्या तथात्वात् । वस्तुतस्तु अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चेति म-
 ध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तरयोरन्वयः अनुकरणत्वेनेत्यस्य निपाता-
 नुकरणत्वेनेत्यर्थः । संहिताया अविवक्षया तद्वारणं तु न युक्तम् ।
 एकसूत्रे तदभावात् । तदुक्तमिकोगुणेति सूत्रे उद्योते एकयो-
 गत्वं च द्वयोस्संहितापाठमात्रेणेति अतएवेकोयणऽचीत्यत्र सौत्र-
 त्वादेव ङ्मुट् वारयिष्यते ग्रन्थकृता । यत्तु क्रमबोधकत्वेन वर्णबोध-
 कत्वान्नकारप्राप्तिरिति तन्न समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकं तत्त्वाऽन-
 पायादिति जरन्त आहुः सौत्रेति औपदेशिकश्रुतित्वस्य स्वयमेव-
 वक्ष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वक्तव्ये छन्दोवत्सूत्रेत्यऽतिदे-
 शप्रवर्तकं सौत्रत्वादितिकुत उक्तमिति तदाशयः स एव प्रष्टव्यः
 अन्येतु सौत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतं तदुपकारकं वा-
 छन्द इत्यर्थः तत्त्वात्सौत्रत्वाच्छन्दस्त्वादितियावदतएवाणऽपि-
 सफलोतिदेशप्रवृत्तावभिप्रेतायान्तु सूत्रत्वस्यैव तत् प्रवृत्तिप्रयो-
 जकत्वेन तत्त्वादित्येव वदेत् नाणमित्याविष्कुर्वते तदाशयम् ।
 इदं पञ्चम्यन्तमपि तृतीयातिवत् गुणेत्वन्याय्येति न्यायाच्च प्रा-
 तिपदिकत्वप्रतिबन्धकद्वारा एव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम् ।
 एतेनातिदेशाल्लुगिति वक्तव्ये शास्त्रबाधोक्तिरसंगतेत्यपास्तम्
 जातलुकिअनुपत्यऽन्वाख्यानेपि वा शास्त्रद्वयानुसंधानस्यावश्य-
 कत्वेन प्रत्युत तवैव गौरवम् । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वे-
 नाऽभावकल्पने वा बाधाऽभावेनाऽसङ्गतेरभावश्च एतेन प्रतिसू-
 त्रंप्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वे न तदवयवत्वेन लुकः सिध्या-
 सौत्रत्वादऽणविफल इत्यपि निरस्तं जस्त्वाद्यऽभावाय सूत्रप्रकृ-

तिकसुवऽनुत्पन्नमेतदादरस्यावश्यकत्वाच्च किञ्चलुकिपूर्वभागस्य-
 पदत्वेनियमेनप्रत्येकं सूत्रस्यप्रातिपदिकत्वानापत्त्याणादेरित्सं-
 ज्ञानापत्तिरुपायान्तरेणपरिहरणीयास्यात् यत्तुप्रातिपदिकांतत्व-
 संपत्त्याणादेरित्संज्ञायैप्रत्येकंसूत्रोपदेशस्यतात्पर्यस्यावश्यकत्वेपि
 वर्णोपदेशे आचार्यतात्पर्यकल्पनेनमानम् । एवं बधनादौधा-
 दिभ्य इवात्रापिनतदुत्पत्तिः तस्यैव चकारप्रत्ययोपिनेति सौ-
 लत्वबाहुलकत्वाश्रयणंविफलमिति तन्न वर्णानामुपदेशः लका-
 रोपदेश इत्यादि भाष्योक्तिस्वारस्यैव तत्रमानत्वादिति सुधि-
 योविभावयन्तु इति केचित् ॥ बाहुलकादिति । यत्विति ॥ एवं
 च पुनःशक्तिग्रहाभावेपि ,संध्युपजीव्यानिश्चयेनाविकृतरू-
 पाकारादिषु गृहोताऽजादिपदशक्तिः संधिकार्यैकृतेऽविकृते-
 षु विकृतेषु वेतिसंदेहाद्विरुध्येत इति भाव इति व्याच-
 क्षते । केचितूपजीव्यस्य संधिकारणीभूताऽजादिपदशक्ति-
 ग्रहस्यविरोधादित्यर्थः । विरोधाभावादिति ॥ अविकृतेषु
 शक्तिग्रहमुपजीव्यजातस्य विकृतेषु शक्तिग्राहकत्वेसस्यादिति
 भावः ॥ ननूपजीव्यस्याविकृतत्वरूपविशेषण अकारादिव-
 र्णरूपविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थः ॥ विरोधात्
 कृतेसंधौसन्निपातविघातः स्पष्टएव सन्निपातप्रतियोगिनोरू-
 पादानग्रहत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वादेवं च कैयटः सम्यगेवे-
 तिचेन्न ॥ पूर्वापरीभावांशे भाष्यादितस्त्यागेपि अन्यत्रत्यागे-
 मानाभावादिति भाव इति व्याचक्षते निर्णयसंभवादिति ।
 यत्वेतत्प्रतीकमुपादायानेन शास्त्रप्रारम्भे एवं संदेहोत्पादकश-
 ब्दप्रयोगः स्वाकौशलोल्लापकत्वादाचार्येणापराकृत इति संहि-

ताया अविवक्षायावोजप्रदर्शनमिदं कैयटोपाध्यायानामिति सूचयन्ति अन्यथा निर्णयादित्येववदेदिति व्याचक्षते ॥ तत्राचार्यपदेन महेश्वरमभिप्रैति उत पाणिनिः नाद्यः तस्य चतुर्दशसूत्रोप्रारम्भकत्वेपि यावत् शास्त्रप्रारम्भकत्वाभावेन शास्त्रे त्यादिग्रन्थासामंजस्यं स्यात् नान्त्यः मूलाभावादिति वक्तव्यम् सामर्थ्ययोगादिति प्रयोजनसद्भावात् हेतोरित्यर्थः । यत्त्वत्रल्यबलोपे पञ्चमोसामर्थ्ययुक्तं विहायेत्यर्थ इति भट्टाः तत्कथं संगच्छते किञ्चित्तस्य किंफलमिति एव प्रष्टव्याः न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति । निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावेसतीत्यर्थः ॥ तद्गुणानर्थक्यप्रत्याख्यानभाष्येण न विरोधोऽभिधेयपरत्वादित्यर्थः तृतीयां तत्वेतूभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वे नासंगतौ हेतुत्वानुपपत्तिः वेदपारम्पर्येणेति परंपरैवपारंपर्यगुरुशिष्यपरंपरेति यावत् वेदसंबन्धिनीयासातयास्मर्यमाणम् वेदस्येध्यापकाः येचाध्येतारस्तैरधीयमानत्वादऽध्याप्यमानत्वाच्चास्यापि वेदत्वमिति भावः ॥ अन्त्यवर्णचतुर्दशेति अत्रान्त्याः वर्णाश्चतुर्दशयस्मिन् समूहरूपेतत्तूणादिलान्तानुबन्धरूपंसमासान्तः सम्यक् यथोचितं उपतत्समीपेकृत्वा आसंमतात्कथिता इत्यर्थ इत्यन्तं भट्टा आहुः अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते इति केचित्तु खल्विममक्षरसमाम्नयं ब्रह्मराशिरिति हेतोर्नभुक्त्वाननक्तं प्रब्रूयादिति ऋषयो ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति शाकटापनोप्याहृत्यन्वयः आह्वेति त्वन्मते इवाध्याह्रियन्ते कीर्तयिष्यन्तीत्यादौ शताक्षीनुमः अपर्णानुम इति वाक्यैकदेशस्य शताक्षीमपर्णमित्यस्यानुकरणान्नानुपपत्तिः यथा

श्रुतेऋषय इत्यस्याव्यवहितेप्रोवाचेत्यत्रान्वयोऽपि दुर्वच इति
 व्याचक्षते परेत्विति ॥ केचित्तु ननु ज्ञानलाघवाभावान्नतद्वै-
 यर्थ्यमत आह किंचास्येति अत्रहि प्रत्याहारज्ञानस्यतवाऽप्या-
 वश्यकत्वान्नतल्लाघवमिति भावः । लाघवमिति यणवत इत्यत्रय-
 वतः इकोयणित्यादौय इकोचिइणोयण्यइणः यणादिपरं यादि-
 परमित्यादिषु इत्यादिन्यासेनलाघवमिति भावः । यत्रत्वग्यणः
 यणोमयेत्यादौ यस्येत्यादिन्यासेनलाघवं ॥ तत्र तत्रास्तुणका-
 रेणैव । अत एव बहुष्वित्युक्तं नसर्वेषु इति एतेन प्रत्युतगौरव-
 मित्यपास्तम् ननुणोच्चारणमयोपधाद्योचिडेर्य इत्यादौ दोषाभा-
 वाययकारेणाकारेणन प्रत्याहार इति ज्ञापनार्थम् । ययणोः
 पर्यायत्वाल्लाघवाभावश्चेत्यत आह किञ्चानुबन्धेति हेतो-
 रव्यापकत्वेति अनुबन्धाः अच्प्रत्याहारग्रहणगृह्यमाणताशू-
 न्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वादित्यनुमितौ हेतोः प-
 क्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ।
 तदुपपादयति तवेत्यादिलोपयोरभावेत्यन्तेन ममत्वकारेऽनुब-
 न्धत्वस्यैवाभावेननतत्वापत्तिः नन्वक्षुप्रत्याहारार्था अनुबन्धा
 इति भाष्यादच्बोधकसूत्रस्थानुबन्धत्वंपक्षतावच्छेदकंनतुके-
 वलानुबन्धत्वमऽकारेचतदऽभावान्नाव्यापकत्वहेतोः किंचप्र-
 त्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्यकोऽर्थः यावत् प्रत्याहारसिद्धेः प्रा-
 ग्लुप्यमानत्वमर्थः उत्तयत्प्रत्याहारे यदऽनुबन्धग्रह आपद्यते-
 तत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः नाद्यः हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रा-
 ग्चादेरपि लुप्यमानत्वाभावात् द्वितीयेतुभाष्येऽजित्युक्त्या-
 विशिष्यैव पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यतयालणित्यलत्याका-

रेतदभावान्नतदप्रतिरतोलक्ष्यासिद्धिमाह प्रत्याहारेत्यादिना-
 पत्तिश्चेत्यन्तेन चकारो व्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः तवादि-
 तृतीयान्तस्यग्रन्थस्यचमध्यमणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तावुतरयोश्च-
 तयोरन्वयः वस्तुतोहेतुद्वयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः शेषपूर्ववत्
 नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देश उतह्रस्वत्वसमा-
 नाधिकरणजातेस्तत्वाद्ये आह अनुनासिकेति अन्त्य आह
 सोस्तोति वस्तुतोगुणाभेदकत्वस्यव्यापकजातिनिर्देशस्यचभग-
 वदभिमतत्वेन सर्वत्रदोष इति बोध्यम् । एवंच सोस्यादिरि-
 तिनिर्देशरूपाचारोऽत्रसंभवति तदपेक्षयेष्टं व्यापकत्वं तृतीय-
 स्यभज्येतेति नायमित्संज्ञक इति सिद्धम् ॥ अनित्संज्ञ-
 कत्वमेवदृढयति अत एवेति वार्तिकार्थस्तुगृह्यन्ते एभिस्तानि-
 ग्रहणानि अचांग्रहणानिग्राहकाणोति यावत् तेषुअइउणादि-
 सूत्रेषु अधिकरणेसप्तमी प्रत्याहारेनुबन्धानां अजादिसंज्ञार्थ-
 मनुबध्यमानानांणादीनामित्यर्थः निमितात्कर्मयोगेति सप्तमी
 फलंहितत्रनिमित्तम् प्रत्याहारस्यफलत्वंचतत्करणस्य तत्सिद्धि-
 विषयेछाधीनत्वात् कर्मयोगस्तुप्रत्याहारस्याजादिसंज्ञारूपस्य
 समूहस्यावयवेनानुबन्धेनकर्मणाणादि नासमवायरूपयोगंस-
 त्वात् बोध्यइति परात इत्यतः प्राक्प्रत्याहारैवर्णसमान्नाये
 इत्यपपाठः पौनरुक्त्यापत्तेर्भाष्येऽभावाच्च नहल्प्रत्याहारेति
 त्वन्मतेतुसकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात् हलंशेएवतदाशंकास-
 माधानौ चित्येनतदसंगतिः स्वष्टैव नन्विदंभाष्यंहशादिषु
 टादिग्रहणानापादनादुपलक्षणतयात्वयापि नेयम् अजित्यु-
 क्तिस्तु आपाद्यमानग्रहणकानांप्राथम्यादितिनास्माकं प्रतिकू-

लमित्याशङ्कते । न च हशादीति । आदिनेण् । एवञ्चरा-
मष्टीकते अठूस्वित्यत्रोत्वषत्वेस्यातामिति भावः । तदघटितेति
हलघटितेत्यर्थः । यद्वातेनोच्चारणार्थवर्णेनघटिताः सहितास्तद-
घटिताहादिश्चस्तेषां प्रत्याहारेतद्वोधक इत्यर्थः । इणादेरपि-
हादि बोधकत्वेनतत्त्वापत्त्यातत्रापिनतेषांग्रहणम् । अजादीनां-
तुनतत्वमिति न तत्राऽयं समाधिरेतदर्थमेव तदघटितेत्यु-
क्तम् । अन्यथा प्रत्याहारेत्येववदेत् न च पुनःपुनरिति भाष्योक्ते-
स्तच्चारितार्थम् । यथा पूर्वाचंगृहीत्वांत्यानुबन्धानामक्लिष्टस्य
स्पष्टत्वोपपत्तिस्तयाहयवरेत्याद्युपपत्तौयाद्यकारोच्चारणवैयर्थ्या-
त् अत एव पुनःपुनरितिवोप्सितम् ननु तदुच्चारणेनोच्चारणा-
र्थवर्णरहितानां तादृशप्रत्याहारेण ग्रहणमिति ज्ञापनेममापि
नप्रतिकूलमत आह तद्विषयेति प्रयोगाभावएव भाष्यादिता-
त्पर्यं नतूपलक्षणत्वेइति भावः । बनु राजाहसखिभ्यष्टजत-
ष्टावित्यादिप्रयोगादुपलक्षणत्व एव भाष्यतात्पर्यमतोबाधका-
भावेपि साधकाभावान्नानुनासिकत्वमित्याशयेनोपसंहरति तं-
स्मादिति । वस्तुतस्तु ननु साजात्येनटस्य प्राधान्याद्ग्रहणं
स्यादित्याशङ्कते न च हशेति अनभिधानाच्चेति चेनेतएवारु-
चेलोपश्चवलवत्वे इति हेत्वन्तरसमुच्चयः पूर्वोक्तारुचेराह । त-
स्मादिति इत्यर्थः । यद्वाहशादिग्रहणेटादिग्रहणकथनेत्यस्य
संग्रहायकौस्तुभोक्तमेव व्याख्यानमुचित्तं वार्तिकस्यभाष्येऽक्षि-
त्यप्य जादिशब्देष्वित्यर्थकसूत्रचतुष्टयोपादानमपि चतुर्दश-
सूत्र्याउपलक्षणम् अक्षुहल्लुचसमाधिवैषम्यंकुत इति शङ्काया-
स्तवाऽपिदुःसमाधेयत्वेन तदुपलक्षणत्वेचतुर्णामेव ग्रहणंकुत

इत्यादि मां प्रतिमाचोदयोः । अनुबन्धानांग्रहणस्यानिष्टत्वेतान्
 मैवोच्चोदोरिति शंकानिरासाय भाष्येप्रत्याहारार्था इति एवं
 चानुनासिकत्वं प्रतिजानतो न शंकापरभाष्यविरोधः तृतीयहेतो-
 रव्याकत्वापत्तिस्तुतवापि दुष्परिहरेति हल्प्रत्याहारसमकाल-
 मेव वलादि प्रत्याहारसिद्धौ प्रतिबंधकाभावेन बलादिप्रत्याहा-
 रेषु टकारादि प्रवेशस्य दुर्वारत्वादित्याशयेन शंकते न चेति ह-
 शादीत्यादिनावलादीनां टग्रहणमुपलक्षणं यादेः उभयमपि-
 दृढयति न पुनरित्यादिना तृतीयहेतोर्व्यापकत्वसमर्थयतः
 कौस्तुभकृतोपीदमावश्यकमेवेति भावः । इत्याशयेन शङ्किते दू-
 षणान्तरमाह हकारादिषु । पुनः पुनरित्यादिनावक्तुं शक्यत्वादि-
 त्यस्याग्रे लकारस्येणादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्फ-
 ल्यापत्तेश्चेति भावः । अप्रामाणिकमिति । अनडादिषु प्रयोगसम-
 वायित्वमिष्याऽनुनासिकत्वाङ्गीकारेऽप्यावश्यकमेव सोस्येत्यादि-
 निर्देशेन प्रत्याहारबोध्यत्ववारणेनेहतत्वे मानाभाव इति । अत-
 एव अङ्उण्सूत्रे उद्योते विधेयविषये उच्चारणार्थस्यानुनासि-
 कत्वमावश्यकमित्युक्तमिति भाव इति दिगित्याहुः । तुल्यजा-
 तोयेति । ननु तुल्यजातीयेत्यत्र किं त्वेन साजात्यम् विवक्षितम् ।
 अञ्जलत्वाभ्यामिति तुनयुक्तम् । अन्योऽन्याश्रयापत्तेः साजा-
 त्ये सति ते संज्ञे तयोश्च सत्योः साजात्यमिति चेच्छृणु । औकार-
 वृत्त्यच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाच्यच्त्वाव्याप्येणत्वादि-
 मादायासंभववारणायाद्यम् । तद्वृत्त्यक्त्वादिमादायतद्वार-
 णायदितोयम् । हकारवृत्तिहल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वे-
 न हलितत् । तदव्याप्यादत्वादिमादायतद्वृत्तियणत्वादिमादा-

यच्चतद्धारणायोभयम् । अज्झलपदाभ्यांस्वरव्यंजनयोर्विवक्षणा
 चेत्याहुर्नविभक्तावित्यादेरिति । आदिनोपदेशेजित्यस्यस्वपूर्व-
 स्यसंग्रहः । हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थजिज्ञासायामुपस्थितपूर्वोत्तर
 सूत्रयोःसार्थक्यसंपादकेवाक्यार्थे निष्पन्नेपश्चाद्धलपदार्थः क
 इति निष्पन्नोऽज्ञासाया मादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थायावृत्तिरिति
 भावः प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीहानुकूलम् । अन्येतु प्रथममादिर-
 न्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थजिज्ञासायामुपसंजातविरोधिन्यायेन कृत्रिम-
 त्वज्ञानाभावेन कृत्रिमाकृत्रिमेत्यस्याप्रवृत्त्याच्चहलिति सूत्रे-
 न्त्यमिदित्यर्थे ततो नविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधाने आवृ-
 त्त्याऽर्थान्तरस्य युक्तत्वादिदमसत् । भाष्यन्त्वेकदेशयुक्तमेवे-
 त्याहुः । दशसूत्रावृत्ताविति । अन्यथा हकारादेः संज्ञाउत
 अकारादेरितिदुर्निश्चेयं स्यादिति भावः । रूपभृताविति । अ-
 शोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः ज्ञापकादिनानिवारणेत्तुतुरुस्तुश-
 म्येत्यादिज्ञापकैरयमपिठ्यावर्त्येतेत्याहुः । मनोव्यापारगौरव-
 मिति । नन्वल किंगौरवं योगविभागपूयुक्तंतुन आवृत्तिकुर्व-
 तात्वयापि वाक्यार्थद्वयस्वीकारात् नियमपूयुक्तंतुहल् पदाकर-
 णेननिमातव्यम् ज्ञापकंत्वावृत्तिसत्त्वेनविभक्तोत्याद्याश्रयणी-
 यमेवेतिनतत् कृतमपितर्कितन्यासेऽन्योऽन्याश्रयशंकैवनोदय-
 त इति चेत्सत्यम् अनन्तरन्यायवाधेयोगविभागसामर्थ्याश्र-
 यणेनसत्वात् । तस्मात् अपाणिनोयदोषादुष्टोयंन्यास इति
 बोध्यम् । मध्यमोवर्ण इति । वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवसंज्ञात्वा-
 वगतिः सामानाधिकरण्यात् तथाच मध्यमोवर्ण अन्त्येनस-
 हादीत्संज्ञकोभवतीत्यर्थः । रूपसिद्धिस्त्वाएतइत्यत्रैडोतिपर-

रूपं कृत्वौमाङ्गोश्चेति पररूपकरणेन बोध्या अतएवाङ्गत्ररूढौ-
तुनमानमिति नचावृत्तौयन्मानंतदेवमानंतत्रेति वाच्यम् ।
शंकापरभाष्यादितस्तदभावानुमितेः इत्यूह्यमिति । यत्त्वत्पू-
करणे द्विवचनेनैव निर्देष्टव्यं स्यादिति पाठकस्तन्न नपुंसकमन-
पुंसकेनेत्येकवचनम् । तस्याप्येकशेषस्यान्याय्यत्वात् । स्पष्टं
चेदंप्रकृतसूत्रे कैयट एव । नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवा-
क्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपपत्तावुदासीनविषय इवापवादविषये-
पि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चाद्भुक्तवन्तम्पूतिब्रूयान्माभुक्था इति तेन
किंकृतं स्यादिति स्थानेतरतमसूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवा-
दशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन-
पूर्वमित्यादि न्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थ बोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थ
बोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुप्तिङ्निष्पत्त्यभावे-
नान्योऽन्याश्रयस्तदवस्थ एवात आह । पूर्वपवादेत्यादि इति
वाक्यस्येवापवादशास्त्रस्येति वाक्यस्येवापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्या-
पत्त्याच्चापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येव पाठ इत्यन्ये न्यायाऽनङ्गी-
कारेपोति ननूक्तलुगादिस्थले तथासुवचत्वेपि तस्यलोपइति
विषयेनैवं वक्तुं शक्याइति दोष एवेत्याशङ्क्येदसुलभमिति दि-
गिति । दिगर्थस्तु तुस्मभिन्नाहलइत इति प्रथमवाक्यार्थेन-
पादीनामिद्वन्ततोविभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्ना-
हलइत इति द्वितीयवाक्यार्थेनाविभक्तिस्थतुस्मानामित्वमिति
नन्वेवं नाञ्जलावित्यत्रापि आक्षरसमास्रायिका अचीहलश्चमि-
थोनसवर्णा इति । प्रथमवाक्यार्थेऽप्यणुदित्सूत्रबोधनान्तरम-
चस्तद्गृहीताश्च हल्भिर्मिथोनसवर्णाइति द्वितीयोवाक्यार्थः ।

स्यादेव तथाचाकारप्रश्ने षोडशर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपाद-
कभाष्यासंगतिश्चेति चेन्न । नविभक्तावित्यादौ विभक्तिग्रहण-
सामर्थ्यात् । द्वितीयवाक्यार्थाङ्गोकारेप्यन्यत्र तदङ्गीकारेमा-
नाभावात् स्पष्टाचेयंरितिः प्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने यथासंख्यसूत्र-
सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेप्यत्रतथाकल्पनेमानाभावादित्या-
दिना नन्वेवमपि हलन्त्यमित्यस्य बोधकाले उपदेशेऽजितिना-
ज्झलावित्यनयोर्बोधाभावेनाणुदिदित्यस्य वाक्यार्थाज्ञानेनोदि-
तः सवर्णाग्राहकत्वाभावाच्चविभक्तावित्यलतु शब्दस्यतवर्ग-
बोधकत्वाभावेन तदज्ञानासम्भवाच्चविभक्तिस्थनकारस्येत्वाष-
त्तिः पकारस्येवदुर्वारा । तुशब्दस्तुतिथोरिति वदुच्चारणार्थोकारे-
ण तकारमात्रबोधक इत्येवस्यादिति चेन्न परस्मिन्नित्यादिनि-
र्देशैरिहल्यहल्पदस्य नकारभिन्नतत्परत्वनिश्चयात् एवं सतिव-
र्गग्रहणव्यर्थमिति चेदस्तु तथा नाज्झलावित्येतस्य प्रयत्नभेद-
प्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकत्वमिति मतेतुशब्दस्योदित्संज्ञक-
त्वमितिमतेच उदितःसवर्णाग्राहकत्वस्य पूर्वमपिसम्भवेनादो-
षाच्च मतान्तरेपिलोपादिनेवजातनिवृत्तेङ्गीकाराच्च नविभेत्यत्र-
तुलुप्तनिर्दिष्टोनकार इत्यस्यापि वक्तुंशक्यत्वाच्च आदिरन्त्ये-
नोभयोपादानेतु एतदग्रेनदोषोलोके इति पाठः प्रतीतिर्लक्ष-
णावश्यकत्वेहेतुः लक्षणस्यानापत्तौहेतुत्वबोधकःसोन्त्यइतीति ।
इतेतिकिमिति । अस्यचतुर्दशसूत्र्येकवाक्यतयातत्सूत्रान्त्यस्य
ग्रहणेनतस्यनेत्वस्यैव सत्वादिति प्रश्नः । माभूदिति । तदेववा-
क्यत्वेपि सूत्रान्त्यस्यैवग्रहणेमानाभावेन विवक्षितसमुदायान्त्य-
त्वस्याणादावपिसत्त्वम् । परस्मिन्सतीत्यादिलक्षणमपि विवक्षा-

निबन्धनम् । अतएवेगादि प्रत्याहारसिद्धिः । अन्यथा तत्तत्सूत्रा-
 देरेव ग्रहणे तदसिद्धिः स्पष्टैव । एतेन पूर्वस्य दीर्घोण इत्यादिज्ञाप-
 काद्येन प्रत्याहारस्तदवधिकानामेव ग्रहणे सिद्धेऽन्त्यपदसाम-
 र्थ्यात् सूत्रान्त्यग्रहणेन सिद्धे इति तिसुत्यजम् । एवं ह्यन्योऽन्याश्र-
 यश्च नेत्यपरं लाघवमित्यपास्तम् । एवं चेगृहस्व इत्यादिज्ञापका-
 द्योवधिकस्तदवधिकानामेव पूर्वेषामाक्षेपे सिद्धे आदिग्रहणसा-
 मर्थ्यात्सूत्रादेरेव ग्रहणापत्येगाद्यसिद्धिः प्रसङ्गात् । ज्ञापकात्सू-
 त्रावयव प्रत्याख्यानेव हूपप्लवापत्तेश्च । सूत्रेषु । वर्णसमाम्नायसू-
 त्रेषु । तदभावादिति । लोपस्य सामर्थ्यादभावे फलाभावात् संज्ञा-
 पिनेत्यर्थः यत्तु शक्तिग्रहात् पूर्वमर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपादिक-
 त्वाभावात् व्यवसितान्त्यत्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेवनेति । तन्न ।
 यत्नसति प्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थवत्त्वम्भावितत्र संज्ञे तितद-
 र्थात् । अन्यथाराम इत्यादावपि सति प्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थ-
 वत्वमित्यात्माश्रयः स्यात् । आदिरन्त्येनेति शक्तिग्रहकप्रवृत्ति-
 स्तु न फलम् । इकादिषु कादेरित्वेपि चतुर्दशसूत्रोऽसम्बन्धिविव-
 क्षितान्त्यत्वाभावेनेदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकतया संज्ञाविरहे-
 पितत्प्रवृत्तेरित्याह । अन्त्येनेत्यस्येदन्त्येनेति ननु तत्तत्सूत्रेषु
 लोपाभावस्य सामर्थ्यात् कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारण-
 सामर्थ्यात्तदभावः कल्पताम् । एवं ह्यन्तपदेलक्षणाश्रयणं न ह-
 लिअकारग्रहाभावायावश्यकचारात्तेषां प्रत्याहारवाच्यतापिने-
 ति चेन्न । व्यक्तिपक्षेऽल्लक् सूत्रस्थस्येगादिशब्दस्थस्य कृत्स्न-
 स्यभेदात्तथार्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतया जातिपक्षेपि तथैवो-
 चितत्वात् । तथा सतिलोपश्च वलवत्तरइति भाष्यासंगतिप्रसङ्गश्च

तदेतदाहव्यक्तीति । नन्विणादिप्रत्याहारेजादीनां गूहणं माभू-
दिति कथमुक्त मृकारादीति वक्तव्यम् । अत आहाचीत्यन्येव-
तारयन्ति । हलन्त्यम् सिद्धत्वादिति अलोन्त्यात् हलोऽनन्तराः
तत्पुरुषः समानाधिकरणमिति कृत्पितौपितिकृतीत्यादाविति
भावः इत्संज्ञायाः परित्राणेतिपञ्चमीसमासः नान्तरोयेति अ-
न्यनिष्पादकतयानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । उच्चारणेपीति शेषः तेनेति
अध्याहारणेत्यर्थः । आद्योच्चारणकालइत्संज्ञाभवनमित्यर्थेतुन
स्यात् । तत्रार्थेबाधश्च । तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्या तत्काल
इत्संज्ञायादुर्वचत्वात् । नाज्झलावितिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च । त-
दव्यवधानेति यथोद्देशइदम् । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थो-
पस्थितिरित्यर्थः । गुरुकुलवत्समासः । नन्वेवान्त्यस्य लोपेनतत्
शक्त्यातदुपस्थितिर्वाच्येतितस्यैवार्थवत्त्वात् ततोविभक्त्युत्प-
त्तिरुचिता । अनुबन्धस्तुतदग्रे वाच्योऽत आह धुडितीति । तत्र
संज्ञायामपिलोपोनउच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा स्वरूपप्रतिप-
त्तिरेव न स्यादिति भावः वैयाकरणेति व्याकरणशब्दाद्विकारे-
ऽनुदातादेश्चेत्यजि आद्युदातवैय्याकरणशब्देचित इत्यन्तो-
दातत्वापत्तिरित्यर्थः । यद्यपोत्वेपि प्रत्याहारसिद्धिरूपफल-
सत्त्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्थाप्येनतत्कार्यमितिसमाधानं वक्तुं
शक्यं तथापि न्याय्यसमाधिमाह । तत्त्वाभावेति । प्राति-
पदिकान्तत्वात्तुनतत्त्वं । यत्र संज्ञातत्रफलाभावेन तद्विषये-
त्संज्ञाशास्त्रस्य वाक्यस्यानुपपत्तिर्वात् । धुडादौतुतत्तदनुबन्ध-
सामर्थ्याद्वाक्यमुपलप्यते । इति तत् सामर्थ्यादुपस्थाप्येका-
र्यमिति बोध्यम् । नविभक्तावित्यस्यानर्थक्यं परिहरन्ननुपजनि-

ष्यमाणेति न्यायमूलकमर्थमाह। विभक्त्यादिति। आदिनाप्रत्य-
 यपरिग्रहः यत्रतुसुडस्योरौदसुपोर्नविभक्तेत्यस्यनप्राप्तिस्तत्रत्व-
 नुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसंज्ञाः पूर्वमित्संज्ञाया अप्र-
 वृत्तौवोजाभावादिति बोध्यम्। अतएवेति पदार्थोपस्थितेरनुब-
 न्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदानीमनणत्वात् आश-
 ङ्कासमाधानयोरसंगतिः स्पष्टैवा। अप्रत्यय इत्यस्य आदेशादुपल-
 क्षकत्वादेवाह अप्रत्यय। इत्यनेनेति अनवयवाइति। उपस्थाप-
 कानवयवाइत्यर्थः। कदाचि तत्रेतितदुपस्थाप्ये इत्यर्थः। यथा
 वृश्चत्यादौ चकारादिः सुवृडादौ संयोगान्तलोपेनापहारादुक्तं
 कदाचिदिति। नदोषइति। इत्वाभावरूपइत्यर्थः। सर्वादेशत्वा-
 भावरूपश्चसः डादिव्यतिरिक्तइत्यर्थः। तत्रसर्वादेशत्वं तुप्रश्ले-
 षेणैव॥ एकान्तत्व इवानेकान्तत्वेपि यन्निष्ठव्यवसितत्वमादाये-
 त्संज्ञातत्कार्यं तत्रैवेत्यङ्गीकारान्नचवैयर्थ्यमत आह। तस्यलोपइति
 नकारेत्संज्ञकइति। नकारेत्संज्ञकबोध्यस्तदभिन्नइत्यर्थः। एवम-
 ग्रेपि प्रकृतसूत्रेति व्याख्येयत्वेन प्रकरणान्तोपदेशपदलाभाव
 धिभूतोपदेशोऽजितीत्यर्थ इत्याहुः। अन्येत्वनुवर्त्तमानेशतृशान-
 चाविति पुनस्तौग्रहणेनलटस्थानिकत्वादिरूपधर्मसम्बन्धत्या-
 गवत्सौत्रेत्संज्ञकत्वरूपधर्मसम्बन्धस्यापि त्यागात्सानुबन्ध-
 योरेवपरामर्शः। तदुक्तं वार्त्तिककृता तौवचनमसंसगार्थमिति भा-
 ष्यकृतापि तथैव व्याख्यातम्। अतएवकैयटेनापि शतृशानचो-
 रूपमात्रंपरामृश्यतइति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासम्बन्धयोरपि
 संज्ञाभवतीत्यर्थ इतिवदताऽऽदिशब्दउपातः। सत्शब्देनतयो-
 विधानानन्तर अनुबन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलम्। एवंक्तक्त-

वतूनिष्टेत्यादावपि न दोषः । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोपस्थिति-
रिति नियमस्यविधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषय एव-
स्वोकारेणश्रुतनिष्ठासंज्ञासम्बन्धस्याश्रुतेस्संज्ञासम्बन्धादन्तर-
ङ्गत्वात् प्राबल्येनचानुबन्धविशिष्टस्यैव संज्ञाविधानात् । अतएव
सुबुविभक्त्यादिसंज्ञासूत्रान्तरगतानामेवेति प्रागुक्तम् संज्ञा-
विषयेसर्वत्रैवमेवेति नदोषलेशशङ्कापि स्यादेषदोषइति न्यायो-
पविषमः । अनुत्पन्नस्यसन आदेशविधानानुपपत्त्या वाक्यभे-
देसति प्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसनः प्राप्तो त्संज्ञाद्वितीयवाक्यवि-
हितादेशंन प्रतीक्षतइति पूर्वपक्षिणोक्तं वाक्यभेदेगमकाभा-
वंसनासनिविधायोपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्यचसिद्धान्तिना-
नानुत्पन्ने सनिप्रकृत्याभवितव्यं । यदाचोत्पन्नः सन्तदाकृ-
तसामर्थ्यात् । पञ्चमीति प्रकल्प्तिर्नभविष्यतीत्युक्तं ॥ त-
थाच तत्र वाक्यभेदसत्त्वाद्विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविषयेत्सं-
ज्ञयादेश प्रतीक्ष्यमाणाभावेपि श्रौतनिष्ठासंज्ञासंबन्धमन्तरङ्ग-
मित्संज्ञान्प्रतीक्षते । तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ॥ ननु का-
र्यकाल एकवाक्यतयाविधानाद्विधेयत्वेनोपदेशत्वमेवक्तव्य-
त्वोरिति वाच्यम् ॥ यथोद्देशेतदभावादिति । पक्षद्वयेपि वा-
क्यैकवाक्यतयाविधेयत्वाभावाच्च । निपातनादित्वकल्पनन्तु
तादृशवचनकल्पनाद्गुरु । अगतिकगतिच ॥ य एवतुनेत्वा-
लाभादित्याहुः । भगवताकृतमिति । एवंच भावेघञातथा-
र्थोक्तिर्युक्तेति भावः । न तु बाहुलकाश्रयणमेव दोष इति
तदेकदेश्युक्तिरेवात आह । किंचेतिय एवतुनपिस्वालाभादि-
ति पाठः विचारणीयः भावेति । करणसाधनानुवृत्तौतुविहि-

तस्यापि शासनकरणत्वेन तत्स्यादपीति भावः । विहितेति
 उपस्थापकस्योपदेशे विद्यमानत्वेऽपि प्रक्रियावाक्यसमवायिनस्त-
 त्वाभावादिति भावः । ननूपस्थापक एवसंज्ञालोपयोऽप्रवृत्त्या-
 निरनुबन्धकस्यैव प्रयोगसमवायित्वमिति न दोषोत आह ।
 परस्येति । एतेन विहितेपरस्यासत्त्वेनकादेरन्त्यत्वात् हेतुसा-
 ध्येपित इत्यपास्तम् । सामर्थ्येनेति ॥ आदेरपिठ्यपदेशिव-
 त्वात्तत्त्वमेवेतिन तत्त्व्यावृत्तये । इदमेवाभिप्रेत्यसर्वोपि हल्-
 तन्तंसमुदायं प्रत्यन्त इत्युक्तेभाष्ये । ननुश्वन्नित्यादिप्राति-
 पदिकव्यावृत्त्यानानुवृत्तिवैयर्थ्यमत आह ॥ अतएवेति ॥
 अनुत्थानेति । एवं मन्यते तस्यभावघञन्तत्वआद्योच्चारणेवि-
 द्यमानमन्त्यमित्याद्यर्थ उच्चारणस्यान्त्यमिति प्रत्यासत्तेराश्रयि-
 तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चित् समुदायान्त्यस्यापि प्राप्नोतीत्युत्ति-
 ष्टतएवतत् । शास्त्रपरत्वेन प्रत्यासत्याशास्त्रान्त्यस्यैव स्यादि-
 त्यनुत्थितिरिति । धातुत्वादिनेति । शास्त्रकृतातेन तत्त्वेनवो-
 धितत्वादित्यर्थः । पचादौचान्तस्यैव तत्त्वेनचान्त्यस्य तात्पर्य-
 स्य तत्रैवसत्वात् । तात्पर्यग्रहेवोजंतुथमुप्रत्यय उकारःननुव्यव-
 स्थितपक्षेप्रयोजनदातृभाष्यन्तवैव प्रतिकूलकम् । अनुत्तरार्थत्वे-
 हि तत्रैवक्षोदं कृत्वानकर्तव्यमित्येवब्रूयादिति । ममतूत्तरा-
 र्थमावश्यकतया लाघवाभावेनक्षोदोनकृत इति । साधकमेवा-
 तोऽननुवृत्तौ साधकान्तरमाह । एवं चेत्यादिनास्य अनुत्थान-
 मेवस्यादित्यन्तेन फलाभावेति अत्रयथा फलाभावस्तथाविव-
 रणतोऽवसेयः ॥ अवसेव्यतेचास्माभिः कालेन स्थेग्रहणेति ।
 गणादावपठितेत्यर्थः । उपदेशशब्दइति । बहुव्रीहिरयं उपदे-

शः कर्त्तव्यइति शब्दइत्यर्थः । नन्वेवमिति तस्यभावसाधनत-
यातथार्थकत्वाभाव इत्यर्थः । अन्यथाचरमेणपौनरुक्त्यापत्तिः ।
इत्युच्यमानेति । इत्यनुवर्त्यविधीयमान इत्यर्थः । तत्रसूत्रद्वय-
यादावित्यादिनावहोलोपेति यत्रेति पूर्वेणसमानाधिकरणम् ।
तत्रखलुस्थानिनिहेतुमाहोयेति । एवंच षष्ठीप्रकल्लप्तेः प्रागेवप-
रत्वान्तरङ्गत्वेनोपदेशोत्तरकालं सूत्रएवेत्संज्ञोच्चारितस्य कार्य-
न्तुप्रयोगएवेति निरनुबन्धकस्यैव प्रत्ययत्वेनविधानान्त्यश-
ब्दएवतत्कार्यभागितितदादेशस्यकुतः सानुबन्धकतेतिभावः ।
लक्ष्येति । शानचिचस्थानिवत्वेवक्ष्यमाणेत्यादिलक्ष्यासिद्धेरि-
त्यर्थः लटःसद्देतिविहितत्वेनाद्योच्चारणाभावात् । एकाचइति
उपदेशोऽत्वत इत्यादाविति पाठः । आदेचइत्यपपाठः तस्य तत्र-
कर्मव्युत्पन्नत्वात् । यणापत्तिरिति शाकलेननिर्देशोपपत्तिस्तु-
नभत्वात् नन्वेवं यस्येतिलोपापत्तिर्वाच्येति चेन्न परत्वप्रत्या-
हारग्रहणसामर्थ्याभ्यांकेण इति ह्रस्वेनबाधात् । अनन्तरम-
पिन सकृद्गताविति न्यायात् । इदंचनासाशब्दात्केऽभिप्रेते-
णासृशब्द इत्येतस्मापबुलितुनशङ्काकलंकलेशोऽप्यत एवाह-
तिभाव इति वस्तुतः कोसौप्रत्याहारोयत्रेतां नग्रहणमित्यवत-
रणं बोध्यम् । एकद्वित्रिमात्रेति एकाद्वेतिस्त्रश्च मात्रायस्य
तस्यभावस्तत्त्वमिति वाग्दृषदप्रियइति वदनेकपदोबहुव्रीहिः ।
एवमुत्तरत्राप्येतेनैकादिदशान्तानां द्वन्द्वैकशेषयोरनभिधा-
नस्य वक्ष्यमाणत्वेनेदमऽसङ्गतमित्यपास्तम् । व्याख्यानेति ।
अत्रादौ नल्लुतदीर्घो अन्त्येनदीर्घः ओमभ्यादान इत्यारम्भा-
दञ्जलोऽप्रतिषेध इतिवत् ह्रस्वसंज्ञादीर्घप्लुतयोरपि प्रा-

श्रोतीति भाष्ये उक्तन्तद्वीत्याशङ्कते नन्विति । अन्यथोच्चारित-
 स्थैव प्रत्यायकत्वात् सूत्ररीत्याभाष्यरीत्याच्चमिथः समभिठ्या-
 हारात् व्याप्यजातिनिर्देशसत्वेन शकैवनोदयति । उअजिति
 समाहारद्वन्द्वः भिन्नेचपदे । असन्धिस्तु शाकलेनासंदेहार्थः दीर्घ-
 पाठेतु इत्यर्थकमित्यदोषादिति पाठः । अदसोसेरित्यत्र वक्ष्य-
 माणरीत्यानिर्देशोपपत्तिः असन्धिः संहिताविवक्षया शाकल्यह-
 स्वेनेदानीं दीर्घस्यापि विधानाद्वा इदानीह स्वशासनानामकिं-
 चित् करत्वं तु भाष्य एव स्पष्टम् । तुगापत्तिरिति न चैतदऽभावे-
 नित्यविधिर्दुर्वारः सकृद्गतिन्यायाभिप्रायकतया भाष्यप्रयो-
 जनं कैयटोक्तन्तुदूषितमन्यत्रेति वाच्यम् । प्राप्तविभाषाणां-
 निषेधरूपतयानिषेधानां वलोयस्त्वोन्नित्यविधेरपि निषिद्धत्वात्
 न चानन्तरस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य न निषेध इति वाच्यम् ।
 योगविभागो मास्तुच्छेत्तेत्यत्रैव दीर्घादित्यस्यापकर्षोस्तु उभय-
 त्वविभाषाचेयमिति भगवतोभिप्रायात् कैयटमते दूषणान्तरं-
 स्फोटयितुमाह । अन्तरङ्गेति । स्पष्टञ्च दं भाष्ये उच्चैरु । तेषां तत्त्वेपि
 क्षत्यऽभावादाह हल्स्वरेति तेषां तत्त्वे हि स्वरविधायकैर्हलांस्था-
 ने हलो विधीयेरन्निति दोषो वाच्यः स एव न तत्स्थानिनोऽभावा-
 त् अत्रोपि नानन्तरतमत्वात् । यद्यपि तेषां तत्त्वे यतो नाव इति
 ज्ञापकं न संभवति तथाप्येवमवाचनिक्यावश्यकीति भावः । वि-
 रोधादिति तथाच पूर्ववर्धर्मपरयोरपि इह लक्षणया धर्मपरतेति
 भावः । इतरेतरद्वन्द्वे पिवर्तिपदार्थयोः प्रकारत्वे तद्धर्मयोरपि प्र-
 कारतेति तत्समूहेभावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योप-
 पत्तिः अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति भाष्यतो विशिष्टरू-

हरे वलाभादाह । ह्रस्वपदे इति । मूलं बहुव्रीहिरिति भावः । स्वशा-
 स्त्रेति । रूपत इति रूपोऽर्थः स्वशास्त्रसंकेतितः मात्राकालिकाज्ज-
 पोऽथौयस्मिन्मात्राकालिकाज्जर्द्धरूपेऽर्थेतेना बोधकतस्याबो-
 धकमिति यावत् कर्मणोहेतुत्वविवक्षया तृतीयेत्यन्ये केचित्तु-
 तादृशभाष्यानुपालंभात् प्रमाणमेव ह्रस्वस्यादाविति हय्युक्ते श्व
 मूलेतत्पुरुषेपिनबाधकम् । वस्तुतस्त्वस्य प्रमेयपरत्वेपि जा-
 नुदघ्नमिति वन्मात्रचित्तस्य लुकिदीर्घस्वरितादिसंग्रहे भाष्ययो-
 जनेचकैयटादीनां रूढिस्वीकारोमुधेति प्राहुः । उदातस्वरितयो-
 रिति यद्यप्यस्याद्युदातत्वं ग्रामादित्वाद्भवति । एवञ्चोदाता-
 नुदातेति । स्वरिते तत्स्थानिकत्वाद्यणउदातस्वरितयोरित्यका-
 रस्य स्वरितत्वेपि स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वेनोदातेति
 स्वरितत्वेपि वातस्याऽसिद्धत्वेन शेषनिघाताप्रवृत्त्या स्वरितोवे-
 त्यस्याऽप्राप्त्या पूर्वस्वरितासिद्धिरत्रपक्षे तथापि उञ्छादित्वा-
 दन्तोदात्तत्वमेव हि शब्दस्य तथान्न यणउदातस्थानिकत्वा-
 त्तस्य स्वरितत्वे स्वरितोवेति प्रवृत्त्येष्टसिद्धिः । इति समास-
 इति इदं वृत्तिकाराद्यऽनुरोधेन भाष्येतुकरणेल्युट्कुक्कुटाण्ड-
 घत् बहुव्रीहिश्च समास इत्युक्तम् । बहुव्रीहिस्तत्पुरुषोलघुरित्य
 भिप्रायो मूलस्येत्याहुः । ह्रस्वत्वादोनामिति । स्वसमानाधिक-
 रणोदातत्वापेक्षयेत्यर्थः । कत्वादीनांचेति । दीर्घत्वादिसमा-
 नाधिकरणोदातत्वाद्यऽपेक्षयेत्यर्थः । अतएवाष्टादशधाभिन्ना-
 मवर्णस्य प्रतिपत्तिं वक्ष्यामिति पस्पशास्थान्तिमभाष्यं सङ्गच्छते
 ऋकारघटित इति । स एवेत्यर्थः । तत्सत्वेतदघटितमपि प्र-
 युञ्जीत यथाश्रुतं तु न सङ्गतम् । किंचलतिलवेत्यस्य प्रत्याख्या-

नमपि तदऽभावएवसंगच्छते अन्यथा लकारवदीषत् स्पृष्टम-
 पेक्ष्यल्लकारवतो विवृतस्यान्तरतमत्वात् स एव स्यादिति ।
 तदऽसंगतिःस्पष्टैव तुल्यास्येति तुल्याविति । अतएव प्रत्ये-
 कं साम्यमादायनसंज्ञा अकःसवर्णं इत्यादौ सवर्णग्रहणाच्च ।
 ननु वर्गोपयोगित्वेन हेतुनालालादेर्व्यावृतावपि प्रयत्नस्यतत्वे-
 नाव्यवर्तनादेवेत्यसङ्गतमत आह । पृथगुपेति शब्दोनित्य-
 इति नयेऽस्यैवसम्भवादाह जनकेति अन्येतु ननुयत्नप्रयत्नश-
 ब्दयोः प्रयत्नमात्रेरूढत्वात् । पर्यायत्वेनलाघवाद्यत्नेति वाच्ये
 प्रोपादानमधिकसंग्रहार्थमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन रूढियोगे-
 ति न्यायेनयत्नसामान्यग्रहणमेव स्यादत आह । जनकेति
 तथाच प्रयत्ने जनकत्वगूहेयत्नसामान्यस्य जन्यप्राग्वर्तित्वरू-
 पजनकत्ववाधात् योगार्थाएवाश्रीयन्तेभूमौपङ्कजमुत्पन्नमिति
 यथेत्याहुः । निर्देशइति इदंचविवृतत्वव्याप्यानां संज्ञाऽनुपयु-
 क्तत्वमिति सूत्ररीत्योक्तम् सप्तप्रयत्नाइति भाष्यरीत्याप्याह ।
 अतएवैचोरिति एकारैकारयोर्मिथ इत्यर्थः । कण्ठादीनामेवेति ।
 वायुसंयोगादीनामेवेति तु न तद्वानासावाप्रादय इत्यादिनिर्दे-
 शात् । अन्येतुप्रयत्नसमभिध्याहारादास्य भवमपिकरणमेव
 तत्त्वंचकण्ठादेरेवनवायुसंयोगस्य व्यापारवत्त्वरूपकरणत्वाभा-
 वात् । कण्ठादेस्तुसंयोगएवस इत्याहुः एतेन वायुसंयोगव्युदा-
 सायज्ञापकान्तरस्य तवाप्यावश्यकत्वेतदकृत्वैव तेनतदभि-
 ज्ञानां यावतामास्यभवानांग्रहणबोधनेनेष्टसिद्धौ प्रयत्नग्रहणं
 व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । तत्रैव दोषादिति केचित्तु । आस्यशब्देना-
 स्य भवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावत्तौल्यं विवक्षितमिति साह-

चर्याद्यत्नशब्देनापियत्नत्वा व्याप्यजातिविशेषवद्यावत्तौल्यं वि-
वक्षितमिति साहचर्याद्यत्नशब्देनापि यत्नत्वव्याप्यजातिविशेष
वद्यावत्तौल्यविवक्षणेनादोषात्स्पष्टार्थं प्रोपादानमित्याहुः । नन्व-
नंनापूर्वकादीनां कण्ठस्थानत्वे तुल्यस्थानत्वात् । सवर्णपदश-
क्तिगूहेकुशब्दस्यतदगूहकत्वमणुदित्सूत्रेण बोधनीयमिति क-
थमत्रवाक्येकुशब्देन पञ्चानामुपस्थितिस्तत्वाह । तत्तदिति साह-
चर्यात् उपक्रान्ताकारसमभिध्याहारात् । यथाश्रुतं तु न युक्तमि-
ति स्पष्टमेव धर्मायेतै उच्चाय्येतै अतएव नासिकायाः स्थानत्वादे-
व वर्णजनकेति तदभिधेयवितजनकेत्यर्थः । संयोगाधारेति । व-
र्णाभिधेयव्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नतादृशसंयोगाधारतायास्ता-
त्वादावेव सत्त्वान्नसंयोगस्योभयनिष्ठत्वेऽपि वर्णजनकवायौस्था-
नत्वव्यवहारातिप्रसंगः रूपसादृश्येनेति एतदर्थमेव पूर्ववाह्यल-
क्षणे मध्यमविशेषणद्वयम् । अन्यथास्वरूपभेदायावस्य बाह्यत्वा-
यांत्यस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वै फल्यं स्पष्टमेव अतएव डादीनां स्था-
नत्वादेव अन्यथास्थानिनीत्यस्यासंगतिः स्पष्टैव । बाह्यप्रयत्नत्वो-
क्त्येति अन्यथा आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्याऽनुपयुक्तानां
प्रदर्शनप्रक्रमेण तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । अगूहणबोधनेति । नासि-
काया आस्यपदेन गूहेतु तत्रत्यप्रयत्नस्याऽस्य पदव्यावर्तकत्वो-
क्तिरसंगता स्यात् तत्रत्यप्रयत्नत्वागूहस्तु अधिकोगुण इत्युक्त्या-
गुणानामभेदकत्वेनेति वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यः । इदंच नासि-
कास्यान्तर्गतैति मतैर्मणिमंत्रादिन्यायेन तद्गूहेप्रतिबन्धकत्वं
भाष्यस्योक्तम् वस्तुतः सातद्बाह्यैवेति निरूपितं विस्तरादुद्यो-
तेततएव बोध्यं तदाह । वदतामिति बहवचनेनास्यैव भाष्य-

संमतत्वं ध्वनयति भिन्नस्थानेति प्रयत्नात्पृथक्स्थानस्यास्यप-
 देनकथनेत्यर्थः । एतेन भिन्नस्थानकथनस्यान्तरतम्यपरोक्षो-
 पयोगित्वादननुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्च कलादिदोषज्ञानोप-
 योगित्वाच्चेदमसदित्यपास्तम् । ऐच्चः सर्वस्येति एच्चइति त्व-
 ऽप पाठः हसेइत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् । यत्तुपरिनि-
 ष्टिते प्रयोगेइति शेषकृत्वाहसे इत्यादौ प्रक्रियायान्तत्सत्वेपि
 नक्षतिरित्याहुरतएवादर्शनादित्युक्तन्तत्वसत्त्वादिति । तन्न
 सम्यक् हसेहसने इत्यादीनां अपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तु-
 मशक्यत्वेनभुक्तेपीति न्यायावतारात् । ह्रस्वलकारस्यापि
 गम्लोदावेवसम्भवेनप्लुतेत्युत्तरगून्थासामञ्जस्याच्च अत्रपाठे-
 सर्वस्येत्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्रायेण लकारस्यचेति चेनदी-
 र्घप्लुत ऋकारयोःसंग्रहःस्पष्टं चेदंस्थानेऽन्तरतमसूत्र उद्योते
 सेयं सिद्धस्यगतिरेतच्छ्रद्धालुभिरादर्त्तव्या तत्त्वंतुगून्थकृद्देह
 अनुवादेति एवंचात्रतत्प्रवृत्तावपि अनुभवेनस्थानैक्यमादा-
 यासमकालयोरपि संज्ञास्यादेवेतिवैफल्यादप्रवृत्तिः । अपूर्व-
 बोधकत्वेत्वस्यसङ्कोचेतत्ताप्रवृत्तिरेवफलं स्यादिति भावः ।
 एतेनवृद्धिर्यस्या अकुहेत्यादावनुवादेपि तत्प्रवृत्त्यंगोकारात्
 चिन्त्यमित्यपास्तम् । तेभ्योपि विवृतावेडावित्यादि वाक्या-
 न्तरेणएचां विवृततरत्वाद्युक्तेरन्याचामोषद्विवृतत्वसमानाधि-
 कारणेषत्स्पृष्टत्वधर्मस्य प्रसक्तस्यनिषेधमुखेनपूर्ववाक्यविहित-
 विवृतत्वबोध एवतात्पर्यादाह । रूपविवृतत्वेति । अपूर्वबोध-
 ने हिस्वराणां विवृतमित्यनेनपौनरुक्त्यस्यादित्याहुः । यण-
 स्त्विति वाक्येस्पृष्टा इत्यस्य सम्बन्धात्तेषामोषद्विवृत्तत्वंशा-

बदस्पर्शाऽपेक्षयेषत्स्पृष्टत्वमार्थं समाजगूस्तन्तत् । सर्वमाह ।
 इत्यने न त्वादिना शलामोषदिति । ईषत्वमजपेक्षया । अत्रेति
 तेषांभेदेन कथने सतीत्यर्थः । एवञ्चसावर्ण्येऽस्य हेतुत्वंफ-
 लितम् । अअ प्रयत्ने ति प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नायस्याकारेणा-
 ग्रहादच्त्वाभावान्नदीर्घोऽत एवगुणोपिनेति भावः । समासस्तु-
 दीर्घश्चाऽच्चतयोरभावइति । प्रयत्नभेदस्यादीर्घयोरभाव इति
 भावः । प्रयोज्यत्वंषष्ठ्यर्थः । सिद्धान्तभूतजातिनिर्देशे सं-
 वृत्ता वर्णस्याच्त्वेसंहिताऽविवक्षयागुणोनेतिदीर्घस्तु अङ्गद्व-
 यविरहान्न एकसूत्रेसंहितानियमेतूद्देश्येलुगिवसुपांसुगितिङ
 सः सुरेव तस्यरुत्वयत्वलोपाः । तदसिद्धत्वान्नगुणादि उ-
 त्वन्तुनातीति विवृतनिर्देशादिति बोध्यम् । पूर्वलघत्वेत्या-
 दि अयंभावः । गोदुहमदितिस्थिते पदान्तेघत्वस्य जस्त्वा-
 ऽपवादत्वाच्चतः प्राग्घत्वम् । औपदेशिकझषन्तेभुदादौ यु-
 गयत् प्रवृत्त्यान्तरङ्गजस्त्वमपवाद्यचारितार्थात् । भषत्वात्
 पूर्वमिण्डिशीनामिति न्यायेनधातूपसर्गयोः कार्यस्येव पूर्वो-
 त्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जस्त्वम् । अनुनासिकास्वपर-
 निमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् सिद्धान्तेतु जस्त्वाऽनुनासिकत्वयो-
 रसिद्धत्वात् भषभावेऽनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जस्त्वेऽनुनासिकइ-
 ति प्रक्रिया । या देरसिद्धत्वाद्धत्वस्यत्वप्राप्तिरेवेति । घत्वेकृतइति ।
 उक्तरीत्यावत्वेति । जस्त्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेप्यऽनु-
 नासिकस्य परत्वेपिवत्वस्यककुद्मान् तडित्वानित्यलभत्वात्त-
 दऽप्राप्तियोग्येचारितार्थ्येन वेदेऽनुनासिकाभावपक्षेत्वनेनाप-
 वादत्वाभावेपि प्रतिपदोक्तत्वादऽनुनासिकतोऽपरनिमित्तकत्वे-

नान्तरङ्गत्वाच्चोभाभ्यां पूर्ववत्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । प्रत्याहारग्र-
हणसामर्थ्यादित्यन्ये । उक्ताशयमजानानस्तुल्यवलत्वंजानानः
शङ्कते नचेति वत्वचारितार्थतूक्तमेव । पक्षानुरूपेति न्यायेनस-
माधत्ते विप्रैति अन्यथेति कार्यकालैत्रिपाद्यांविप्रतिषेधसूत्रोप-
स्थितौ विप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशकपूर्वत्रेत्यनेन विप्रतिषेधसू-
त्रस्यत्राध उतासिद्धत्वनिरूपकपूर्वस्यासिद्धिसंपादनद्वारावि-
प्रतिषेधसूत्रस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहापत्ति-
रिति भावः । एतेनाधिकारत्वेयथोद्देशत्वेविधित्वेसपादि-
त्रिपाद्योर्विप्रतिषेधाभावाऽनुवादेनेन वार्तिकसामञ्जस्येनेदमसं-
गतमित्यपास्तम् । अतएवतस्यायथोद्देशत्वादेववत्वमेवेति वत्व-
भषभावानापत्त्युभयापादनेत्वरुचितयाऽपि नेयं स्यादिति भावः
दितमिति । अन्यथापक्षद्वयसाधारणत्वेनतदनापत्तिरेवापादिता-
स्यात् यत्रानुवृत्तिरिति एवंचाधिकारत्वेत्रिपाद्यामपीत्यादिफ-
लितमिति भावः । स्वदेशेवाक्यार्थबोधेफलाभावेपि पदार्थो-
पस्थितौ प्रतिबन्धकाभावेन तत्सत्त्वादाह । सपादेति । आदि-
भिरिति । आदिपदबहुवचनोपपत्तिस्तुन मुटादेश इत्यस्य नलोपे-
तिनियमरूपस्य च निषेधस्यसत्त्वान्निर्वाह्या । परत्वादिति शब्दा-
न्तरप्राप्त्योभयोरप्यनित्यत्वात् । अन्तर्गतयावन्निमित्तकत्वेना-
परनिमित्तकत्वेनोभयोरप्यन्तरङ्गत्वात् । अतइति । अदसइति
सत्त्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात् परत्वेनैवव्यवस्थेति भावः ।
ननु शास्त्रासिद्धत्वेपि अनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तिरवश्यं वाच्या
अन्यथापि पठिरित्यत्रपूर्वप्रवृत्तिकत्वेनषत्वे शास्त्रासिद्धत्वेप्यु-
क्तन्यायेन सकारबुद्धेरभावात् रुत्वंनस्यादिति कार्यासिद्धत्वेपि

तदऽप्रवृत्त्यानदोष इत्यत आह । शास्त्रेति । तन्निवृत्तीति स्था-
निनिवृत्तिरित्यर्थः । एवंचसकारनिवृत्तिबुद्धेरभावेन तत्सत्त्वा-
त्तत्स्यादेवेति न दोषः । तवतु प्रवृत्यऽनन्तरमसिद्धत्वान्निवृत्तिबु-
द्धेस्सत्त्वेननस्यादिति भावः । पूर्वत्रनेति अत्रन्यासेनिषेधानां
बलोयस्त्वेन प्रकल्प्येति न्यायेनचान्तरङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति
बोध्यम् । नन्वेवं तदऽकरणलाघवमेवेति तत्रैष्टापत्तिरेवाऽत
आह । राजभ्यामिति । दिगिति तेनकिम्बुक्तमित्यादावऽनुस्वा-
रादौ कर्तव्येवत्वादेर्निषेध इत्यस्यसंग्रहः वाक्यभेदेति नन्व-
स्तुपदैकवाक्यतातावतापि नमुन इति सूत्रेऽधिकारादऽसिद्ध-
पदसम्बन्धेमु असिद्धनेत्याशयात् सुभावनिष्ठासिद्धत्वस्यैवाने-
ननिषेधः । नमुभावस्येति चेन्न । पदैकवाक्यतापक्षेऽदसोसेरित्य-
त्रोपस्थितावऽसिद्धपदस्य सुभावेनाऽन्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभा-
वस्य विधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौ सन्नियोगशिष्टमुभाव-
स्यापि निवृत्त्यापत्तेः । वाक्यैकवाक्यतायान्त्वसिद्धत्वं शास्त्र-
स्यैवेति नमुत्वस्य तत्संनियोगशिष्टत्वम् । नचैवं नाभावेकर्त्त-
व्येऽसिद्धत्वनिवृत्त्यामुत्वस्यापि निवृत्तौ कृतेनाभावेऽसिद्धत्व-
निवृत्तिबोधकस्य निष्कलत्वापत्त्यासंनियोगेति न्यायबाधइति
वाच्यम् । गौरवात्कार्यासिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः । कार्यस्यशास्त्र-
जज्ञानवेलायामसिद्धत्वमिति पक्षेनमुनलोपः श्रुत्वं धुडित्या-
द्यक्षरस्वारस्येपि भाष्यागृहीतत्वान्नाश्रितस्स इति बोध्यं । वा-
ह्यप्रयत्नाइतोति । एषां वाह्यत्वं विचारत्वादिकञ्चोपपादयति ।
काकलेति अधस्तादित्यनेनास्य वाह्यत्वं सूचितम् । अघोषेत्यत्र-
नञोऽल्पार्थकत्वादाह । अल्पघोषेति । अर्थानां वक्तुमिच्छाया

असम्भवादाह । तद्वोधैति नन्वेवं ह्रस्वादिजनकएकः स्पर्शादिजनकएकः । अग्न्यादिघातजनकएकइति एकैकस्यवर्णस्य प्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयं वाजनकमिति तात्पर्यम् । तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धं तल्लिखितोत्पादितवर्णनाशावधिप्रयत्नस्थितिः । ततस्तं प्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरिति प्रथमवर्णनाशकालेद्वितीयवर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकालेच वर्णविरामसत्वात् प्रतिवर्णविरामसंज्ञाप्राप्नोतीत्याशंकितं तस्यच्चायं भावः । नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेक प्रयत्नोत्पत्तिर्युगपद्वाधितेत्येवञ्चैकस्यैव प्रयत्नस्याग्न्याघात ह्रस्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमेवायातमिति तदेतत्सकलमनसिनिधायशङ्कले यद्यपीति अयोगवाहनिरासायाह । शषसेति । अत एवविसर्गादेः पृथग्रहणमतएवानुस्वारस्यश्वासादयोन अनुप्रदानं बाह्येति उद्योतेतुश्वासोऽनुप्रदीयतेयैरित्यर्थोक्तं रूढौमानन्तु तुल्यास्यादिसूत्रस्यभाष्यमेव । यद्यपीति खयादिष्वऽघोषाऽन्यतमेति पाठः । एवं ह्रशादिष्वपीति बोध्यम् । घोषाऽघोषाऽन्यतरेति पाठेखयादिष्वित्यत्रादिनाह्रशादिपरिग्रहः शास्त्रानुरोधेन तथा द्वन्द्वप्रयोगोपि यथासंभवयोगोनयथासंख्येन वर्णेष्वेवयमानां स्थितिरिति भूमवारणायषष्ठ्यौचित्यासप्तम्युपपत्तयेचाह । विद्येति नन्वेवमपि प्रयोगेयुगपच्चतुर्णां स्थित्यभावेन लक्ष्यविरोधएवात आह । निर्व्वेति । अन्यतमादिति । एतेन परशब्दयोगेचतुर्भ्यंइति पञ्चम्युचितेत्यपास्तम् । निर्देशासंगतिरिति । यद्यपि यावत्स्थानसाम्यमिव यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षामन्तरेणापि निर्देशसंगतिस्तथापि यावत्प्रयत्नसाम्यानङ्गोकारे स्वकार-

हकारयोरपि सावर्ण्यापत्तौ देव—स्वनतोत्यादौ हशिचैत्युत्वा-
द्यापत्तिः कर्त्तरिभुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासंगतिश्च एवञ्चय-
त्किञ्चित्प्रयत्नसाम्ये इदमऽसंगतं यावत्साम्ये मूलोक्तमऽसंगत-
मिति तात्पर्यम् ऋलवर्णयोः । एतदर्थमेव तद्बोधार्थमेव अशत्व-
मिति । तदऽभाववादिनापदार्थोपस्थित्यऽभावेन बोधाजनकत्वे-
नाऽकरणीयत्वमित्यर्थः । नचानुपदेशत्वमात्रेणाऽसत्वशङ्काया
माकारादीनामपि सा स्यादिति वाच्यम् । अक्षरसमाज्ञाये-
जातिनिर्देशसत्त्वेनात्वादिजाते राकारादिषु सत्त्वात् । ऋकारे
लत्वजातेरभावादिति वदन्ति संय्यन्तेत्यादाविति । आदिनाकु-
क्कुटादिपरिग्रहः । द्विव्यञ्जनेति । मात्रादिरयंसच कुक्कुटादौ संयो-
गगुरुसंज्ञाप्लुतादिरूपः संय्यन्तेत्यादौ चानन्नोति द्वित्वरूपः
तस्यद्विव्यञ्जनाश्रयत्वं प्रकृतलक्षणाभिप्रायम् । हलानन्तरादिति ।
सूत्रोपन्यासस्तुकुक्कुटाद्यनुरोधादिति बोध्यम् । एतेन परस्व-
र्णस्यासिद्धत्वात् अनुस्वारं हलमादायसंयोगसंज्ञादिः सेत्स्य-
तीति तदऽसङ्गतमित्यपास्तमिति वदन्ति वस्तुतस्तु अनुपदि-
ष्टत्वादित्यस्य शिष्टैरिति शेषोनतुमहेश्वरेणेति तथासति अयो-
गवाहानामऽट्सुणत्वमृतिऋवेत्यादेः कर्त्तुंमशक्यत्वस्य ब्रह्म-
णापि दुर्वारत्वात् वृत्तिसमवायार्थं उपदेशलकारोपदेशोयदृच्छे-
त्यादिकं चोपलक्षणतां विनानोपपद्ये त । किञ्चाकारादिसत्वस्य
जातिनिर्देशेनोपपादनेमात्रिकव्यञ्जनादेरसत्वमुपपादयितुमश-
क्यमिति चिन्त्यमेवेदमित्याहुः । तदऽपरेनक्षमन्ते चतुर्दशसूत्री-
तिनिर्दिष्टजात्याक्रान्तत्वस्याऽसत्वशङ्कानिवर्त्तकत्वे मात्रिका-
ऽर्द्धमात्रिकव्यञ्जनसाधारण्यत्वादिजातेस्तत्रनिर्दिष्टत्वेनानुप-

भवेन पदद्वयपर्यन्तधावनव्यर्थमिति सूचयितुमाह । उपलक्ष-
णेति । भावप्रत्ययान्तस्य संज्ञाशब्दपरत्वादन्वयोऽत आह ।
बोध्येति । इदंशकारादिसंग्राहकस्य हकारादीत्यादिपदस्योपा-
दानं ॥ जातिपक्षेतुजातेर्भेदात् शङ्कैवनेतिभावः । अणुदित् ।
ज्ञापयतीति गतिकारकेतिबोधयतीत्यर्थः । अतो नसार्थक्य-
प्रश्नावसरः ननु वार्तिकस्योपदेशन इति वदऽज्ञानेनप्रवृत्तिरत
आह । भाष्येति ननु भाष्यमपि योगरूढ्यापरिभाषार्थं बोध-
यतीत्यर्थकमत आह । ज्यादेति । एवंचशब्दार्थसम्बन्धनिश्च-
यस्य ऋष्यऽनुभवसिद्धत्वेन तदऽनुक्त्यातस्य तदर्थकत्वमप्रा-
माणिकमिति भावः । एतेनेति आवश्यकपरिभाषयाघटवदि-
त्यादिसिद्धौज्ञापनेफलाभावेनेत्यर्थः । सुलभत्वादिति । अत्र-
पक्षेकुक्कुटुकनुम्तुकधुडादौ न दोषः । उकारमात्रेइतद्वति व्या-
ख्यानात् । परेश्रद्धांकेत्यादाविवस्वरूपपरत्वं वा सवर्णिन इति
सवर्णशब्दोऽत्रधर्मपरः । चादीति । इशादाविवनव्यमतेऽनुवादेपि
इत्संज्ञालोपप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावेनोकारविनिर्मुक्तस्यैव चा-
देरूपस्थित्यान्यायसिद्धमिदमित्यन्ये । उकाररूपावयवसवर्णानां
चुशब्दोनग्राहकः । नविभक्तेतिनिषेधेन सोरुकारस्येतवानाप-
त्याद्गुण इत्यादिनिर्देशासंगतिः ननु यथाश्रुत एवस्वरूपपरि-
चायकः आस्तां किंभिन्नक्रमत्वेनात आह । ह्रस्वेति दैत्यारिरि-
त्यादौ दीर्घाद्यर्थमारोपस्यावश्यकत्वादिति भावः । लकारग्र-
हणेति योह्युत् सूत्रंकथयतिनादोगृह्ये तेति भाष्यग्रन्थेन सूत्रे-
ष्वेवहितत्सर्वयद्वृत्तौ यच्चवार्तिकेइति हरिग्रन्थेनचतयोः सा-
वर्ण्यस्य सूत्रमतेपि सत्वात् । वार्तिकमतेपि पूर्वेणाण्ग्रहण-

पक्षे एकारादावाकृतिनिर्देशप्राप्तसवर्णग्रहणाभावायाप्रत्यय इ-
त्यश्वन्नित्यमार्थमावश्यकत्वेन सत्वात् अणग्रहणस्य तन्मते-
प्ययं ग्रन्थोबोधः । लवर्णस्य ऋवदिति तु प्रत्याख्यानप्रका-
रइति । प्रकृतेनावसरस्तस्येति सर्वमवदात्तम् । अन्येतु तपरक-
रणस्य परेणाणग्रहणं बोधयित्वाग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्याः षाद-
शानाग्रहणं प्राप्यतपरसूत्रप्रवृत्त्यातद्वाधकल्पनयाचारितार्थ-
कल्पनापेक्षया ऋलवर्णयोः सावर्ण्यबोधनद्वारातत्प्रवृत्त्यातद्गू-
हणेन साफल्यकल्पनाया एवलघुत्वादिति भावः । अत एव-
नयुक्तमित्येवोक्तं न तु चिन्त्यमपास्तं वातत्रतन्नेत्यादीत्या-
हुः । समानजातित्वस्यैवेति । समानोवर्णो जातिरित्यर्थः ।
स्वार्थेऽयञ् वर्णाश्रमाचारवानित्यादौ वर्णपदेन जातेऽर्थवहारा-
दिति भावः । होतृकारेदीर्घस्तु अकोकीतिन्यासेन सुवचः । अ-
त्रैवपक्षेशाकल्यप्रतिबन्धस्तु न फलं ऋत्यकइत्यस्याप्रवृत्तेः । इद-
ञ्च ऋष्युक्त्यनुरोधेन गौरवमनुसृत्योक्तम् । लाघवादेरेतुलवर्ण-
स्य ऋवदिति शब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम् । एतद्व्यतिरिक्तेति ।
आकारादोवचीत्यर्थः । अचत्वेन सादृश्यात् । अतः कखादौ
भिन्नजातीयेन सत्यपि सावर्ण्येन दोषः । योगविभागेनेति । भाव्य-
मानेति परिभाषाबोधनद्वारेति भावः । अस्याऽवश्यकतां ध्वन-
यितुं व्यक्तिपक्ष इव जातिपक्षेऽपि फलान्तरमाह । एवमिति । तुल्य-
युक्त्या योगविभागेनेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिति भावः ।
अस्य कलं प्रागुक्तमपि दाढ्याय स्मरति अतएवइति । उभयप्राप्त-
निषेधकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणप्राप्तवारणेऽप्येवंरी-
त्यासदुर्वारएवेति भावः । एवञ्चैवमित्यादिग्रन्थावश्यकत्वं

विषयभेदात् । एवञ्च कचिदेवमित्यादिग्रन्थादर्शनं प्रामादि-
कमिति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरसूत्रसामर्थ्यादिति युक्तं व-
क्तुं तथापि प्रथमोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वात्तदेवास्त्वित्याशयेना-
ह । मूले ऐऔजिति यथास्थितसूत्राशयेनाह । तेनैचइति ॥ न-
नुसूत्रसत्वेजातिपक्षेजातीनांचतुष्ट्यात्त्व्यक्तिपक्षेशक्यार्थमादा
ययथासंख्यमिष्टंचसिध्यति तदभावेकथमत आह । एचोऽयवेति
नन्वेवमपिनय्वाभ्यामित्यादौ एडिति पाठेविधेयत्वात्तयोरग्र-
हणे एडोश्च विधानेऽप्यनिष्टं स्पष्टमेवात आह । नयवेति नन्वे-
वमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवाऽन्यार्थमिति । नतद्वैयर्थ्यमत आह ।
अत्रैतदिति । ननु समुदायमध्येनिषेधस्याप्रवेशात्कथन्तेन त-
त्रैतदऽगूहणमत आह । अयंभावइति । अचपदविहायाणित्यु-
क्तिसाफल्यायाह । गुणाइति । अन्येतुजातेः पदार्थत्वेपिगुणा-
नाभेदकत्वेसूत्रमावश्यकमित्यवतारयामासुः । तपरस्तनन्व-
देडित्यत्रतपरत्वं पूर्वत्रकृतार्थमत आह । भाष्यप्रामाण्येति ।
अनवकाशत्वादिति । तदातदननुवृतावऽनप्यऽनुपयोगेपि अ-
णंशेतेनसमकालस्यापि गूहणप्राप्तावपि निरवकाशत्वेनानेना-
णुदिदिति बाधेनास्यप्रतिप्रसवविधित्वमेवेति भावः । ननु त-
द्गुणसंविज्ञानेनादित्यस्य संज्ञात्वमऽत एवततोविभक्तिरेवंच
तत्समकालाऽप्रसिद्ध्यासूत्रं मूकंस्यादित्यत आह । अत्रेति ।
एवञ्चषष्ठ्यर्थं बहुव्रीहौ तत्संभवेप्यऽत्रपञ्चम्यर्थे स इति न दोष
इति भावः । साजात्येनेति । इदमुपलक्षणंपंचम्यर्थं बहुव्रीहि-
विगूहप्रदर्शनपरभाष्यस्य । एतेन पंचमीसमासे एडादिशब्द-
स्यावधित्वेनाङ्गीकारादऽतोऽसदित्यपास्तम् । गमकात्तत्रत्या-

गेपि अत्रत्यागेमानाभावाच्च नचैवं वृतिमत्त्वेपि तकारापेक्षत्वा-
 त्पारिभाषिकार्थवत्वं तस्यनेति वाच्यम् । तत्रविभक्तीतरस्य-
 प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यवृतिमतोवागूहीष्यमाणत्वात् । नन्वेव-
 मप्यऽवयवात् । सन्निपातपरिभाषयानसुप्समुदायात्तुधुडित्य-
 नेवसुलभमिति चेत्सत्यम् । नियमार्थेति तपरःसवर्णस्य-
 चेत् सर्वस्यजात्याश्रयतयागूहकस्तर्हिस्वसमकालस्यैवेत्यर्थः ।
 एवञ्चयद्व्यक्तिमादायजातिनिर्देशस्तद्भिन्नकालव्यक्तियुक्तजात्य-
 ऽग्रहइति फलितम् । एवंचेति अयंभावः । व्यक्तितपक्षेपक्ष-
 द्वयेपि परत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदित्सूत्रबाधेन विधित्वेपिसू-
 त्रसार्थक्यमेवेति लाघवात्तत्रतदेवाश्रितम् । अत्रतुपक्षेविधि-
 त्वेबाध्यशास्त्रस्याभावेनजातिनिर्देशेनासमकालगूहणस्य दुर्वा-
 रतयाव्यर्थमेव स्यादिति । नियमार्थत्वंपक्षद्वयेपीति । अन्येतु-
 जातिपक्षाश्रयणेपि गुणानांभेदकत्वेननियामकत्वंदुर्घटमित्यत
 आह । एवंचेति ननु जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेवगुणान्तर-
 युक्तस्यापि गूहणंभविष्यति । अन्यथा ह्रस्वत्वादिगुणानामपि
 भेदकत्वात् । तत्पक्षाश्रयणंव्यर्थं स्यादिति । किमर्थंगुणाभे-
 दकत्वंनियमार्थमङ्गीक्रियतेऽत आह । सिद्धान्तेति । तथान्त्र
 तस्यैव सिद्धान्तभूतत्वेन तेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसाम-
 र्थ्योपवर्णनं निष्फलमिति सूचितम् । पक्षेपीत्यपि समुच्चये ते-
 नजातिपक्षसंगूहः एवंच गुणाभेदकत्वमिति पक्षसहिते जातिप-
 क्षेनियामकं सूत्रमिति तात्पर्यमित्याहुः । अत्र व्याख्यानेऽक्ष-
 रसम्रायस्यभङ्गो बोध्यः । नप्रवर्ततेइति । प्रवृत्तौतुरमेश इत्य-
 त्रैवस्यात्तपरभिन्नस्तत्कालस्येत्यक्तत्वादुपेन्द्रइत्यत्रैवस्याहेति ।

भावः । उच्चारणार्थइति ऋकारोच्चारणार्थइत्यर्थः । तदभा-
वेतुसंधिप्रवृत्त्यानस्यादिति । एवञ्चासंदेहायेति यावत् विनि-
गमनाभावादाह । मुखसुखेति । वृद्धिरा । कृतमनयोरिति भाष्य-
स्याऽन्यथोपपत्तेः पस्पशास्थभाष्यानुरोधेनाह । पदत्रयेति अत-
एवकुत्ववत् समासान्तोत्रभाष्येनापादितः । पिनाकिनइत्यादा-
विति । आदिनाहिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यादि । अपृक्तसंज्ञाया-
मित्यादिभाष्यवार्तिकविरोधादऽपृक्तएकालितिपरिभाषेति कै-
यटोनयुक्तइति । सूचयन्नाह । अपृक्तेति आदिनास्वरूपन्तपरं-
येनविधिरित्यादि । अतएव तासामनित्यत्वव्यवहारादेव । अन्य-
थाऽकृत्रिमत्वादऽसङ्गतिः स्पष्टैव । ननु त्रिमात्रादिव्यावृत्त्यायत्
परार्थत्वमुक्तं तद्यथोद्देशेसंभवति तदास्वगृहेवाक्यार्थबोधेनावि-
धेयाण्त्वेनसवर्णग्रहणासम्भवात् । न तु कार्यकालेतदाविधे-
कवाक्यतयाविधेयाण्त्वेन तदसंभवादतःसिंहावलोकनन्या-
येनाह । कार्येति अपियथोद्देशपक्षसमुच्चायकः प्रदेशेनसहवा-
क्यैकवाक्यत्वेपि वस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानेति भावः ।
तत्रतत्रतामाह । मृजेरिति वृत्तेइति पदार्थोपस्थितेस्सत्वादिति
शेषः एवञ्चवाक्यैकवाक्यत्वेपि पदैकवाक्यत्वाभावेन तत्रतस्या
विधेयत्वंसुस्थमेवेतिभावः । नन्वत्रैवकिंमानं पदैकवाक्यताया
एकदेशोपस्थित्यासम्भवादत आह । अतएवभाष्येति । वाक्यभे-
दादेवेत्यर्थः । इत्याहेति वक्ष्यमाणरीत्यायचोत्यादेरंशस्यैवोपस्थि-
तेर्वक्तव्यतयासर्वत्रसर्वोपास्थिति कथनासङ्गतिः स्यादिति भावः
यथोपदेशेत्विति । अततुनतत्सम्भावनाकेवलं स्वदेशेवाक्यार्थ-
त्वात् । वृद्धिविशेषणेति । बहुव्रीहिरयं विधेयत्वेनेति । वृद्धिर्य-

स्येत्यादावनुवादेतु न दोषः । तादृशलक्ष्याभावादिति भावः ।
भूवादयः किमिति । इतिनेति शेषः एवमग्रे पि ननु निष्पाद्य-
त्वरूपसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वस्यक्रियात्वेनाऽस्त्यर्थस्य क्रिया-
त्वंनस्यादत्त आह । अस्त्याद्यर्थेति । भूप्रभृतयोभूसदृशाइति
तुनोक्तं शब्दप्रभृत्यर्थकादिभूयोगे एकशेषेप्रमाणलाभानापत्ते-
रित्याहुः । पदत्वानापत्तेरिति । अत्रपाठकाः इदंचिन्त्यम् । निपा-
तस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वंबोधितं तत्राऽनर्थकग्रहणंनकर्त्त-
व्यं निपातःप्रातिपदिकमित्याहुः वस्तुतस्तु वार्तिककृद्रीत्यैकदे-
शिनातथोक्तम् । अर्थवत्सूत्रेऽथवेत्यादिना अधिपरीतिज्ञापके-
नाऽनर्थकानामप्यर्थवत् कार्यंभवति । इत्युक्त्वातत्तत्प्रत्याख्या-
नेन तस्यतदुक्तित्वध्वननात् । अतएवानर्थकग्रहणंनकरिष्य-
ते इति सतिकुडोचित्रमिति न्यायेन प्रौढित्वसूचकमुक्तम् ।
नन्वथवेत्यादिभाष्यात्तस्यपक्षान्तरत्वेनन तत्प्रत्याख्यानबोध-
कमितिचेत् । पूर्वत्रारुच्यैवोत्तरपक्षबोधनात्प्रत्याख्यानस्यैवयु-
क्तत्वात् । परन्तूद्योतेज्ञापकस्यशैथिल्यमुक्तमित्याहुः । यद्यपि
भाष्येप्रसज्यप्रतिषेध उक्तस्तथापि स नयुक्तः वाक्यभेदासम-
र्थसमासापत्तेस्तदध्वनयन्नाहासत्वेइति । नन्वेवं भाष्योक्तप्र-
सज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीति । विप्रइत्यत्राति प्रसङ्गस्तत्रप्रश-
ब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्यच द्रव्यभिन्न-
त्वात्तदन्यत्रवर्त्तमानत्वात् । इष्टापत्तिस्तुनावययसंज्ञायांत-
दन्तविधिसत्वेन तदन्तस्यावययत्वेसुपोऽश्रवणापत्तेरत आह ।
विशेष्येति । अत्रसत्वशब्देनसतोभावः सत्वमिति । साध्याव-
स्थायत्वक्रियारूपासत्तानोच्यते चादिनान्तद्वाचित्वाद्किन्तु-

ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्याश्रययोर्भेदाद्विरोधाभावेन समावेशस्तुनापा-
 दितःषान्तस्यषट्संज्ञाकरेणेन तदभावज्ञापनात् । आकडोइति
 नियमात् । अन्यत्रसडचिइति तुनयुक्तंसंज्ञायाएकत्वात् ।
 संज्ञिनोश्चभेदात् । इति एकासंज्ञेतिहि सूत्रनत्वेकः संज्ञोइति
 च अस्यपरत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वाच्चाः स्युरेवाऽत आह । षाङ्केति
 कर्मसंज्ञादेरिति । आसांपरत्वेप्यन्तरङ्गत्वादियमेवस्यादिति
 भावः । तासांचारितार्थ्यंतुकर्मणोरोमन्थेत्यादावूहनीयम् । प्र-
 त्यासत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन यथाकथञ्चित्सूत्रसार्थक्येपि नि-
 षेधस्तुव्यर्थेवात आह । लक्ष्येति । ननु लक्ष्यानुसारादिना-
 सिद्धप्रत्याख्यानं नयुक्तमत आह । अतएवेति लक्ष्यानुसा-
 रस्य तवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । अतएवभगवतेति तत्सिद्ध-
 स्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्यर्थः । सिद्धंविद्यमानंवचनं अशब्दसं-
 ज्ञेति । अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेपितदोषसत्त्वादसङ्गतिः स्पष्टैवे-
 तिदिक् । येनवि । अस्माकंनकेवलं सुविभक्तावेवेदं किन्त्वन्य-
 त्वापोत्याह । किंबहुनेति । अन्यत्रार्थेइति । अत्रमानंकर्तृकर्मणोः
 कृतिअर्थस्वामीत्वाद्यर्थनिर्देशः इतरत्रलक्षणयासाधुत्वेतु तद्वै-
 यर्थ्यस्पष्टमेव द्वितीयेमानमाह प्रत्यय इत्यादिना उक्तहेतोरे-
 वात आह । तृतीयान्तेनेति गौणलक्षणयेति भावः । सम-
 तुनतद्विरोधः विशिष्टार्थानुशासकाभावात् । बोधस्यतत्प्रका-
 रकस्यैवाङ्गीकाराच्च नन्वयंविशेष्येपीत्यत आह । तदुक्तमिति ।
 तथाच भाष्यप्रामाण्यात्तथेति भावः । धातोर्यतमिति । अवध्य
 वधिमद्भावःषष्ठ्यर्थः । अतएवयस्मात्परइति तृतीयकोटिनोप-
 लक्षिताः सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैवतल्लाभात् । उपलक्षणमिति ।

अतएवस्योन इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्यैतदुक्तिः संगच्छते । अन्य-
था यणिऊनशब्दानाश्रयणात् । तदसंगतिः स्पष्टैव वार्तिकेपि
येनेत्यस्यसम्बन्धात्तस्यापि विशेषणेएवप्रवृत्तिः । जरायाजरसि
त्यादावपिअङ्गाद्युद्दिश्यजराशब्दादिभिर्जरसादेशविधानान्ना-
सङ्गतिः वस्तुतोजराशब्दस्यादेशेपि उद्दिश्यतायाः शाब्दमर्याद-
यांगेएवसत्वात् । नन्वेवमपि इकोयणित्यादौशब्दरूपं विशेष्य-
मादायस्यादेवेति भाष्यासङ्गतिरत आह । तत्रेति । ननु यस्मि-
नूपरतोविधिस्तस्याकरणत्वेवान्तोयीत्यादौ तदादिविधिर्नस्यात् ।
अतउभयस्यावधारणबोजमाह । तच्चान्तरंगेति । पाठ्यमिति ।
अन्यथा लोकन्यायसिद्धस्यव्यपदेशिवद्भावस्य वचनेनबाधः
स्यादिति भावइत्याहुः । वस्तुतस्त्वदं चिन्त्यंतदन्तेकार्य-
बोधनेनसार्थक्येनबाधकत्वायोगात् । व्यवदेशिवदितिपरिभा-
षावतरणस्थस्वग्रन्थविरोधाच्च । पृथक्योगस्यदृष्टफलाभावेन प्र-
त्याख्यातत्वेप्युत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । तस्यचेति पाठफ-
लंतुव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्यविषयेरोणीत्यादौ बोध्य-
म् । प्रत्ययांशेइति समासांशेतुनमानमिति भावः । शब्दानां-
नित्यत्वादाह । उच्चारणेति । तच्चवर्णोत्पत्तितद्व्यञ्जनान्यतररू-
पम् । ननु तदभाववताबुद्धिप्रतितद्वताबुद्धिः । प्रतिबन्धिके-
तिहरिरित्यादावुच्चारणसत्त्वेनतदभावात्तदसिद्धिरत आह ।
सचेति फलान्तरमपि दुर्बलभाष्योद्योताभ्यामवगन्तव्यम् ।
व्याख्येति । संज्ञातत्तद्विधिवैयर्थ्यलक्ष्यासिद्धिमूलकादित्यर्थः ।
परःसंनिकर्षः प्रायःपरेणेत्यादि अयंभावः । परनिरूपितमनां
न्तरोयककालाव्ययेन पूर्वत्वंसंहितातथैवपूर्वनिरूपितंच परत्वं

विनिगमनाविरहात् । संहितायामितिचप्रदेशकार्यविशेषणंत-
दाश्रयत्वमेवंच तद्विषयंतदुभयमपि निमित्तोपादानेतन्निरूपि-
तमेव प्रत्यासत्तेः अनुपादानेतुयत्किञ्चन्निरूपितं कस्याप्यप्र-
त्यासन्नत्वात् । तदुपादाने यथा इकोयणचिद्वयोहो । आद्ये-
अज्निरूपितं इग्निष्टं पूर्वेसाद्वितोये हनिष्टंज्ञयनिरूपितं पर-
त्वं सा अनुपादानेतुयथावावसानेइति । तत्र सप्तमोनिर्देशा-
नांबहुत्वादुक्तं प्रायइति । पञ्चमीनिर्देशानामवसानकार्याणां
चाहपत्वादुक्तं क्वचिदिति न्यायसिद्धेर्थेलिंगमप्याह । अतएव-
वावसाने इति । अतएव वासुदेववाचकाकारस्य संवुद्धाव इत्य-
त्रानुनासिकःर इत्यत्रनविसर्गःद इत्यत्रचत्वंनननुविसर्जनीयस्य
स इति । सूत्रभाष्यपर्यालोचनयापूर्वत्रतानोष्यन्तएवतथाच
तत्र भाष्यं संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायतेसाधीयोयः परः
सन्निकर्षइति । कश्चसाधीयः यःपूर्वपरयोरिति तस्यायं
भावः । अनुयातपूर्वपरोभयनिरूपितमऽनान्तरीयककालव्यये
तनान्तरीयककालगतंपौर्वापर्यसमूहः संहितातद्विषयत्वंच त-
त्परत्वमेव संहितामितिचप्रदेशेपश्चम्यन्तोपादाने तद्विशेषणं
सप्तम्यन्तोपादानेऽनुपादानेचकार्यविशेषणं उभयोपादानेतूभ-
योर्विशेषणं उपात्तौभयेत्यनेन निरूपकोभयमध्ये अन्यतरोपा-
दानसत्त्वमिति विवक्षितं तेनसादेशस्यनावसानेप्रवृत्तिरिति
एवञ्च पूर्वत्वंसंहितेति पर्यवसितम् । तथाचावसानकार्येऽसं-
भवात् । संहितापदासम्बन्धेन पूर्ववृत्तेषां इष्टत्वादिति चेन्न
उत्तरभाष्येतस्य दूषितत्वात् । गौरवादुक्तसाधीयस्त्वस्य नि-
र्मूलत्वाच्चतस्यैकदेश्युक्तित्वान्नचैवमपि संहितायामिति सूत्रे-

काशायाः संहिताया इति । अइत्यत्रापि नावसानसंज्ञासाफल्य-
मवसानकार्याणां संहिन्नाधिकारेपाठात्तदऽप्राप्त्यासंज्ञायाः फ-
लाभावेनाच्चिरादेशस्यैवानवकाशस्य वक्तुंशक्यत्वात् । प्रतिव-
र्णमवसानत्वेतस्याव्यभिचारात्संज्ञावैयर्थ्यं तत्रतत्रावसानपद-
वैयर्थ्यमनूद्यभाष्येवाध्यबाधकभावंविचारकरणाच्चास्यैकदेश्यु-
क्तित्वमिदमेवाऽभिप्रेत्याऽथवेत्यादिग्रन्थप्रवृत्तेश्च । न्यायेनवि-
षयभेदेपि बाधः स्यादिति । तदऽनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः ।
तस्य न्यायस्यसंज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् । अत-
एव समाधौसूत्रस्यैव सङ्कोचः । नन्वेकस्यैकैवसंज्ञे तितद-
र्थात् । कथं तस्यापि प्राप्तिरिहसंज्ञिनोभेदादिति चेत्सत्यम् ।
संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तित्वेन संज्ञिनोरप्येक्यमभिप्रेत्य
भाष्येवाध्यबाधकभावोक्तिरिति कैयटएवस्पष्टत्वात् । वस्तुत-
स्तुन तत्प्राप्तिरिति सिद्धत्वेनायासंविनैव समावेशइति बो-
ध्यम् । शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति । तदिति । अयुक्त-
त्वादिति । इदमुपलक्षणम् पूर्वोक्तलक्ष्यासिद्धेरपि एतेनसादेशे-
स्वरीत्यस्य मण्डुकानुवृत्तिरेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाचतव मम-
तुसूत्रद्वये संहितायामित्यस्य मण्डूकगतिरिति सममेवेत्यपा-
स्तम् । परेणैवसंहितेति बहुतरगौरवप्रदर्शितत्वाच्च केचित्तुपू-
र्वोक्तप्रत्याख्याने न तेषामनभिधानकल्पनाद्यथाश्रुतंसाधिव-
त्याहुः । सुप्तिङन्तम् । सुप्तिङित्यस्यप्रत्याहारत्वेतिङ्साहचर्यस्य
नङिसम्बुद्धोरिति ज्ञापकस्यचोद्योतोक्तस्य सम्भवेपि टाप्डाप्-
डोप्चापत्यप्पाशप्कल्पप्सुकतमपकारेणेत्यत्रतदसम्भवात् ।
तदऽपहायोभयसाधारणमाह । व्याख्येति । स्वादिष्वित्यादिग्र-

हादित्येके नचतिङ्साहचर्यादेकसूत्रोपात्तएवसुबपीति वाच्य-
म् । प्यङ्ग्यङ्ङांसत्वात् तत्रापि व्याख्यानस्यशरणोकर-
णोयत्वात् । सुबग्रहात्तिङ्कसूत्रोपात्तएवेत्यपि केचित् यद्यपी-
ति उक्तेरिति पंचम्यन्तस्यशब्दरूपविशेष्याध्याहारेहेतुत्वं ।
शब्देति तदादीत्यत्रान्यपदार्थजिज्ञासायां तदध्याहारस्याव-
श्यकत्वात् । गुणानांचेति व्याधान्चेति भावः । एतेन तदा-
देरिति विशेष्यमादायैवतत्सिद्धौ तदध्याहारोमुधेत्यपास्त्रम् ।
पूर्वसामानाधिकरण्यासंभवेन तद्विशेषणतयातत्कल्पने क्लेशा-
च्च किंचप्रत्ययग्रहणे तदादीति विशेष्यमादायतदन्तविध्यङ्गी-
कारेऽप्यश्वस्या इत्यस्यापूर्वत्वं स्यात् । तस्य प्रत्ययविशेषणत-
याऽन्वयासम्भवात् । शब्दरूपस्यतुतस्योभयरूपेणाऽन्वयस-
म्भवेन विशेषणविशिष्यभावेकामचारेण तत्रैव तात्पर्यग्राहकं
तन्मतेपिनापूर्वम् । तन्वलौकिकेऽप्यभिचारात् संभवएवा-
त्त आह । आक्षिप्तस्येति अनुमितस्येत्यर्थः । शब्दरूपवि-
शेष्यस्यत्वध्याहारादन्वयोभवत्येव तवतुप्रत्ययेनेति हेतूपा-
दानादाक्षेपपदेनानुमितिरेवाभिमतमिति भावः । तेनगौरीति ।
षष्ठोत्पुरुषोऽयमतोनपुंवदितिकेचिदाहुः । वस्तुतोघसंज्ञासू-
त्रेस्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे ह्रस्वइत्युक्तेर्बहुव्रीहिरेवायम् । गौरी-
त्यवसंज्ञेतिनपुंवत्वम् । अथवा कन्याकुमारीगौरीतुनमिका-
नागतार्तवेतिकोशाद् वयोवाचकोयम् । तत्रजातिकार्यं
विकल्पेनेष्यतेऽतोजातेश्चेति निषेधान्नपुंवत्वम् । प्रत्ययग्रह-
णेचापंचम्याइति वार्तिकेकैयटेऽप्यश्वस्याइत्यस्य दृषत्तीर्णेति
प्रयोजनमुक्त्वासंज्ञाविधौतर्हितदन्तविधिनिषेधस्य किंफलम् ।

त्याशङ्कितमेवञ्चतत्सामर्थ्यात् । प्रदेशेषु तदभावेदृषत्तीर्ण-
 तिसिद्धौनेदमसाधारणमस्य प्रयोजनमितिच तदाशयस्तत-
 श्च यदिसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्यसंज्ञास्यात् । प्रदेशेषु
 पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तङ्गुह्येतेतिसमाहितं घा-
 दिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः । एवंचकुमारीगौरवा-
 द्वाणितरेत्यत्रकुमारीह्रस्वः प्रसज्येतेति तद्व्यावृत्त्याचरितार्थमिति
 सङ्गतमेवप्रयोजनमिति तदाशयस्तत्रसमाधेःफलगुत्वात् । कै-
 यटङ्कटाक्षयन् सिद्धान्तत्वेनशङ्कांनाटपति एतन्निषेधेति ।
 पूर्वोक्तप्रयोजनं तुनसतिसम्भवे उत्तरपदेत्यस्य विशेषणत्वात् ।
 अतएव तदधिकारेप्रत्ययग्रहणेएवनिषेध आरब्धस्तस्यप्रत्यय-
 विशेषणत्वासम्भवात् । नचेति यद्यपि सामर्थ्यान्नभविष्यती-
 ति । समाधिरनुपदमुक्तोवक्तव्यस्तथापितत्प्राप्तिरैवनेति न्या-
 यंसमाधिमाह । पदत्वेति तत्रत्योद्योतस्यभाव इत्युक्त्याप्रदी-
 पाशयप्रतिपादकत्वान्नतद्दिरोधः । अन्येतु स्वरूपव्याक्रियैवपरा-
 क्रियेति न्यायेनशङ्कात्वेनैवानुवादोऽतएवतदव्यवधानेनैव-
 शङ्कासमाधानान्तरंच सङ्गच्छतइत्याहुरिति दिक् । यद्वा ननु
 संज्ञाविधावित्यत्रसम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमासेन प्रदेशोपितन्नि-
 षेधः परिभाषयैवसिध्यतीति सामर्थ्येन तद्वारणफलङ्कर्म-
 षष्ठ्यासमासविशिष्टज्ञापनेत्वन्तगूहणसार्थक्यं दुर्वचमित्याशये-
 नशङ्कते नचज्ञापितैपोति अन्येतु नन्वलोतरपदाधिकारेप्रत्यय-
 गूहणे तदन्तविधिर्नास्तीति तदन्तविधेःप्राप्तिरैवन नन्वत्र-
 द्वितीयतदन्तविधेरभावएवतयाकल्प्यस्तथासत्यणन्तेउत्तरपदे
 इत्यर्थापत्तौहार्द इत्यस्यासिद्धिरिति चेन्न रात्रेःकृतीत्याद्यर्थय-

त्रप्रत्ययस्यविशिष्योक्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेर्वाच्यत्वात्तदप्रवृत्तेः
 नन्वेवमपिरदाभ्यामित्यादौ प्रत्ययगूहणेचापञ्चम्याइति तद-
 न्तविधेरप्राप्ते श्रारितार्थान्नसामर्थ्यमिति चेन्न रदाभ्यामि-
 त्यस्य प्राधान्यात्तत्कारविशेषणतयानिषेधाप्रवृत्तेरत एवच-
 रितमित्यादौ न नत्वंनचस्फायःस्फीनिष्ठायामित्यत्रनिष्ठांत इ-
 त्यर्थवारणायपञ्चम्यन्ताबध्याक्षेपेण प्रत्ययगूहणेचेतितद-
 न्तविध्यभावात् । तत्रचारितार्थमिति वाच्यम् । अनयैव-
 रीत्यातदन्तविध्यभावेसिद्धे आक्षेपेमानाभावात् । न चक्लि-
 शःत्कानिष्ठयोरित्यत्रत्कांशेप्रत्ययगूहणंचेति निषेधात्तदभाव-
 वन्निष्ठांशेपि तदभावात्तत्रचारितार्थं मुक्तरौत्यैवनिष्ठांशेतद-
 भावेत्येतत्साहचर्यात् । त्कांशेपि तदभावइत्याहुः । इत्या-
 द्यनुवृत्तेरिति सनाद्यन्तेत्यादावुक्तरौतेरसंभवात् । परिभाषै-
 कदेशोपस्थिते रावश्यकत्वेन स्वरितत्वप्रतिज्ञानमुधेत्याहुस्तत्र ।
 अङ्गमितियोगविभक्तेतत्संबन्धाच्च तत्त्वस्यावश्यकत्वात् बृह-
 त्युपस्थितेरप्युक्तत्वाच्चनक्षोदः । नन्वेवमप्यत्रतदावश्यकत्वे-
 कार्यकालइयानित्यादौ कथम् प्रातिपदिकत्वमत आह । इया-
 निति । इदञ्चान्यथासिद्धसुप्लुगर्थं पूर्वप्रवृत्तसंज्ञायाएकदेशवि-
 कृतन्यायेनात्रातिदेशात् । नहिकार्यकाल उपदेशेनैवैकवाक्यता-
 नातिदेशेनेत्यलमानमस्तीति स्पष्टंवादेच इत्यत्रभाष्येबृहदेव-
 चोदिष्यतेचास्माभिरप्युपदिष्टात् । ध्वनितश्चास्यतत्त्वम्बत्वन्ता-
 त्स्वार्थेइति प्रयोजनानन्तरंवदतागून्थकृता न्यायसिद्धमप्यर्थं प्र-
 माणयति हलिसर्वेति । हलोन । ननु ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्ये-
 कमेव किंनस्यादत आह । अनन्तरेति । अयंभावो हलित्येकवचने-

नैव वर्णगूहणे जातिगूहणात् हलन्ताच्चेत्यत्रेवाजठ्यवहितहल्-
समुदायस्यसिद्धौ समूहबोधकैकशेषबोधकं बहुवचनंभोजन-
न्यायेन प्रत्येकंसंज्ञायामनर्थकं स्यात् । ननु वर्णगूहणेजाति-
गूहणेपि लिङित्यत्रासमुदायेषि प्राप्नोत्यतः समुदायेएवप्रत्ये-
कं यथा स्यात् । केवलेमाभूदित्येवमर्थम् बहुवचनमिति चेत्त-
त्वाह । अनन्तरेति बहुवचनेनकेवलव्यावृत्तावनन्तरगूहणंव्य-
र्थमेव स्यात् । अतोऽनन्तरगूहणेनैव केवलव्यावृत्तावितिरिच्य-
मानं बहुवचनंप्रकृतार्थसाधकमेव ननु केवलेपि कदाचिदान-
न्तर्यस्य दृष्टत्वेनकथमनन्तरादित्यनेन तद्धारणमत आह । त-
स्यविशेषणतेति । अतिरिक्तस्यैवेति । अतएवैकाजित्यादिव्यव-
हारोऽसहायेभेदारोपेण कृतोभाष्येतदेतन्मन्यते व्यपदेशिवदे-
कस्मिन्निति । प्रकृतेतुससहायत्वान्नसोऽन्वर्थत्वेचाभेदबाधादन-
न्तरहल्समुदायवतिविशिष्टलक्षणेतिभावेनाह । पदेति । ननु
बाधात्ससहायेव्यपदेशिवद्भावएवाङ्गीक्रियतेनलक्षणेति चेन्न ।
लिङित्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन संज्ञापत्तेः मन्मतापेक्षयाऽधि-
कमात्राणान्दृष्टार्थकत्वकल्पनेगौरवाच्चावाक्येति । पदभिन्नपद-
घटितसमुदायोत्रवाक्यशब्देन विवक्षितस्तेनपाहिमाध्वउपेक्ष-
सेकिंमामित्यादौवोपेक्षस इत्यादेः संयोगत्वेऽकाराकारस्यगुरु-
त्वेऽप्लुतापत्तिरिति भावः । यद्वा नबहुवचनैः समूहस्य संज्ञावि-
धानान्नब्राह्मणभोजनन्यायावसरइति सम्भवेदुत्प्रेक्षायदितद्व-
हुत्वेस्यात् प्रकृतेजात्याख्यायामित्यनेनैकस्मिन्नपि तस्यसम्भ-
वादत आह । अनन्तरादित्युक्तेऽप्येति । जातौचानन्तर्यबा-
धात् तस्यैवैयर्थ्यमिति भावः । ननूपलक्षणत्वेन तत्सार्थक्यमत

आह । विशेषणेति । अनिष्टेति । ब्रीहयः संयुज्यन्तेस्मिन् राशावि-
त्यत्रवर्तिपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वाङ्गीकारेपि विनिगमकाभावइ-
ति भावः । किञ्च समूहस्यैव प्रकारतयावर्तिपदार्थत्वेन व्यपदे-
शिवद्भावे तथा व्यवहारेपि प्रकृतेः सहायत्वान्नतथेति बोध्य-
म् । ननु ह्योर्न स्यादत आह । हलइति आश्रयगतं बहुत्वं धर्मे-
आरोप्यजात्याख्येत्यस्य प्रत्याख्यानात् । प्रकृत आरोपेण तत्त्वा-
ङ्गीकारेपि पुनरपि ह्योर्न स्यादतः सौत्रमिति । अनर्थकमिति
भावः । एकहलस्तुना नन्तर्यमित्युक्तेः यद्वाहलौचहलश्चैति ।
उभयोरेकशेषः प्राचामनुरोधात् । स्वमते बहूनां संयोगत्वे फला-
भावस्य वक्ष्यमाणत्वाद् उभयोरेकशेषेन फलम् । किन्तु हल्चहल्-
चहल्चहलइत्येव तत्र त्रयाणां समूहे फलाभावात्तदवयवेऽवतरं-
तो ह्योः समूहेऽपर्यवस्यति नत्वेकस्मिन् अनन्तरा इत्युक्तेः हला-
वित्येव सिद्धे बहुवचनं तु व्यर्थमेव मात्रालाघवार्थं वा हलावन-
न्तरावित्युक्ते । रेकमात्रागौरवादिति बोध्यम् । चिन्त्यमेव
फलाभावादिति ननु मङ्क्तामङ्क्त्वमित्यत्रान्त्यात् पूर्वमिति ।
संयोगादिलोपः फलमस्त्येव न च जकारेऽलिसः सङीतिवा-
र्तिकेन झलादौ प्रत्ययेतद्विधानादिति चेन्न । मस्जोपि मिदं-
त्यात्पर एवास्तु नचैवं मग्न इत्यादौ नलोपानापत्तिरिति वाच्य-
म् । नलोपविधायकेऽप्यमङ्क्तेत्युक्त्यादोषाभावात् । यद्वा नु-
म् विधायकेऽप्ययोगविभागोस्तु न शोऽलिसमस्जेः स इति । म-
स्जेः सकारस्य नुमादेश इत्यर्थः । भूस्जोरोपधेत्यत्रेव सकारस्य-
निवृत्तिरिति बोध्यम् । प्लुतः स्यादिति यत्तु पाठः समुदिता-
नामिति पक्षेऽपीदञ्चोद्यः सम्यमेवेत्यन्तमनूयतत्रानन्तरा इत्युक्ते

विजातीयव्यवधौ तदनिष्ठेरिति तच्चिन्त्यंतकाराकारोकारयोर्व्य-
वधानाभावात् । तितउइन्द्रइत्यादावसंहितयानिर्देशेउइत्यन-
योः संयोगसंज्ञावारणेनानन्तराह अस्यसार्थक्याच्च । द्रप्समिति
भाष्येतुपनसमित्युदाहृतं झल्पदानुवृत्त्याझलन्तसंयोगादेर्लो-
पविधानेन प्रकृतेतद्वारणेतुसंदित्यादौ तदापत्तिर्बोध्या । कि-
त्वेनेति । अपवादोपीति न्यायस्यतुनायंविषयःअपरनिमित्तकत्वे-
नसर्वत्रैवान्तरङ्गत्वादन्यत्रचारितार्थ्याभावात् । भूतपूर्वलघूप-
थेति भूतपूर्वोयोऽलघुस्तदुपधेत्यर्थः । धर्मिग्राहकमानेनलघु-
त्वांशेष्युपधात्वेपि तदाश्रयणेमानाभावादेतेनकुण्डतिव्युच्छ-
तीत्यादावागमप्रवृत्तेः पूर्वलघुत्वसत्त्वादङ्गविशेषणत्वेनुमितस्य
गुणापत्तिरित्यपास्तम् । नचैवमपि हरिमेतीतिहरीत् स इ-
वाचरतिहरीततीत्यादावति प्रसङ्गएवेति वाच्यं । हलन्तेभ्य-
आचारकिपोऽनभिधानात् । भूतपूर्विकलघुत्वाश्रयणेपि स्था-
निद्वास्कतदाश्रयणेमानाभावाच्च । संधिकार्येति टिसंज्ञातुन
तथा तत्रटिपदानुक्तेरितिशिवम् । इति शेखरविवृत्तिसंग्रहे-
संज्ञाप्रकरणम् ॥ इकोगुण विधित्वेपि मिदेर्गुणइत्यादीनाम-
निकिविधानेनौगुणइत्यादीनानियमार्थत्वेनच चारितार्थ्यस-
म्भवादाह । व्याख्यानेति सामर्थ्यादितितेन तत्पदविहित-
योर्लक्षणाबोध्या स्वबोध्येतुनेयम् । त्यदादीनामइत्यादौदो-
षात् । संज्ञिपरमेवेत्यादि । शब्दाधिकारइति भावः । इदंच-
गुणवृद्धिपदानुवृत्तिमभिप्रेत्यादेडादैचपदानुवृत्तिकरणेत्वर्थाधि-
कारेणापीष्टसिद्धिरिति बोध्यम् । योजनयेति इतेःप्रत्येकमन्व-
यः उच्चार्येतिशेषःतस्यचविधानेऽन्वयः अतीनद्वन्द्वाऽसाधुत्वम् ।

गुणोगुणोवृद्धिवृद्धिरिति योजनेतुतत्वं स्यात् । एतल्लाभः ।
 तृतीयांतघटितमौलवाक्यार्थलाभः ननूक्तरीत्यातयोरत्रानुवृत्त-
 योरर्थपरत्वात्कथमयं वाक्यार्थोऽतअहस्वादीति उचितार्थाधि-
 कारानुरोधादिति भावः । तथान्नोक्तनियमस्तत्वावच्छिन्नाद-
 न्यत्रोपाततजातीयज्जशब्दान्तरविषयकइति बोध्यं । नन्वेवं-
 क्वचिदोषापत्तिरप्यतआहृत्यान्तेतीति । तदन्तत्वेति । षां-
 तत्त्वनांतत्वर्थः । एतेनानुवृत्तयोरसमस्तयोरेकवचनांतयोर्द्वि-
 वचनांतसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासम्भवेनशाब्दमू-
 लोक्तपक्षासम्भवः नहिभवतिचैत्रमैत्रौदण्डीस्त्वगीतीति चि-
 न्त्यमिदमित्यपास्तम् । अत्रत्यन्त्रतत्वंछायांतोबोध्यं । यत्तुवि-
 भाषादिक्समासइति । सूत्रबल्लक्षणेति न्यायेननिर्वाह । इ-
 त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेगुणवृद्धिग्रहणचिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चस्त-
 त्वण्डयतिलक्षणेति तत्रपरिभाषायांगातिस्थेत्यादौपै इत्यस्या-
 ग्रहणायसाक्षाद् चरिते । विभाषादिक् समासेतत्पुरुषेतुल्या-
 र्थेत्याद्यनुरोधेनाह । साक्षात्तदिति शीघ्रोपस्थिति कत्वेनद्वयो-
 रनुगमइतिभावः साक्षादुच्चारंतस्येति नन्वैवंसखीमऽतिक्रा-
 न्तोऽसखिरित्यादोवनडादिकंस्यात् प्रातिपदिकस्य कुत्रापिसा-
 क्षादुच्चारणाभावादितिवाच्यम् । साक्षादुच्चारितस्येत्यस्यगुणैर-
 प्रापितस्येत्यत्रतात्पर्यादिति । वार्थादिति नचैवंगणयतीत्यादौ
 दीर्घेन स्थानिवदितिनिषेधःस्यात् वृद्धेरपिदीर्घत्वादितिवाच्यम्
 अनुस्वारदीर्घजशित्यत्पूर्वोत्तरसाह चर्येणतच्छब्दविहितस्यैव-
 तस्यग्रहणात् ण्यल्लोपावितिवार्तिके पीयडादिसाहचर्यादन्य-
 तरोपादान उभयत्रनस्थादित्युभयोपादानमेवं वृद्धगौत्वेत्यत्रा-

पि बोध्यम् । ध्वनितमिति अतएवत्कीञ्चिकरणेचेत्यादि विहिते-
 क्ते निष्ठाप्रयुक्तकार्यं लटः शतृविहितयोःसत्कार्यम् शालादौ
 वृद्धकार्यं पचन्तीत्यादौ गुणकार्यं तत्रादिशब्देन यणोमयइतिरे-
 फस्य द्वित्वदीर्घपदाविहितेपि शालादीनामाकारेदीर्घर्चाति गुरु-
 त्वंह्रस्वपदाविहितेपि देवदत्तादिपदघटकह्रस्वे संयोगेगुर्विति
 गुरुत्वंच सिध्यति । अपास्तमिति विधीयतेइत्यध्याहारेच पुनर्गु-
 णवृद्धोग्रहणमैव मानमितिभावः नचैवमपिसंपूर्णं पूर्वसूत्रद्व-
 याऽनुवृत्तिः क्रियते तत्रोभयानुवृत्तिसामर्थ्याद पेक्षितार्थोभ-
 विष्यतीति तद्वै यथैवमेवेतिवाच्यम् । विधीयते इत्यस्याऽध्याहारेपि
 यत्तगुणपदमस्तिमिदेर्गुणइत्यादावऽतो गुणइत्यादौच्यत्वचा-
 देऽस्तित्यदादीनामइत्यादावुभयत्रापिप्रवृत्तिसंपादनेनोभया-
 नुवृत्तेः सार्थक्यात् । अत्रश्चेत्यत्रव्याख्यानेननिर्वाहेपि प्रकृ-
 तेतदाश्रित्यसिद्धप्रत्याख्यानेनासूयेति पंक्तिविंशतीतिसूत्रभा-
 ष्योक्त्यानन्तरमत्कारकारीविधौपरीति । लिङ्गस्यविधेयविशेषण-
 त्वेइत्यर्थः । पदस्यापिप्रकारतयाभानात्प्रकृतेनदोषइति बोध्य-
 म् । अनुवादेपिप्रवृत्तिरिति । कर्मणिघञ् । अनूद्यमानविशेषण-
 विशेषणत्वेस्वस्यलिङ्गस्येत्यर्थः । तेनेतिपदोपस्थापकप्रकृतपरि-
 भाषाद्वयाऽतिरिक्तपरिभाषाणामनुवादेपि प्रवृत्त्यङ्गीकरणेनेत्य-
 र्थः । प्रत्ययस्थेति आपीत्यस्यककारविशेषणत्वेपीत्यर्थः । इत्या-
 दौनदोषइति । आदिनाल्लोपोनइति । तत्रयजादिनाऽनका-
 रंविशेषयित्वाऽऽद्याकारस्यलोपवारणंभाष्योक्तं विरुध्येतपरि-
 भाषासत्त्वेइति बोध्यम् । स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामङ्गीकुर्व-
 तस्तत्रमतेविधीयते इत्यध्याहारेतात्पर्यग्राहकं प्रकृतसूत्रगुणवृ-

छिग्रहणमेवेत्यर्थः । न च ममविधावितिपरिभाषानित्यस्वबो-
 धनार्थन्तत् । तेनोदात्तस्वरितयोरित्यादौ नदोषइति वाच्य-
 म् । एवं सतितामनङ्गीकृत्यैवस्थानेग्रहणेनपरिभाषासामान्य-
 स्यैवचानित्यत्वज्ञापनेन स्वाभीष्टस्यसाधयितुं मुचितत्वात् ।
 मन्वेवंपदोपस्थापकत्वेमिदं गुण इत्यादौ दोषएव स्थानषष्ठीनि-
 र्णयस्येव गुणवृद्धिपदेविधेयसमर्पकत्वग्रहस्यापि वाक्यार्थबो-
 धादनन्तरभावित्वेनालोन्त्यपरिभाषापेक्षयाऽस्याप्यन्तरङ्गत्वा-
 भावादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । वाक्यार्थबोधपर्यालोचनेपि
 विधेयत्वग्रहेप्रतिबन्धकाभावविशिष्टप्रथमान्तपदमात्रदर्शनेन
 तत्त्वज्ञानंसुलभमिति भावः । वृद्धिर्यस्येत्यादौ चयच्छब्दयो-
 गस्य प्राथम्यस्यचप्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् । प्राथम्यञ्चप्रथमा-
 न्तपदापेक्षयैव तेनगुणोयङ्लुकोरित्यादौ नदोषः । तेनचेच्छि-
 द्यते इत्यादावनन्त्येकोगुणसिद्धिः परस्त्रीपरशुञ्चेत्यादौतु प्राप्त-
 त्वादिपर्यालोचनंप्रतिबन्धकं प्रथमायास्तत्त्वमेवेत्यर्थः । न तु
 प्रथमायामेवतत्त्वमिति । तेनपरशुमित्यादौ नदोषइति बोध्य-
 म् । अचश्चशेषमिति पदोपस्थापकत्वंशब्दव्यापाराश्रयणं वि-
 धोयतेइति पदाध्याहारश्च तेनह्रस्वइति सूत्रेत्यदादीनामङ्-
 त्यादौच्छेत्तेत्यादौच नदोषः । अन्यथापरत्वादलोन्त्यस्यप्रवृत्तौ
 चिच्छेदेतिनसिध्येत् । त्यदादीनामङ्गत्यत्वमन्त्यस्यन स्यात् ।
 श्रीपच्छत्रमित्यत्रैवतुकस्यात् नदैवच्छत्रमित्यादाविति बोध्य-
 म् । आद्यन्तौट्कितौ । नैकत्रान्वयइति । विशेषणतयाविशे-
 ष्यतयान्तेत्यर्थः । आद्येसविशेषणत्वात् द्वन्द्वोनस्यात् । अ-
 न्त्येसाहित्याभावादेकशेषोन स्यादिति बोध्यम् । द्वन्द्वोनप्रा-

प्नोतीत्यत्र द्वन्द्वपदमेकशेषस्याप्युपलक्षणम् । परत्वादमुम्बा-
धतइति । नचकिप्रत्ययउभयोरपि समावेशसम्भवाद्दिरोधा
भावेनविप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावन्त्यत्वेनधातुत्व आधिप्रधिपश्ये-
त्यादावेरनेकाच्चइति यणप्रसङ्गइति वाच्यम् । तेनतस्यैवा-
वध्यवधिमद्भावस्यावयवावयविभावस्य चलोकतन्त्रविरुद्धत्वा-
त् । प्रकृतसूत्रभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तमिति बोध्यम् । नन्ववयवि-
नःसूत्रेऽनुपादानादाद्यन्तपदाकांक्षितोऽवयवोक्तस्तत्राह । आ-
द्यन्ताक्षितइति । तदाकाङ्क्षितइत्यर्थः । यच्छब्दार्थइति ।
यत्रटित्कितौतत्राद्यन्तपदोपस्थितिरिति सूत्रार्थेनतत्रतत्रषष्ठ-
न्तस्यसत्त्वेन तदऽन्वयेननैराकांक्ष्यमिति भावः । इताविति-
किमिति । मत्वर्थीयनिनाटकितावितिवक्तव्यं कृकश्चककारो-
नकार्यइति लाघवंपदलाघवंचधुडादौ टोच्चारणेनोपदेशो-
कारवान् ककारवांश्चेत्यर्थइति प्रश्नःपर्यायेणेति टुकिटका-
रवत्वककारवत्वोभयसत्त्वेनोभयोरपि प्राप्याविरोधात् समा-
वेशाऽसम्भवेनविप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।
इदमुपलक्षणमप्रतिपत्तेरपि तत्रोक्तप्रेष्यदृष्टान्तेन तस्याअपि
प्राप्तेर्वहिरङ्गे णसिद्ध्यतीत्यच्चः परस्मिन्नितिसूत्रभाष्योक्तरीत्या-
ऽनिष्टमेव तुनापादितमुभयोरपि विशिष्टापेक्षत्वेनतत्त्वाभावाच्च
छब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणेतुनमानमिति भावः । तदाश्रयणे-
तुशुषः कआदेश्चकःयान्तस्यटोराज्ञः कच्चखरिचवावसाने वाक्-
षडित्यादौदोषो बोध्यः । यद्वा तदपिमास्तुट्कावाद्यन्तयोः
संज्ञइत्येवाथोधुडादौचधुइति पृथक्पदंटइतिच आद्यंस्वरूपपरं
नपुंसकंधुट्भवतिप्रकारआद्यावयवइत्यर्थोयत्तच्चटिकादावुच्चा-

रणाथष्टकारस्तत्राद्यादेशापत्यापृथक्पदत्वासम्भवस्तत्रकर्मधा-
रयोबोध्यः । परनिपातस्तु अनित्यत्वात्प्रकरणस्य पूर्वोक्तै-
र्जश्चरादिपदैर्विहितेतु नातिप्रसङ्गोच्चारितस्यैव प्रत्यायक-
त्वात् । तत्रचादौमध्येचतवकममकौठस्येकःक्तांतात्कइत्यादौ
तत्रापि जस्त्वाभावेनसमासाभावनिर्णयेन नदोषोयत्रचादेश्वक
इत्यादावुच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापि विशेष्यानुक्त्यादिर्भव-
तोत्याद्यर्थासम्भवेन परेश्वेत्यादाविवठ्याख्याने न चस्वरूपप-
रत्वमेवेति नदोषइति प्रश्नाशयःपर्यायेणेति विशेष्यानुपादा-
नेपि प्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैवतत्वं स्यात् । तथाचटुकिः
आद्यन्तत्वस्ययौगपद्यासम्भवेनटस्यैव पर्यायेणतत्त्वापत्तिः सं-
ज्ञिभेदान्नशब्दपरविप्रतिषेध इत्युत्तराशयःमिदञ्चोऽन्त्यात्परः म-
स्यश्रवणार्थत्वेनापि सार्थक्यसंभवादाह । निर्देशेति । नन्व-
ऽक्षरसमाप्तायेऽच्चांमध्येऽन्त्य औकारएवेत्यऽतिप्रसङ्गोऽव्याप्ति-
श्चेत्यत आह । यस्यसमुदायस्येति । एतेन तस्यैवेतिद्वितीय-
तच्छब्देनपरामर्शात् । प्रथमस्यप्रक्रान्तत्वंबोधितम् । सौत्र-
मितिनिर्धारणविभक्तेः समूहवाचकादुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽच्-
पदेएकशेषावश्यकत्वेनतस्यच समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्राप्त्याबहु-
वचनं द्विवचनंचतत्रन्याय्ये कारकेइति सूत्रस्थवक्ष्यमाण-
त्वस्यापूर्वार्थकल्पकत्वेमानाभावात् । एतेन तत्रतलसौलभा-
ष्यमपि न्यायसिद्धएवार्थेलिङ्गं समाहारद्वन्द्वे तुनिर्धारणवि-
भक्तेरिष्टापतिस्तु भाष्यकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देशेन तद्भाष्य-
स्य सप्तमीसङ्कोचकत्वमेवोचितम् । षष्ठीशेषइत्यस्यापिसङ्को-
चकल्पनेमानाभावादित्यपास्तम् । यस्यविहितस्तस्यैवेति ।

अन्त्याचस्तुनपरामर्शः ततः परत्वस्य तदऽवयवत्वस्य चैकत्र विरु-
द्धत्वात् । न्याय्यऽर्थे लिङ्गमप्याह । अतएवेति । परग्रहणं कु-
र्वतः सूत्रकृतोपिसमुदायभक्तत्वमेव संमतम् । अन्यथा मिदचो-
ऽन्त्यस्येत्येव वदेत् । ननु तथैवास्तु किमन्त्याजऽवयवत्वे साधा-
रणदूषणमिति चेत् अज्जनिष्ठधर्मस्य विशिष्टेऽतिदेशेन तत्तत्का-
र्यापत्त्या तत्र तत्र परिभाषानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमिति शृङ्गाण ।
इति भावइति । तथा च वक्तुमूलकृतइति भावः । वस्तुतस्तूर-
णरपरइति सूत्रे स्वयं वक्ष्यमाणरोत्यापरशब्दस्यैवावयववाच-
कत्वेन पूर्वनाभेः कायस्येत्यत्रैवान्त्याजवधिकपरत्ववान् स-
मुदायाऽवयवो मिदिति सूत्रार्थः तदऽनुवृत्तिप्रतिपादकं सूत्रद्वय-
स्थभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तमिति बोध्यम् । यद्वा न्त्यपर्याय एकः प-
रशब्दः पञ्चमो प्रयोजको दिग्वाचकश्चापरो नत्वेकस्यैवोभयार्थ-
कत्वमुक्तभाष्यात् । प्रकृते च पञ्चमो निर्देशादिग्वाचकत्वनिर्ण-
येनानुवृत्तेरावश्यकत्वमिति । प्रकृतसूत्रस्थसकलग्नन्थतात्पर्य-
म् । परशब्दे तु अन्तपर्याये बाधकाभावात्तथैव वक्ष्यते तत्सूत्र-
स्थभाष्यन्त्वेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः क्लृप्तत्वादुपायान्तरपर-
मिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु अनुवृत्तिपरसूत्रद्वयस्थभाष्यविरो-
धान्मानाऽभावाच्च पूर्वपरशब्दयोर्नावयवत्वांशोपि शक्तिरुणर-
परइति सूत्रस्थावयववाचिनेत्यस्य वस्तुतस्तद्राचिनेत्यर्थः ।
वस्तुतत्वेनेति । अतएवाग्रेऽनुनासिकात्परइति विहितस्या-
वयवत्वे मानाभावइति वक्ष्यते ऐचोरपि हरदत्तमतेनावयवत्वं व-
क्ष्यते पूर्वनाभेरित्यादौ तु षष्ठीवाच्योऽवयवावयविभावइति बो-
ध्यमिति सर्वमवदात्तम् । ननु समुदायनिरूपितत्वचरमत्वोभ-

यविशिष्टावयवत्वस्यान्तपदार्थत्वेन विशिष्टस्यायोग्यत्वेऽपि अव-
यवत्वमात्रबोधोस्तु योग्यत्वात्तत्राह । फलाभावादिति । तन्म-
ध्यपतितन्यायेनैव तत्त्वसिद्धेरिति भावः । विशिष्टाभिप्राये-
णाह । अयोग्यत्वादिति । इत्यंशाऽप्रवृत्तिरिति । ननु विनि-
गमकाभावादन्त्याऽचःपरत्वांशस्यैव प्रवृत्तिरस्त्विति चेन्न ।
तद्वोधनवैयर्थ्यस्यैव गमकत्वात् । न च हलन्तेऽप्रवृत्तिरेव तद्वो-
धनफलम् । वा तावन्मात्रफलकत्वेऽपि दजन्तस्येत्येव ब्रूयादि-
ति भावः । षष्ठोऽस्थाने योगा । निरूपितसम्बन्धेति । सच-
विषयविषयिभावादिति । उक्तत्वादिति । स्थानस्य सम्बन्ध-
त्वे तत्त्वव्यधिकरणविग्रहप्रदर्शनमफलं स्यादिति भावः । अ-
ध्याहारइति । जगन्नाथपण्डितराजस्तु अस्यैव सप्तम्यन्तस्य स्था-
ने पदोपस्थापकत्वमाह । योगेति । कर्मणि घञ् सप्तम्यन्तस्था-
ने इत्यनुकृष्य स्थाने यायुज्यत इत्यर्थ इत्यादिना तदाननिपातन-
केशइति बोध्यम् । प्रसङ्गइतोति सचाहार्यज्ञानरूपापत्ति-
रूपः स्थानित्वञ्च तद्विषयतापर्याप्त्यऽधिकरणत्वमादेशश्च त-
त्सत्ताज्ञाप्यसत्तापर्याप्त्यधिकरणत्वम् । यद्वाऽऽपत्तिविषयबुद्धि-
विषयतापर्याप्त्यऽधिकरणत्वं स्थानित्वम् । आपत्तिसत्ताज्ञाप्य-
सत्ताश्रयबुद्धिविषयतापर्याप्त्यऽधिकरणत्वमादेशत्वम् । अत-
एवाऽपवादोत्सर्गकृतमतिदेशेन प्राप्यप्रकारान्तरेण वारितं-
भाष्ये । अथवा स्थानपदान्वितत्वं स्थानपदार्थनिरूपितस-
म्बन्धवाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वमिति यावत्स्थानपदान्वितसत्ता-
ज्ञाप्यसत्तान्वयित्वमादेशत्वम् । अतएव स्थानिवत्सूत्रे कैयटे-
ऽपवादप्रसङ्गस्त्विति प्रतीकमुपादाय बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि-

स्थान्यादेशभावइति भावइत्युक्तं तत्रयदीत्युक्त्याऽन्यथोत्स-
 र्गकृतप्रसङ्गोनास्त्योतिसूचितं तच्चतयोरुक्तलक्षणत्व एवसङ्ग-
 च्छते । प्रसङ्गश्चेति । इहशास्त्रे गृह्यतेइति शेषः । सतिसंभवे-
 इति । सार्थक्यस्येति शेषः । अचःपरस्मिन्नित्यादौतु तद-
 ऽसंभवादऽनर्थकप्रसङ्गोपि गृह्यतेइति भावः । बीजमाह । अर्थप्र-
 त्यायनार्थमिति । अयंभावःनित्यत्वानुरोधेन तस्यैवसोऽन्तस्या-
 पि तस्यस्वीकारेतत्त्वंस्यात् । पदस्यवाक्यस्यचनित्यत्वं तदवयव-
 स्यत्रसङ्गस्वीकारेऽनित्यत्वं स्पष्टमेव । तेस्तुरिति । इदञ्चनशा-
 ब्दं किन्तुफलितंसर्वत्रस्थानिवाचकादेशवाचकयोस्तदघटिते-
 लक्षणयेकारघटितस्योकारघटितइत्येवं क्रमेणैकरूपएवशाब्दो-
 ऽर्थइति बोध्यम् । अतोनेति । तदघटितेलक्षणाङ्गीकारादेवेत्य-
 र्थस्तेस्तुरितिकल्पनादेवेतितुनार्थस्तेनपचत्वित्यादेः समुदाय-
 स्यान्नित्यत्वावारणात् । तत्कल्पनन्तुप्रत्ययादेरपिकल्पितार्थ-
 कत्वेन तन्नित्यत्वसंरक्षणद्वाराप्रक्रियानिर्वाहमालफलकंनत्व-
 न्यथासिद्धमन्यत्फलमस्ति पचतेःपचतु इत्यनेनैवतदनित्य-
 त्वस्यापिपरिहारात् । बुद्धिप्रसङ्गइति । स्थान्यादेशसमर्पक-
 योः स्वबुद्धिलक्षकत्वमिति भावः । इत्यप्यर्थइति । अपिनाल-
 क्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनइकारस्योकारेत्यादेः शक्यस्यसंग्रहः अतो-
 नकिंचेति । चेनपौनरुक्त्यं इदन्तु बोध्यम् । प्रक्रियायैआव-
 श्यकतदघटितलक्षणयैव नित्यत्वस्यापिसंरक्षणेसिद्धेबुद्धिल-
 क्षकत्वस्यनिष्फलत्वात् । नहिबुद्धिलक्षणयापचत्वित्यादेः पद-
 त्वंसाधयितुंशक्यतइति । अतएवेति । शक्यार्थाङ्गीकारादे-
 वेत्यर्थः । आदिनानपदान्तसूत्रपरिग्रहः । स्थानेऽन्तरतमः ।

विरोधादिति तुल्यन्यायात्तस्मिन्नित्यादैरपि संभवात्पदोप-
 पस्थापकस्य तत्त्वं सूचितम् । तमपकिमिति । येन केनचित्
 सादृश्यस्य केवलान्वयित्वादन्तरग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभेसि-
 द्धेतद्व्यर्थमिति प्रश्नाशयः । यथा स्यादिति । यथाज्ञापिते
 चारितार्थ्याभावेऽप्यऽणुदित्सूत्रीयाप्रत्ययपदस्य भाव्यमानपरि-
 भाषाज्ञापकत्वं तथास्य तमपोष्यनेकविधान्तर्यसत्ताबोधकत्व-
 मित्युत्तराशयः तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे क्रोष्टुरिति षष्ठ्यन्तमिति ।
 भावः । स्रोपुंवच्चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमास्पष्टञ्चेदं स्था-
 निवत्सूत्रे कैयटे तु न्नन्तात्प्रथमेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थास्तु प्रकृ-
 तसूत्रप्रत्याख्यानं लोकन्यायेन सिद्धिरित्यभिप्रायेण न हितत्रापि
 यत्स्थानषष्ठीत्यर्थोऽस्ति सूत्रारम्भे पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकस्थतृज्
 वद्भावग्रहणस्य यथासाफल्यं तथा तत्रैव वक्ष्यते । तस्मिन्निति ।
 पदार्थकइति । इदंचइति शब्दमपर्यालोच्य तत्पर्यालोचने तु
 यथार्थस्तथावक्ष्यति स्वतन्त्रस्येति । अनुकरणस्येति शब्दपा-
 रतन्त्र्यादस्य तत्त्वं तत्र तत्र तथार्थेन तद्रूपेण शक्तिग्राहकानपेक्ष-
 णेन वा । इत्यत्रैवेति । तस्मिन् तस्मात्पदघटिते एवेत्यर्थः ।
 बोधनायेति । तत्सत्त्वे उपस्थित्या तस्यैव प्रकृत्यर्थत्वनिर्णयइति
 भावः । समानेति । इदञ्च न फलं पदोपस्थापकत्वे किन्त्वाद्य-
 मेवेति बोध्यम् । पुनस्तस्येति । त्वर्थे पुनरिति विशेषेवाइति
 शब्दभावे सप्तम्या उपस्थिततरत्वेन प्रकृतेस्तदर्थत्वमेव गृह्यते-
 ऽतस्तस्य तदर्थपरत्वे तात्पर्यग्राहकइति । एतेन शब्दपरस्यार्थ-
 परत्वमित्यस्य शब्दतात्पर्येणोच्चारितस्यार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः ।
 तच्च विरुद्धं एकशब्दोच्चारणविलम्बे तात्पर्यभेदाऽसम्भवादिति ।

परास्तम् । दिशिरुच्चारणइति । अवसानकार्येप्रत्ययलोपेप्रत्य-
यलक्षणविषयेचास्यबाधादेतदंशविकलैवेयमुपतिष्ठते । वस्तु-
तस्तूच्चारणार्थकत्वेफलाभावात्समानार्थकत्वेपिनक्षतिः । जन-
पदेलुबित्यादौ च औपश्लेषिकसप्तम्यऽभावादानन्तर्यबाधाच्च
नदोषः । बौद्धमिति । अयंभावः । सामोप्यंपौर्वापर्यंचका-
लिकंदैशिकञ्चेतिद्विविधम् । तच्चयुगपदवस्थितानामेदेति
शब्देयौगपद्यासम्भवेनहयोरप्यऽसंभवेप्येकबुद्धौ विषयतया-
ऽनेकेषामपियौगपद्यसम्भवः यद्यपि लोकेचैत्रात्पूर्वःफाल्गुन-
इति भिन्नकालिकयोरपिकालिकं पौर्वापर्यमस्ति तथापि शा-
स्त्रे तथावक्तुं शक्यं प्रत्ययनिमित्तककार्याणांप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्व-
मपिकालिकतत्परत्वमादायप्रवृत्त्यापत्तौ बहूपप्लवापत्तेरिति स्प-
ष्टंचेदं संहितासंज्ञासूत्रेभाष्यकैयटोद्योतेषु कर्तृकर्मणोरिति ।
प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमित्यत्राप्येवं तत्रपरसप्तमोत्वेव्यवहित-
स्यततः परस्यचकार्यनस्यादिति बोध्यम् । निर्दिष्टपदमिति ।
उत्तरसूत्रएवनिर्दिष्टादितिकर्तव्यमिति भावः । यद्वा इहा-
ध्याहृतोपश्लिष्टस्येत्यस्यैवानुवृत्त्याविपरिणामः । अधिकार-
श्चेति । तदऽधिकारत्रयम् । संज्ञासूत्रंचेति । एतेनेति । प्रत्या-
ख्यानभाष्येणवहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिष्टत्वा-
नुमानेनेत्यर्थः । अनङ्गादीति । आदिनापदात्परस्य युष्मदा-
द्यादेशादयः । छन्दसीति । एतेनपरत्वव्यवहितार्थत्वं व्युद-
स्यति । अलोन्त्यस्यस्थानेविधीयमानइति । अलोन्त्यस्येत्यने-
नतस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनात्कथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रेषष्ठीपदस्य
संभावितस्थानयोगकस्यसत्वात्तत्रापि तस्यैवानुवृत्त्याफलतोद-

ङ्कोभवतीत्याशंक्याह । विधीयेति परिभाषाणांफलविशेषस-
 त्वएवप्रवृत्तिरित्येतल्लभ्यमाह । अल्समुदायेति । षष्ठीसमा-
 सेनाल्बोधकसमुदायेत्यर्थः । नत्वस्यफलेऽभिनिवेशः कार्यः
 परस्यस्थानेइति परत्वविशिष्टस्यस्थानइत्यर्थः । विहितविशे-
 षणत्वादिति यद्यपि विहितपदाध्याहारे पंचम्युपपत्तयेपरशब्द
 स्याप्यध्याहारइत्यङ्गसंज्ञासूत्रउद्योतउक्तम् । तथापि तत्रपरो-
 योविहितइत्यर्थादुपलक्षणपरत्वम् । प्रकृतसूत्रस्यतुमुख्यविशे-
 षणत्वेप्रवृत्तिरितिनविरोधः । इति शेखरेविवृतिसंग्रहेपरिभा-
 षाप्रकरणम् ॥ इकोयणाच्च । संहितायाअविवक्षयानणुद् ननु
 पूर्वेणापि संहितायाउक्तत्वात् । दधिआनयेतिप्रयोगानापत्ति-
 रेकपदेतन्नित्यत्वेनधकारेणतस्याः सत्वात् । संहितायामित्य-
 स्यविषयसप्तमीत्वेनविषयेइति पुनरुक्तञ्चात आह । कार्येति
 विषयभूतेतिच । अधिक्रियमाणविषयसप्तम्यन्तत्वस्फुटीकर-
 णायसमानाधिकरणंसत्सप्तम्यन्तद्वयमिति भावः । विषयश-
 ब्दोऽजहल्लिङ्गःपरिनिष्ठितेनरेखागवयन्यायेन बोध्यम् । बोध-
 कंशब्दस्वरूपमित्यर्थः । एतेनेति । मुख्यजातिपक्षेयथासं-
 ख्यसूत्रेणपरत्वाद्वाधात् स्थानेन्तरतमइत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः ।
 व्यक्तितपक्षेप्याह । स्थानतइति । अन्यानपेक्षस्वप्रयुक्तका-
 र्यप्रवर्तकतयेतरबाधकत्वेनैवहितस्यप्रावृत्यं वाच्यम् । तथा
 सतितत्वंभज्येतेति भावः । नन्वेकत्रस्थानेऽनेकान्तर्यतो-
 ऽनेकप्राप्तौ यत्नानेकविधमित्यस्यविषयोऽत आह । सप्त-
 म्यन्तेति । अनचिचेत्यत्रचेदमे ओङ्सूत्रादाविति पाठः । तव-
 हिसंध्यक्षरेषु तपरोपदेशइति पक्षेप्लुतादिष्वज्जविधिरितिवा-

तिङ् । अनच्चिच । अचउत्तरस्ययरोहो भवतइति द्विर्वचनंनप्रा-
 मोतीत्युक्तम् । आदिनाहयवरट्सूत्रं तत्राप्ययोगवाहानाम-
 विशेषेणपाठपक्षेपञ्चफलीमध्ये त्वंरूपफलापपादऽनावसर उ-
 रःकइत्यत्रानच्चिच अचःप्रत्ययरोहो भवतइति द्वित्वंसिद्धंभव-
 तीत्युक्तम् । प्रकृतसूत्रेपियणोमयइति वदतावार्त्तिककृतापो-
 दं ध्वनितमिति व्याचख्युः । ननुशाकल्यः अतद्वित्त्वनिषेधा-
 देवरूपद्वयसिद्धौवापदानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह । शाकल्येति ।
 एवञ्च तन्मतेऽभावघटितस्यसाधुत्वेपि अन्यमतेनस्यादऽतो-
 ऽनुवृत्तिरिति भावः । अन्येत्वऽनुवृत्तिमऽपेक्ष्यलाघवादाहेत्यव-
 तारयन्ति प्रसज्येति । अचपरस्मिन्नितिसूत्रशेषउद्योतेतुप-
 युदासपञ्चोपिस्मार्थितः स्थानेद्वित्वपक्षेलक्ष्यभेदइति खण्डन-
 कारायुक्तिखण्डयति । इदमिति । आष्टमिकंवर्णद्वित्वमित्य-
 र्थः । पदइति । आदिनायणोमयश्शरःखयइति षष्ठीत्वेति
 बहुब्रीहोस्त्वन्यत्ववीति । अत्रयथा ह्रस्वनपुंसकइति सूत्रस्थभा-
 ष्यविरोधेन तथातत्रैवोद्योते स्पष्टम् । स्थानिवदा । अनलि-
 त्यस्यपयुदासत्वेस्थान्यऽलभित्वाश्रयविधावित्यर्थेव्यूटोरस्केने-
 त्यादौ दोषोविशेषणन्तुखट्ठाभिरित्यादौ ह्रस्वत्वानतिदेशेनै-
 सादिव्यावृत्त्याचरितार्थं प्रकृतसूत्रेप्रतिषेधइति भाष्याऽसङ्गति-
 श्चात आह । नतुस्थानीति । प्रत्यासतीति तत्स्वरूपन्तुप्रकृतसू-
 त्रस्थभाष्यप्रदीपोद्योतेषु स्पष्टम् । वस्तुतःफलानुरोधाल्लाघवा-
 च्चपयुदासोऽयं भाष्यन्तुफलितार्थकथनपरमतएवशास्त्रीयेका-
 र्यएवतत्प्रवृत्तिस्तथान्न तस्यतत्त्वेऽयंसूत्रार्थः पर्यवसितोनल्-
 वृत्तिधर्मत्वेन स्थानितावद्वृत्तिकोऽनल्मात्रावृत्तिरल्मात्रावृ-

तिधर्माऽघटितश्चयोधर्मस्तदाश्रयेतद्वृतिरुक्ते तरधर्मानाश्रयेच्च
विधौकर्त्तव्येस्थानिवद्भवतीति मूर्द्धाभिषिक्तव्यावृत्तय इत्थम् ।
वृक्षस्तत्रेत्यादावति व्याप्तिवारणायाद्यधर्मविशेषणमत्रमानन्तु
भोभगोइति सूत्रस्थंभाष्यमग्रहीदित्यत्रेकारस्येदत्वेन स्थानि-
तातस्यचेदशब्देपिसत्त्वादनल्वृत्तित्वमिति तदऽतिदेशोभवत्येव
ग्रहोऽलितोत्यत्राऽनियमत्वेमानाभावेनाचश्चेत्यस्य परिभाषात्वे-
नानुपस्थिते रूपस्थितावऽप्यऽजभिन्नस्येदइडभिन्नस्याच इति
वाऽर्थादिदत्वेन स्थानिताभवत्येवात्रचात्रत्यं भाष्यंमानम् ।
एवं साम्प्रोइमेइत्यादावप्यौकारस्यौडत्वेनसातस्यचौटइत्यत्रस-
त्त्वादनल्वृत्तित्वं तेनकार्यकालपक्षेस्वादित्वातिदेशेनभत्वेऽल्लो-
पोद्विर्वचनत्वातिदेशेप्रगृह्यत्वेच । एवंरामायेत्यादावेकारस्यडंश-
ब्दवृत्तिडेत्वेनसेतिसुप्त्वातिदेशोऽतिखट्ठोनिष्कौशांविरित्यत्रा
कारेकारयोः स्त्रीप्रत्ययत्वेनाप्त्वादिनावासागोस्त्रियोरितिह्रस्व-
विधौप्रतिलक्ष्यंवाक्यभेदात्प्रतिप्रत्ययविधायकेविषयेऽनियमे-
पिटावादिविषयकेषु तदऽभावेनाचश्चालोन्त्यस्येत्यनयोरनुपस्थि-
तेरूपस्थितावप्युक्तीतेर्वातेनाप्त्वादेरतिदेशः । अतएव हल्-
ङावित्यत्रदीर्घग्रहणंङावग्रहणेऽदीर्घइति वार्तिकंचसङ्गच्छते ।
आकारादिप्रश्लेषश्चातिखट्ठायेत्यत्राकारस्यसुपिचेतिदीर्घवि-
धावत्वेनस्थानित्वात्तस्यचाच्छद्दं पिसत्त्वादनल्वृत्तित्वं तपरसूत्र
स्यतुतपरबोध्य इत्यर्थेइति तद्वृत्त्याप्त्वातिदेशोयाडापइति स्या-
दऽतोङावग्रहणेदीर्घइति वक्तव्यमित्यत्रत्यम् भाष्यंसङ्ग-
च्छते । एतेनाद्यविशेषणेह्रस्वोऽनपुंसकेकृन्मेजन्तः स्थानिव-
दादेशेति सूत्रभाष्यविरोधः तथाहि आद्यचातिखट्ठार्थमऽति-

खट्वाइत्यत्रदीर्घएकादेशेसत्युपसर्जन ह्रस्वत्वमाशङ्क्यवहिरङ्गा-
सिद्धत्वात्समाहितम् । त्वद्रीत्यात्वकारवृत्तित्वात् । स्रोप्रत्य
यत्वातिदेशएवनेति द्वितीयेतुआधयेचिकोर्षवेकुम्भकारेभ्यइ-
त्यत्रसन्निपातपरिभाषयाऽव्ययसंज्ञावारिता त्वद्रीत्याकृतत्वा-
ऽनतिदेशात्प्राप्तिरेवनेति तृतीयेङावग्रहणेऽदीर्घइति वार्तिके-
ऽदीर्घइत्युक्तम् । तद्धिखट्वाइत्यत्रसलोपार्थमाप्त्वातिदेशाय-
त्वद्रीत्याकृतेपि प्राप्तिरेवनेतीत्यपास्तम् । अतिखट्वार्थमति-
खट्वाउभयत्राप्यकाराऽऽकारयोः सवर्णदीर्घविजौपूर्वत्वेन परत्वे
नचस्थानित्वात् तस्यचानलवृत्तित्वात् । आद्ये पूर्वान्तत्वेना-
प्तवस्यसुलभत्वाच्च । अन्त्येपरादित्वेन आप्त्वाच्चातिदेशस्य-
निषेधोमासम्भाव्यतामित्यऽदीर्घइति विशेषणमित्युद्योतेस्पष्ट-
मुक्तेश्च स्वरूपमित्यस्याविषयेतत्स्थानेति लौकिकन्यायेनसि-
द्धेर्वक्ष्यमाणतयाकृत्त्वातिदेशस्यसुलभत्वात् । पूर्वस्मादऽपिवि-
धौस्थानिवत्वप्रवृत्त्यास्थानिनिभवन्त्योःकृत्संज्ञाया आदेशेएव
प्रवृत्तेश्च । अन्तरङ्गेकृतत्वेवहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वेनाग्नीइत्यादौ
प्रगृह्यत्वस्येव तद्वुद्ध्यादेशेसुलभत्वाच्च । एवमन्यदऽप्यूह्यं
अन्यच्चेदं नन्वाद्यविशेषणेऽतोलोपइति सूत्रस्थभाष्यविरोध-
स्तत्रहिण्यल्लोपयोरियडादिभ्यः पूर्वप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः
सन्त्यऽत्रैतेविधयएतेषु कृतैषु स्थानिवद्भावाणिग्रहणेनग्रहणा-
ल्लोपोभविष्यतीति नैवं शङ्क्यमियडि अन्तलोपप्रसज्येतेत्यु-
क्तम् । तवत्वियडादिविधावलत्वेन स्थानितेतिप्राप्तिरेवनेती-
ति चेन्न । षञ्चमीसमासाभिप्रायकत्वादस्येदमेकदेश्युक्तमि-
त्युद्योतेस्पष्टमुक्तत्वाच्च नन्वेवमपिकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रा-

कृत्सार्वेतिदीर्घेहल्ङ्याबितिसुलोपोनस्यात् । अच्त्वेनस्थानि-
तेतिङीप्त्वाऽनतिदेशादिति चेन्न । अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे
लोपेदीर्घस्यासिद्धत्वात् । पञ्चमीसमासेनस्थानिवत्त्वाच्च । न-
न्वेवमप्यपश्योधावनमृगइत्यादौसिपोरुत्वेउत्वेगुणेपूर्वरूपेचकृ-
तेतिङऽतिङइति निघातःस्यात् । सकारवृत्तितिङ्त्वस्यत्वन्म-
तेरेफेऽनति देशादग्रेप्ररोहासम्भवेनातिङन्तात् परत्वादिति
चेन्न । रुत्वस्यासिद्धत्वेनरेफएवमध्यगसादृश्यबुद्ध्यातिङ्संज्ञा-
याअग्नोइत्यत्रप्लुतेप्रगृह्यत्वस्येव पुनःप्रवृत्त्याऽग्रेप्ररोहसंभवात् ।
एवमतृणेडित्यादौ हल्ङ्यादिलोपविषयेहल्त्वेन तत्त्वेपिसु-
प्त्वादिनापि स्थानितेतिस्थानिवत्त्वं प्रवर्ततएवेति बोध्यमिति
दिक् । रमाभीरामायेदमित्यादावत्वैच्त्वयोस्तथात्वादिति-
वेशऐसयादिश्चस्यादतोहितोयंधर्मविशेषणमत्रचमानमाऽऽका-
रप्रश्लेषेणङ्गाप्ग्रहणेऽदीर्घइति वार्तिकप्रत्याख्यानपरंभाष्यं-
चान्यथाऽऽस्वादेरिवात्वेत्वयोरप्यऽतिदेशः प्राप्नोत्येवेति तदऽस-
ङ्गतिः स्पष्टैवाल्वृत्तिरित्येवोक्तौत्वाप्त्वेट्त्वयोरतिदेशोनस्या-
दऽतस्तन्मात्रइत्युक्तम् । अत्रमानम् पूर्वोक्तंभाष्यमुन्नेयम् । प्र-
दीव्येत्यादौवलादित्वातिदेशः स्यादऽनस्तृतीयंधर्मविशेषणम् ।
अत्रमानंविधिग्रहणंभाष्यञ्च प्रदीव्येत्यत्रैवतथाविधार्द्धधातुक-
त्वाश्रयत्वादिङ्विधेतिदेशः स्यादऽतस्तद्वृत्तौत्यादिनाविधिर्वि-
शेषितोऽत्रमानंभाष्यप्रयोगादिकं यथायथमूह्यम् । क्षोदिष्यते-
त्वेदं यथाध्ययनम् । अत्रेदमवधेयम् । लस्येत्यधिकृत्यविहि-
तेषु तिवादिषु लकारवृत्तिलिट्त्वादेरतिदेशोभवत्येवोच्चारणा-
र्थत्वेपिलत्वस्यानल्वृत्तित्वानपायात् तेनचक्र इत्यादावादेशो-

त्तरंद्वित्वसिद्धौरेवतिकादौयस्येतिलोपसिद्धिश्चठस्येकइत्यत्रवर्ण-
निर्देशस्यैवसिद्धान्तात् । अतएवकितिलिटिविधीयमानावे-
त्वाऽभ्यासलोपौकृतार्थौ नचैवंवर्णनिर्देशेत्वऽल्वधित्वात् मा-
थितिकेकादेशोनेतिठस्येकइति सूत्रस्थभाष्यविरोधइति वा-
च्यम् । विशिष्टनिर्देशोपिठमात्रस्यैवोद्देश्यताबोधविषयत्वेनतस्य-
चाल्मात्रवृत्तित्वादऽतिदेशाभावेनकादेशाऽप्राप्तेरिति स्थानि-
भूतइति । व्यपदेशिवद्भावसिद्धमिदं स्पष्टप्रतिपत्तयुक्तं स्प-
ष्टञ्चेदमऽत्रैवोद्योते । अतएवरेफेति । आद्यार्थाङ्गीकारादेवे-
त्यर्थः । एवमेवाग्रे पुनःपूर्वेति लक्ष्येलक्षणस्येतिनात्रसंज्ञा-
विषयेतदऽप्रवृत्तेःप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्येस्पष्टत्वात् । तस्या-
पोति । अभ्यासस्यानर्थकत्वादृक्इत्यस्याऽर्क्इत्यादेशेस्था-
निवद्भावेनद्विरुक्तधातुत्वम् । पूर्वभागत्वत्वार्थसमाजग्रस्तम् ।
तथाज्ञानेति स्थान्यादेशभावज्ञानइत्यर्थ इत्याहुः । परन्त्वत्ता-
शास्त्रोयातिदेशोभवति । अन्येतु तत्स्थानापन्नेति लौकिक-
न्यायेनाल्वृत्तिरपि पूर्वभागत्वस्यातिदेश इत्याहुरेवं ह्यभ्यास-
त्वमेव कुतोनातिदिष्टमिति कैयटेनोक्त्वाच्चेति । नन्वेतत्त्वया-
फलत्वेनकथमुक्तमिति चेन्न । पञ्चमीसमासानङ्गीकारकर्तृ-
मूलमतेतत्सत्त्वात् । भविष्यतीत्याद्यसिद्ध्यन्तरङ्गासिद्धत्वमि-
ड्विधौनेति तेनाप्यस्यासिद्धिरन्त्यफलमाह । प्रदीव्येति ।
अन्यथानल्पपीतिलिङ्गादऽशास्त्रोयस्यकित्वस्यैव बलादित्वस्या-
प्यतिदेशः स्यादिति भावः । अतएवनप्रपठेयतीत्युक्तम् । व-
भूविवेति । यन्निमित्तेतिप्रत्यासत्तिफलंदातुङ्गष्टायेत्यस्यत्यागो
ननु बलादित्वस्यवस्यापि सत्त्वात्स्यादेवनिषेधोऽतःप्रत्यासत्या-

प्रतिपादयति नहीति । स्थान्यलिति स्थानितीऽल्तदऽसाधार-
णोधर्मोयस्मिन्तस्यभावेइत्यर्थेऽसाधारणेऽस्तुवतीरेफस्थानिकेति
पूर्वग्रन्थविरोधात् प्राचामनुरोधेनेत्येके द्वितीयार्थाभिप्रायेणे-
त्यन्ये वस्तुतस्तु शब्दतइति वक्ष्यमाणत्वेन तद्विरोधाभावात्
समानफलकत्वाच्चयुक्तैवसेत्यबोचाम् अतएव प्रकृतसूत्रउद्यो-
तेयलशास्त्रे विशेष्यतयाविशेषणतयावाऽऽदेशस्य स्थानिभूतो-
योऽल्तत्स्थानसंबन्धीचयोल्तन्मालवृत्तिधर्माश्रयणं तत्रवि-
धौनिषेधइत्युक्तिः सङ्गच्छतेनहि तत्रद्वितीयार्थाभिप्रायकताव-
क्तुंशक्याननुभोभगोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधइति तन्न अ-
नुनासिकोकारघटितरुत्वस्य रेफमालवृत्तित्वेन रेफस्थानिकवि-
सर्गस्यरुशब्दत्वन्नेति भाष्यउक्तमिति नतद्विरोधइति दिक् ।
स्वशास्त्रेणैवेति । इत्यन्तस्यबोध्यमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । अत-
एवेति । अन्यथानेनदीर्घइत्येवब्रूयात्परत्वादिति तुगऽपेक्षयेति
बोध्यम् । कार्यमनेनेति । अथात्रायंसूत्रार्थ आदेशःस्थानिवद्भवति
सादृश्यंकार्यभावत्वेन कार्यभावत्वंच प्रयोगित्वनिमित्तत्वोभयरू-
पपूर्वपक्षेतुतन्निष्ठव्यवहारवत्त्वेनसादृश्यमिति नचान्त्यपक्षेरा-
मोरामस्येत्यादावतिदेशेन दीर्घःस्यात् । तथातिसृणामित्यादौ
त्रयादेशादिः स्यादुपदेशाऽप्रवृत्तेःसुप्त्वयञादित्वआमपरत्वस्त्रि-
त्वरूपनिमित्तवैकल्पप्रयुक्तत्वेन तन्निमितातिरिक्तनिमित्त-
त्वादतिदेशस्येति वाच्यम् । यद्यन्निमित्तवैकल्पप्रयुक्तयदुप-
देशस्याप्रवृत्तिस्तस्य तस्यनिमित्तस्यवतिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वएवा-
तिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात् । अतएवेति । अत्रैवेति पाठ-
उक्तेरिति पञ्चम्यन्तस्याग्रे सत्त्वात् शास्त्रीयमेवेति तत्त्वंचशा-

स्त्रिबोध्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं त्रित्वादेरतिदेशायविधेयतेति नो-
क्तम् दुर्लभमिति नचाणनिमित्तिकाणन्तेसुलभेति वाच्यम् ।
प्रत्यासत्यासर्वनामस्थाननिमित्तिकायाश्चाश्रयाणान्नुस्विधौ न
चकार्यकालेअग्नीइत्यत्रेव यथोद्देशेपि वा औइत्यत्रपूर्वान्तवत्वे
नाणत्वं परादिवत्त्वेनसर्वनामस्थानत्वेन पुनःसंज्ञाप्रवृत्त्यात-
न्निमित्तिकापिसुलभैवसेति वाच्यम् । एवमप्यणविधाना-
वजित्वस्यश्रेयसित्यत्रसत्त्वेन श्रायसमित्यत्रन्यायं विनादुर्लभ-
त्वात् । नवानुमानिकेनस्थानिवत्त्वेन तल्लभःश्रेइत्यस्याप्यऽर्थ-
वत्त्वेन तस्यस्थानिधर्मत्वाभावादिति दिक् । परिच्छिन्नेति ।
प्रातस्विकरूपेणबोधितं परिमाणमानुपूर्वीविशेषोयस्यार्थस्य त-
द्वाचकेत्यर्थः । तदऽभावादिति । ननु गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्त-
सिद्धत्वेनाकोरिति प्रतिषेधज्ञापितेन यन्मध्येतिन्यायेनाक्तपरि-
माणानां धात्वादिशब्दानांसश्नम्केसाकचकेयथा प्रवृत्तिस्त-
थाश्वपुच्छदृष्टान्तसिद्धेन प्राग्दीव्यदितिज्ञापितेनानेनापितिङ्-
त्वातिदेशःकुतोनेति चेन्न । वैषम्यादक्तपरिमाणानामधि-
केप्रवृत्तिमन्तराकोरित्यादेर्नसार्थक्यं प्राग्दीव्यदित्यस्यार्थबो-
धकत्वाद्यतिदेशेनसार्थक्यमिति नन्वेवमङ्गसंज्ञाचाप्यऽक्तपरि-
माणानामित्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यादङ्गत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठ-
तयाऽनतिदेशैश्रायसाविति पूर्वभाष्यविरुध्येत । तथाजरात्व-
बहुदकत्वाऽनतिदेशोद्वितीयं भाष्यविरुध्येत तथा प्राग्दीव्यतो-
ऽणितिसूत्र उक्तपरिभाषाज्ञापयित्वातेनैवपदत्वेसिद्धेपचत्व-
त्यादौ स्थानिवत्सूत्रोक्तमेकदेशविकृतोपसंख्यानश्चोदितं त-
न्नकर्तव्यमिति भाष्यकैयटादिकमपिविरुध्येतेति चेन्न । श्रा-

पसावितिभाष्येणाद्यस्यैकदेश्युक्तत्वात् । पूर्वोत्तरेतिपरिभाष-
यापूर्वमेव स्वरप्रवृत्त्याद्वितीयस्यापि तथात्वात् रूपान्यत्वाच्चेति
प्रकृतसूत्रेभाष्यएवप्रत्याख्यानस्य दूषितत्वेन तृतीयस्यापितथा
त्वादक्तपरिमाण उक्तन्यायाऽप्रवृत्त्यसाधारणफलन्तुसजुष-
माचष्टेसजू इत्यत्ररुत्वाभाव आनुमानिकस्तुनजुषोऽप्यर्थवत्वे-
नसजुषत्वस्यस्थानिधर्मत्वाभावादित्याहुः । इदुदुपधेभ्योणि-
चतुपरमनभिहितोऽन्यैरिति दिक् । तण्डुलेति सतितत्वेनलो-
पः स्यात् । ननु नादेशविधेर्नसइत्यत आह । आदाविति ।
तेनस्मिन्नन्तसंग्रहोऽलहि सर्वस्मिन्शयइत्यत्रालुकिनलोपेपि-
संज्ञाविधौतस्यासिद्धेन संयोगेगुरुसंज्ञायाः स्मोतीकारस्यप्लुत-
त्वेननोच्चारणस्यसार्थक्यमिति । प्रत्ययान्तत्वेपीति । कृतपूर्व-
सवर्ण आसित्यादावादिवत्त्वेनप्रत्ययत्वं तत आनुमानिके आ-
नादौ स्थानिवत्त्वेनप्रत्ययत्वं तदन्तत्वंत्वऽर्थसमाजग्रस्तमिति
बोध्यम् । विशिष्टातिदेशस्तुन अशास्त्रीयत्वात् । त्वापतिरिति ।
एवमऽचिन्नवमित्यादौ पित्वाऽतिदेशोपिङ्गित्वापतिरिति बो-
धायम् । स्थानिवत्त्वेनैवेति निष्ठात्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठतयाश्वपुच्छदृष्टा-
न्तसिद्धेनासिद्धेरितिभावः । नचानिष्ठायामित्यस्यननिष्ठाव्या-
वृत्तिः फलंकिन्तु कृत्वेनसादृश्यग्रहणंतिङन्तव्यावृत्तिरेवेतिक-
थंज्ञापकतेति वाच्यम् । तन्मात्रफलकत्वेकृतीत्येववक्तव्य-
त्वात् प्रत्यज्येति । अस्यबीजमाख्यातशेखरतोवसेयम् लक्ष्यानु-
सारीति न च भृशादिसूत्रेऽच्चेरिति पर्युदासोज्ञापकइति वा-
च्यम् । अभूततद्भावेप्रवर्ततेनसार्थक्यात् । नह्यऽत्रतदेवव-
क्तुंयुक्तं गौरवात् । नन्विदुदुपधेति सूत्रेऽप्रत्ययपर्युदासोज्ञा-

पकः नहिप्रत्ययावयवत्वं स्थानिवत्वाद्धारकं विसर्गेऽस्तोति न
 चभिसि एकदेशविकृतन्यायेन अक्तपरिमाणत्वात् नापितत्स्था
 नापन्नेतिलौकिकेन प्रकृतसूत्रोयोद्योतोक्तरीत्याविभक्तित्व-
 स्येव प्रत्ययत्वस्यापि स्वरूपमित्येतद्विषयत्वाविशेषात् । न च
 तदऽविषयःप्रत्ययावयवत्वमेवातिदिश्यतां तथा सतितथैवफ-
 लानां सिध्याज्ञापकानुपयोगादिति चेन्न । उक्तार्थोज्ञाप्यता
 मसमर्थसमासोवेति संदेहेलक्ष्यस्यैवानुसर्तव्यत्वादिति भावः।
 अशास्त्रोयेति प्रत्ययान्तत्वेत्यर्थः । यातिरितिसिध्यर्थवरेग्रहण
 ज्ञापितसंभावितप्रत्ययत्वादिकमादायउवडिति प्रकृतेतदना-
 श्रयणेपियणेष्टं सिध्यतोत्याशयेनाह । यणिति । अन्यथेति
 मात्रनिवेशेतुभोभगोइति भाष्ययोजनैवतत्फलं बोध्यम् । अ-
 लव्यवहारेति नचात्रपक्षेऽशितीत्यत्रकर्मधारये तदादिविधिर्न-
 स्यादिति वाच्यम् । असत्यपितत्रेतिशकारेऽव्यवहितेपरइत्यर्थे-
 नशवादौ तस्यलोपइत्यस्यस्थानिवत्वात्तत्परत्वेन एशादौत्वेका
 रादिनाऽव्यवधाऽनेनेष्टसिध्याबाधकाऽभावात् । अत्रपक्षआदे-
 चइतिसूत्रस्थस्यात्रापि शप्शिङ्गवतीति भाष्यस्यशब्दऽवयवइ-
 त्संज्ञकशकारइत्यर्थोबोध्यः । आदेचइति सूत्रस्थशेखरस्तूपा-
 ध्यायानुरोधी नन्वेवदेवश्चोरइत्यादौटिलोपस्यस्थानिवत्वाद्ध-
 ल्ङ्यादिलोपः स्यात् । तथाविमलदिवोत्यादौशल्लोपस्यतत्वा-
 हलिलोपः स्यात् । प्राचांमतेत्वऽनुबन्धमात्रवृतिधर्मवदुद्देश्य-
 केऽनलविधाविति निषेधेनप्रवर्त्ततेज्ञापकसाजात्यादिति नदो-
 षइति चेन्न । ममापिहल्ङ्यादिसूत्रादिषुङ्याबादिग्रहणेना-
 नुबन्धमात्रावृतिधर्मप्रयक्तं कार्यमनुबन्धग्रहणेनेत्यर्थज्ञापने-

नादीषडित्याशयात् । अन्येतूकनज्ञापकेनक्वचिदऽव्यवहारोपी-
 तीत्येवज्ञाप्यते लक्षानुसाराच्चव्यवस्था एवं ह्युतरग्रन्थविरोधो-
 पिन अतएवौडः आपडत्यत्रभाष्येडितीत्यत्रयस्मिन्विधिरित्य-
 स्यसञ्चारइत्याहुः । नन्वेवम् प्राचीनमतार्किलाघवमिति
 चेत्शृणुप्राचाहिनानुबन्धेति अनुबन्धकार्येतिलाश्रयमनुब-
 न्धकार्येति क्वचिन्निषेधप्रवृत्तिरिति वा वचनत्रयीज्ञापनीया-
 मयातत्तद्वयोति ननु भाष्यस्यशेषपूरणेन व्याख्यानेकिमा-
 नमत आह । ध्वनितमिति । अन्यथाऽऽदेशेतत्कार्यमप्रा-
 प्यतत्परिहारयत्नविचारोऽसङ्गतः स्यात् । ममत्वऽनेकालसू-
 त्रेकृतत्वान्नासङ्गतिरिति भावः । अत्रःपर । अत्रएवैति ।
 इदंचप्रकृतसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् । नागलोपीति सूत्रभाष्यंत्वे-
 कदेश्युक्तिरिति तत्रैवोद्योतेस्पष्टम् । मास्यतीति । इदुदुपधे-
 भ्योणिचोऽनभिधानन्तुलुङ्येवेतिणौचडोतिसूत्रस्थोद्योतरीत्या-
 इदं सामान्येनणिजऽत्रनेति प्रदोपरोत्यातुभवन्तमात्रेष्टेभावय-
 तीति बोध्यम् । यलोपोनस्यादिति यलोपेनिषेधस्तुलोपाजादे-
 शएवेति बोध्यम् । दीर्घेनस्थानिवत्वमिति दीर्घविधौनिषेध-
 स्तुलोपाजादेशएवेति भावः पूर्वविधिशब्दइति सूत्रघटकवि-
 पिशब्दइत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येति कर्मप्रत्ययान्तस्यतेनैव
 तत्सम्भवात् कर्तृषष्ठान्तेन तदऽभ्युपगमेतु पूर्वस्याव्यावृत्ति-
 प्रसङ्गः कर्मषष्ठ्यातुनतत्सम्भवः भावंप्रतीति तद्विवरणेनाकर्मक-
 त्वात् । षष्ठीस्थानेइत्यस्यतुनप्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात्
 षष्ठ्यन्तस्यगुणानामिति न्यायाच्चेति भावः । कस्यचिद्विधेयस्या-
 भावादिति न च यस्येतिलोपस्तथास्पष्टंचेदं तत्रैव प्रदीपोद्यो-

तथोरिति वाच्यम् । वार्तिकमतेकतोत्यादौ स्थानिवत्वेन प्रा-
प्तगुणादिवारणाय न लुप्तमतेति सूत्रे बाध्यसामान्यचिन्तावश्यं-
भावेनाच्चः परस्मिन्नित्यस्यापि निषेधात् । आनुकितुनसः प्र-
त्ययैपरतः पूर्वकार्याभावात् वार्तिकोदाहरणस्य तद्वीत्येव दात-
व्यत्वात् नियमत्वमिति भाष्यमतेपि निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति
पक्षे तस्या आवश्यकत्वाच्च विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेपि श्रवि-
ष्टादिपरित्यागेनानुक्पर्यन्तं धावतो भगवत आनुकएवाभिप्रा-
यविषयत्वात् एवं स्थिते चिन्त्यमिति ब्रुवन्तो मान्याः इत एवारु-
रुचेराह । प्रकृतसूत्रेपीति सोपीति ननु कर्तृषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन
भावार्थकविधिशब्देन समासे पूर्वत्वस्य विधानोत्तरकालिकस्य
चाश्रयणे संज्ञायां भाविपूर्वत्वस्याप्यऽभावात्तत्र कर्त्तव्येऽयं न स्या-
दिति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासो विज्ञायत इति षडिकादेरपि
सिद्धिरिति प्रदीपोक्तरोत्यासर्वेष्टसिद्धौ मास्तु तन्त्रादिभाष्यश्च य-
थाश्रुतमेवास्त्विति चेन्न । अनाश्रयमाणा यामपि प्रकृताव-
तिदेशज्ञापनाय द्वितीयस्यावश्यकत्वात् स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्यप्र-
दीपोद्योतेषु ध्वनितं चेदं विधिग्रहणं स्वाश्रयनिरासार्थमिति
प्रदीपप्रतीकएवाप्यर्थ इति वदता उद्योते ज्ञापकान्तरेण तत्सा-
धने तु मास्तु तन्त्रादि ध्वनितश्चेदं केचिदिति वदता तत्रैवोद्योते
इदन्तु चिन्त्यम् । अस्तुकर्मसाधन एव ऐनेयेति सन्नियोगेति-
परिभाषया पूर्वसम्बन्धिनी निवृत्तिर्विधेयेति न दोषः परिभाषा-
यामतिदेशप्रवृत्तिस्तु वेतस्वानित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेन रुत्वा-
भावायावश्यकताऽपरविधावित्यादिभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरित्युक्त-
मेव वैयाकरणे आयादेशापत्तेश्च तस्य तत्त्वमिति यत्त्वत्रपञ्च-

मीसमासेनातिदेशप्रसक्तिमाशङ्क्यसमाहितमुद्योतै ऐज्विधा-
 नसामर्थ्यान्नभवति स्थानिवत्वमितिपटेति तस्यायं भावः ।
 सतिस्थानिवत्वेपदांतयकारवकारासम्भवेन विधिवैयर्थ्यात् ।
 ऐज्विषयेतदऽप्रवृत्तिरिति एतेनादेशेपठनीयइत्यर्थं बुध्वागौर-
 वादुत्तरत्रचारिताथ्यादिदमसङ्गतमिति यदूयांचक्रुस्तदपास्तम् ।
 नपदान्तघटितान्येति । इदञ्चफलकथनम् । न तु ज्ञाप्यशरीर-
 म् । अन्यत्रधातुग्रहणे इत्यादिवदिति बोध्यम् । विसर्गादि-
 सिद्धिरिति । अन्यथारुत्वेकृतएकदेशविकृतन्यायाऽप्रवृत्त्याऽपद-
 त्वाद्विसर्गोनस्यात् कार्यकालमाश्रित्येदम् अन्यत्रतुरान्तेएवरु-
 त्वासिध्योपदेशप्रवृत्त्यासिद्धमिष्टम् । स्पष्टंचेदमिति प्रकृतसूत्रे-
 तुभावसाधनत्वमात्रं नतुप्रकृतंफलं ननु वेतस्वानित्यवरुःप्राप्नो-
 ति यथोद्देशेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यास्वादिष्विति वाऽकारान्तेप्रवृत्तस्य
 पदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनसान्तेसत्वात् । कार्यकालपक्षेप्यु-
 क्तन्यायेन तदादित्वमऽतिदिश्योपदेशद्वयेनसान्तेतत्वमिति त-
 त्वकर्तव्येस्थानिवत्वंतुनाऽनेननिषेधात् अनेनचसाक्षात्परंपरया
 वासूत्रोपात्तप्रतिबन्धकं तत्प्रापकंचप्रतिषिध्यते स्थानिवत्वम् ।
 तत्रचसाक्षात्प्रतिबन्धकं एषोयन्निति साक्षात्प्रापकंकानिस-
 न्तीति परम्परयाप्रतिबन्धकं द्वेधासाधकप्रतिबन्धात् प्रतिब-
 न्धकप्रवर्तनाद्वा आद्येवेतस्वानित्यत्रपदसंज्ञाप्रतिबन्धकः सि-
 द्धान्तेतु एतदुदाहरणंमृग्यम् द्वितीयेरलावित्यत्रप्रकृतिभावप्र-
 वर्तनात्परम्परयाप्रापकं प्रतिबन्धकत्वात् यथासिद्धान्तेवेतस्वा-
 नित्यत्रमत्वरूपप्रतिबन्धकस्यसान्ते प्रतिबन्धाद्रुत्वप्रापकत्व-
 मतिदेशस्य नचैवं षडिकासिद्धिः लोपविधानादिति पञ्च-

प्रेष्यलोपादे स्पष्टम् । अत्रमानन्तु रत्वापादकंभसंज्ञाऽत्रबा-
 धिकाभविष्यतीति अथवेत्यादिचभाष्यमिति यथायथमूह-
 नीयं स्पष्टंचेदमत्रैवोद्योते इति चेत्तत्रसिद्धान्तरित्यासमाध-
 ते । अत्रपदेइति । प्रत्यासत्येति पदेइत्यत्रपरपदस्योपस्थित-
 त्वात्तत्स्थएवादेशोगृह्यतेइति भावः । अत्रचाभ्यस्तसंज्ञासूत्र-
 स्थं भाष्यलिङ्गमपि तत्रहि यत्रखण्डद्वयश्रुतिस्तत्रैव संज्ञार्थ-
 मुभेग्रहणंकुतोऽतएवऐत्सन्नित्यादौ जुस्नेत्याशंक्यस्थानि-
 वत्वाज्जुस्नभविष्यतीति नतदर्थन्तदित्युक्तम् । अन्यथाऐत्स-
 न्नित्यत्रस्थानिवत्त्वनिषेधाज्जुस्स्यादिति तद्वारणायतस्यावश्यक-
 त्वेन तदऽसङ्गतिः स्पष्टैव एतेनात्रपदान्तसाधकस्यापि पदान्त-
 ग्रहणेन ग्रहणमित्यत्रकिंफलमिति ग्रशनेदिवितिप्रातिपदिका-
 दाचक्षाण्यन्ताद्विचिअश्वशब्देन समासेपदत्वेपिप्राप्तस्थानि
 वत्त्वनिषेधे उत्वेद्यवश्चसिद्धिरिति फलंपरंप्रदर्शयन्तःस्वयंपरम-
 शान्ताःपरास्ताःवेतस्वानिति । इदंच प्रत्यासतिमन्तरापिसिद्धम्
 तथापिपिपठोरत्रेति प्रत्यैषिषन्निवेत्यादौतु तत्फलंबोध्यम् । अ-
 तिरिक्तस्यैवेति धात्वऽनवयवोयःपदचरमावयवस्तद्विधायका-
 तिरिक्तेत्यर्थः । तेनपिपठोरितिसिद्धः यद्वापदशब्देनात्रयस्य
 स्थानिवद्भावप्रतिषेध्यतेतादशादेश हेतुभूतप्रत्ययनिमित्तकपद
 संज्ञावत् गृह्यतेतेनतिरश्चः पिपठीःकल्पमित्यत्रापि नदोषःअत्र-
 त्योत्तरग्रन्थविरोधश्चनेत्याहुः । शित्यस्यैवेति अतएवपदान्त-
 विधिंप्रतिनस्थानिवदित्युपक्रम्यब्रह्मबन्धेत्यत्रजस्त्वं प्रान्योती-
 त्युक्तम् । अन्यथाजश्पदेननिषेधस्यदुर्वारत्वात् । प्रकृतेविच्चा-
 रोनिष्फलःस्यादिति बोध्यम् । द्विर्वचनग्रहणादिति तत्प्रतिब-

न्यकप्रवर्तकातिदेशस्याप्यऽनेन निषेधाङ्गीकारादिति भावः ।
 अदर्शनम् । शास्त्रतोऽनुबन्धादीनामर्थतोत्यबन्तइति बोध्यम् ।
 उभाभ्याप्रसक्तिदर्शयन् प्रत्ययलोपविषयेनिषेधएवकुतोनेत्या-
 शङ्कादूरीकुर्वन्नाह । तत्रेत्यादिना यथाश्रुतत्वाश्रणायलोपावश्य-
 कत्वेन प्रत्ययलक्षणार्थमित्यस्यासङ्गतिः प्रसक्तस्येतिकिमिति ।
 इति तुनेतिशेषः कौस्तभेपञ्चम्यापत्तैरित्येवपाठात् । तत्वेतु
 इति ग्रामस्यत्यबन्तार्थनिरूपिताधिकरणत्वेत्वित्यर्थः । दिगि-
 ति एङ्ह्रस्वादित्यत्रेव प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेनै तद्धारणे-
 तुसोमसुत्रपुइति प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अत्रहिसुनोतोःप्राप्तस्य-
 क्तिपोऽनर्शनस्यसुनोतेरऽग्रे इवत्रपुशब्दादऽग्रे पि सत्वेनतस्या-
 पि लोपसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेनत्रपुशब्दादग्रे पि क्विप्बुद्धिसत्त्वे
 न तद्बुध्यबधित्वस्य सुनोतावविवादत्वात् । तदादित्वस्यत्र-
 पुशब्दान्तसम्भवादक्षतिः कृदऽतिङ्सूत्रभाष्योक्तरीत्याधातु-
 पदानुवृत्त्यातद्धारणेतुसोमसुत्पत्नीयतीत्यादौ दोषोबोध्यः यत्तु-
 विवरणेनियमाभावान्नपरिभाषोपस्थानन्तु विधावित्युक्तम् ।
 तस्यायं भावः । सोमसुदाद्यर्थमावश्यकं प्रसक्तानुवर्त्तनेनिय-
 मोनेति तेनैवत्रपुसिद्धिर्नान्यथेति भाष्याशयइति भाष्यानु-
 यायित्वादुद्योतस्यासूयानविधेयाः ननु प्रत्ययलक्षणस्य निय-
 मार्थत्वात्स्थानित्वेन तुगापादनीयस्तच्चापवादे उत्सर्गकृतवार-
 णाय षष्ठोनिर्दिष्टस्यैवेति नप्रकृतैइति चेन्न । प्रसक्ताननुवृ-
 त्तावुक्तविषये एवविध्यर्थसम्भवेन नियमार्थत्वस्यैवायोगादि-
 त्यादिदिगऽर्थोबोध्यः विनिगमनेति भाष्यारुढत्वादित्यपि बो-
 ध्यम् । आकृतेरिति स्वरूपस्येत्यर्थः । चरितःकृतइत्यर्थः अ-

धिकमुद्योततोऽवसेयम् । नादिन्या । प्राधान्येति । अतएवपुण्या-
दिन्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषयानातिप्रसङ्गः नाव्यवहितातिरि-
क्तव्यवायात् नाचिचआदिन्याक्रोशेषूत्रस्येत्येव सिद्धेनद्वयो-
पादानं स्पष्टार्थमित्याहुः । आक्रोशएवेति । अत्राहुः श्रुतएवएव
कारान्वयइति ब्रह्मभ्रूवेति सूत्रस्थेनोक्तपृथगीत्यायनियमए-
वयुक्तोचोचतयोस्तस्मिन्पुनरुच्येति तृतीयः श्रुतउपेक्षित इति
चिन्त्यमिदमिति त्रिप्रभृ । अतएवेति । विजातीयद्वन्द्वेति त्रिप्रभृत्य-
स्यायमर्थोऽचः परस्यज्यादिषुषोषे मध्येरोद्धित्ववेति ततश्च-
हर्यनुभवेऽप्यऽनेनसिद्धौ किन्तन्नेतीति भावइत्याहुः । अत्रति-
स्रोऽसङ्गतयोऽचः परस्यानेन प्रतिषेधस्तेनरहाभ्याम् परस्यवि-
धिरिति क्वविषयैक्यमित्येकाशाकटायनमतेप्रतिषेधादन्यत्र त-
त्सार्थैक्यमित्यपराऽनन्तरत्वादनचिच्चेत्येव प्रतिषिध्येतेति तृ-
तीयातत्रानन्तरस्यापवाद्यत्वेपि परत्वादस्यापि बाध्यत्वमित्य-
न्ताशुद्धतरा पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइति निषेधादाद्ये त्वभिमा-
नकल्पनमन्तरादुरुद्धरेति मन्यते भाष्यसम्मतमिति । उदःस्था-
शश्छोटोत्युत्तरमऽभ्यासेचर्चेति प्रतीकधारणात्तस्य तत्संम-
तत्वमनुमीयतइति भावः । हलोयमां । अत्रपर्वयते २ पर्ववाति-
शुक्रयतेःशुक्राति शक्नुयतेःशुक्ललाति चर्मयतेःचर्ममाति वृङ्-
वृञश्चाक्षष्टेविच् वङ् ऊवतेवञ् अवत इत्युदाहरणानिबोध्यानि
वर्णयतेर्वर्ण्णिचमाहेत्यपि तत्रनपदान्ताहलोऽण इत्यनेनमो-
नुस्वारेण चकेषां चिन्निराकरणेप्यन्त्यानिनिरावाधानोत्याहुः ।
अवावौयीति । वान्तइति न्यासेवोपि व्यपदेशिवद्भावेन तदन्त-
त्वाद्ब्रह्मः स्यादिति मन्यते । तस्यलो । विपरिणामेति लोपस्य-

कर्मसाधनत्वेतुनायम् । दिगिति नन्वादिर्जिदुङ्नामिति न्या-
 सेन व्यञ्जनस्योपदेशोऽजित्यऽचश्चेत्त्वेद्वितो ऽथुजित्यादावुभयतो-
 ग्रहणेन सिद्धौ किन्तस्य ग्रहणेनेति चेच्छूणदित्वादुदितोवेत्य-
 स्य प्रसङ्गः तत्कर्मधारयस्त्वऽशक्य उवुन्दिस्तुदिरित्यादीना-
 मसंग्रहापत्तेरित्यादिर्दिगऽर्थोऽवसेयः वान्तो । मानाभावेति
 ननु यथा वान्तपदेसामान्यतः श्रुतेविशेषाकांक्षायां पूर्वसू-
 त्रपर्यालोचनं तथास्थानिजिज्ञासया वाक्यार्थपर्यालोचनमाव-
 श्यकमिति चेन्न । स्थानिजिज्ञासायामैव इति श्रुतेन तस्याः
 शान्तावपि विशेषस्थान्यंशेनिराकांक्षत्वेन तदऽलाभादित्याहुः ।
 पदपर्यालोचनेऽर्थावगतिर्जातैवात आह । यथेति हलिसेत्य-
 ग्रवग्रहणासम्बन्धात्तस्यासिद्धत्वाच्चाह । लोपःशेतिविधेयवि-
 षयश्चेति । अयंसङ्कोचो निष्फल आद्ये नैव सर्वसामञ्जस्यस्यादि-
 त्याहुः । अन्त्यइति । उत्तरयोर्नित्यङ्गौटिल्येलुपसदेत्यनयोर्विग्रहेण
 वृत्तिप्रतिपाद्यविशेषयोः कौटिल्यगर्हयोः शक्तिस्वभावेनासंप्रत्य-
 यान्नित्यग्रहणमनर्थकं क्रियासमभिहारेतद्वारणायतदित्यपि न
 गत्यर्थकात्तत्रापीष्टत्वेन लुबादिभ्यश्च यडेन स्वभावेन समभि-
 हाररूपविशेषाप्रत्ययेन तद्वारणस्य सुकरत्वादित्यादिति ङ-
 त्तशेखरेद्रष्टव्यमित्याहुः । धातोस्त । नयकीतितुनसूत्रि-
 तम् जनाविसाधुर्जनौयमित्यत्रावादेशापत्तेरित्याहुः । मम-
 तुतन्निमित्तत्वाभावाद्धातुसंशब्दनेन विहितप्रत्ययपरत्वाभा-
 वाच्च नसः अतएव क्विन्तभूशब्दात्तत्रसाधुरिति यतिभो-
 यमित्येव औयतइति नन्वऽत्रापि वान्तादेशेवहिरङ्ग्यको-
 ऽसिद्धत्वंरियतोत्यस्त्यथेति चेन्न । एतादृशान्तरात्त्वस्यजा-

सवहिरङ्गासिद्धस्वनियामकत्वंनेति परलोक्तत्वात् । अतए-
वक्षीयत इत्यादौयकिदीर्घादिसिध्यतीत्याहुः । यद्यप्यत्रसूत्रे-
धातोरोदौतोश्चेदिति व्याख्येयंनियमस्यतत्रैव ऽवृत्तेस्तथापि
तन्निमित्तस्येत्येकवचनानुरोधादेवमुक्तमित्याहुः । क्षय्यहिंसा-
यामित्यस्याग्र इत्यस्येतिशेषः । अतोनाग्रिमद्विवचनासङ्गतिः
क्षय्येत्यत्रप्रकृतिभूतयोरेककोटितया वा ननु सानुबन्धकत्वा-
दऽयं नग्राहिष्यतेऽत आह । क्षैइति लक्षणप्रतिपदोक्तेत्यस्यतु
नायं विषयःप्रतिपदोक्तानुपूर्व्यश्रुतेः व्याख्येति । ऐचोभावादि-
त्यपि बोध्यम् । क्रय्यस्त । शाब्दमर्थमाह । क्रयार्थेवस्तुनोति
व्याख्यानात् गुणेति तच्चतदर्थेतिविशेषणासङ्गतिरूपमत्रैव-
सूत्रेप्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् । अत्रमतेक्रीणातिःक्रयार्थःक्रय्ये ॥
स च द्रव्यदानपूर्वक धान्याद्यादानम् । एवंचक्रेतृकतृ क्रिया-
श्रयोधान्यमित्यर्थकं क्रेतृभिः क्रय्यन्धान्यमिति सिद्ध्यति के-
चिन्मतेतु सोत्रविक्रयःसचलाभेच्छया द्रव्यादानपूर्वकधान्या-
दानमेवंचविक्रेतृभिः क्रय्यङ्क्रेतृभिःक्रेयमित्येव व्यवस्थित-
मिति बोध्यम् । ननु विनिमयोश्रयत्वाविशेषाद्द्रव्येपि प्रयो-
गद्वयं स्वादऽत आह । द्रव्येति । इदंचमतद्वयेपि बोध्यम् । स्व-
रसेति क्रेयंनोधान्यं नचास्तिक्रय्यमिति प्रत्युदाहरणस्वरसे-
त्यर्थः । आहुरिति । तस्यममापियोजयितुंशक्यत्वमरुचिः ।
लोपःशाभोभगेति । अयंभावः गौर्यत्रेति व्यावृत्तयेऽपूर्वस्येति
तावदऽनुवर्तनीयमेव व्योरित्यत्रापि ततश्चभोयच्युतोन्नसिद्धे-
दतोभोभगो इत्यपि स्वरितयितव्यं स्मृतवादीनामनभिधाने-
र्भौतौगार्ग्यस्येत्यत्रासम्बन्धेदोषाभावेपि हलित्यत्रावर्णमात्रस-

सम्बन्धे दोषस्य स्पष्टत्वात् वस्तुतस्तु ओतो गार्ग्यस्येत्यत्रापि दोष-
 र्थः यर्थः शम्भो यर्थ इत्यत्र भो इत्याद्यनुवृत्तेरभावे लोपापत्तिरूपः
 न च सगुण एवेति वाच्यम् । ओतो गेति सूत्रे भाष्ये सिद्धे लो-
 पे नित्यार्थमिदमित्युक्तं तद्विरोधात् । अन्यथाऽप्राप्ते विध्यर्थ-
 मेव वदेदत एव तत्र वक्ष्यति भाष्यानुसारिणस्त्विति । एवं इश्च-
 उश्चयूतदर्थवर्थमित्यत्र लोपवारणाय हलिसर्वेषामित्यत्राप्यु-
 भयानुवृत्तिरावश्यकी एतेन तलोभयनिवृत्त्येष्टसिद्धिरित्यपास्त-
 म् । दध्या नयेत्यादीनामिवैषामनभिधानस्यावश्यकत्वात् अ-
 चिश्नुधातुश्चुवांय्वोरिति निर्देशेनेष्टापत्तेः कर्तुं मशक्यत्वादिति
 ननु अशग्रहणानर्थक्यं नह्यऽत्ररुरस्तीत्यऽशग्रहणप्रत्याख्यान-
 परसिद्धान्तभाष्येरुग्रहणादऽलसूत्रेरुसम्बन्धेन तत्स्थानिकय-
 स्यैव लोपोनेन स्यात् । अन्यथाऽन्यत्राभावादित्युक्तोक्तरीत्या-
 तन्न व्याख्यत कार्पिणोऽभावादिति वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यत-
 एव वदेदत आह । सतस्मो आइति असम्बन्धइति । एवं च रूप-
 दमुपलक्षणमिति न तद्विरोधइति भावः । यद्वा भो भगोइति
 सूत्रशेषोद्योतोक्ते वृक्षवादिज्यावृत्तये हलिसर्वेषामित्यत्र रूपद-
 सम्बन्धेन रुस्थानिकयस्यैव अग्रहणमिति पक्षान्तरेऽत्रापि सम्ब-
 न्यः स्यादऽत आह । सतस्मेति । किपित्विति णिचः पूर्वभा-
 विनमाश्रित्य तु नोठो वहिरङ्गत्वेन टिलोपस्या सिद्धत्वात् एतेन
 केति । आद्यान्ययुक्तिद्वयेन पदान्तेति निषेधाप्रवर्त्तनेनेत्यर्थः ।
 अन्यथा वहिर्भूतसुपापदत्वात् स्यादेवेत्याहुः । ननु पदादिसं-
 ज्ञायां यथोद्देशस्यैव सत्वात्कथं पूर्वत्रा सिद्धत्वमत आह । सा-
 क्षादिति । अन्यपरम्परावारणायाह । पदत्वादिति । आदि-

नाभत्वम् । साक्षात्प्रतिबन्धकातिदेशोदाहरणं राजिश्रुत्वेपदत्व-
 द्वारकपरस्परयाप्रतिबन्धकस्यतुपिपठोरिति उभयरोत्याप्रापक-
 स्यतूदाहरणं मृग्यमऽनन्यथासिद्धम् तत्प्रतिबन्धकेति पाठः ।
 नपदान्ताइति लण्सूत्रस्थभाष्यात्यदान्ताहलोऽणोनसन्तीति
 हेतोर्वृक्षवादेरनभिधानमेवेतियोजनातत्रहि भाष्येऽणग्रहण-
 सामर्थ्यात्पूर्वेणाणोप्रगृह्यस्येत्यत्राण् अन्यथाऽन् इत्येववदेदि-
 त्युक्तम् । अभिधानेत्वेषान्तदऽसङ्गतिः स्पष्टैवेति तत्रैवोद्योते
 स्पष्टम् । यथाश्रुतपाठस्यकौस्तुभे दूषितत्वादेवं व्याख्यायते
 अष्टमेकैयटस्याप्ययमेवाशयः । उक्तभाष्येति । उक्तार्थतात्पर्य-
 कभाष्यइत्यर्थः । उरण् ॥ लक्षणयेति । तस्यतत्रताल्वादि-
 स्थानबोधकत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु आवश्यकस्वरितत्व-
 प्रतिज्ञकस्य षष्ठीस्थानेइत्यत्रस्थानपदस्यालानुवृत्तिः । एवंचा-
 धिकं स्वरितत्वंलक्षणाच्चन । तथा भाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरिति ।
 अत्रैवोद्योतेस्पष्टं । यद्यप्याररादिरूपेण विधानेऽभक्तत्वादिश-
 ङ्खैवनास्ति तथाप्यणमनूद्यरपरत्वमिति पक्षमाश्रित्यभाष्येपक्ष
 त्रयंचिन्तितमन्तग्रहणमनुवर्त्यपूर्वान्तत्वपक्षश्च स्थापित इति
 कौस्तुभंकटाक्षयन्नाह । रपरइत्यवयवेति । ननु रेफशिरेत्यादि-
 भाष्यमनूद्यरपरत्वमिति पक्षेणातद्गुणसंविज्ञानबहुब्रोहिणा-
 वासुयोज्यमिति चेन्न । प्रकरणविरोधादतस्तत्तत्तत् कैयट-
 माह । स्थानइति न केवलमाकरग्रन्थविरोधएवापि तु ल-
 क्ष्यविरोधोपीत्याह । अतएववब्रूइति । अभ्यासस्यनैरर्थक्या-
 न्नात्रानुमानिकादेशस्य स्थानिवत्वेनाभ्यासत्वलाभोर्ध्वविकारा-
 न्ननैकदेशविकृतन्यायेनापीति भावः । यदित्ववयत्ववादि-

नाप्यत्रप्रक्रियाज्ञानवतामित्युक्तरीत्यैव पुनरभ्यासत्वंवाच्य-
मिति ममापितद्रीत्यानोक्तदोषइत्युच्येत तदातुगोरित्यत्ररेफा-
न्तधातोरभावादोर्धोनस्यात् । आनुमानिकादेशावसरस्तुनप्रा-
प्ताऽप्राप्तविवेकन्यायेनास्य रेफमात्रविधायकत्वेन तदऽननुमा-
नादित्यत्रैवोद्योते स्पष्टम् । तथा माहिस्मतैपिपरुरित्यादाव-
भ्यस्तानामादिरिनि स्वरोपिफलम् । अन्यथारेणव्यवायान्न-
स्यादित्यादिभाष्योक्तमनुसन्धेयमिति दिक् । यद्यपि भाष्ये-
ऽन्तपदानुवृत्त्यापूर्वान्तत्वमुक्तं नपरशब्दस्यावयववाचकत्वेन
तथापि अन्तपदस्यरेफेनव्यात्सौलसमासकल्पनामपेक्ष्येदंलघ्वि-
ति भावः । अतएवपरादित्वपक्षोनाशङ्कितोऽत्रनियमानुपेति
आन्तर्याविशेषेणत्रयाणामापत्तेरिति भावः । कौस्तुभंकटाक्ष-
यति । अत्रपक्षेइति । सम्भवादिति । अयंभावः । अत्रापिपक्षेप्रा-
प्तेति न्यायेनपूर्वान्तौरलौविधीयेतेतत्रांतरतमपदानुवृत्त्यान्तर-
तमौतौभवतः साधारणधर्मस्तुअवयवावयविभात्रतादात्म्यान्य-
तरसम्बन्धेनयोलकारवान् प्रसज्यप्रसज्जकभावतादात्म्याऽन्य-
तरसम्बन्धेन तत्संबन्धित्वम् । यद्वाश्रुस्थानिकाऽणः स्थाने-
न्तरतमोरपरएवविधीयते सादृश्यन्तु प्रसज्यप्रसज्जकभावता-
दात्म्याऽन्यतरसम्बन्धेन लवत्सम्बन्धित्वमिति प्रतिपत्तिगौ-
रवात्तूक्तम् सम्भवेति मूर्द्धादीत्यादिनांताःनकार्यमिति ॥ अयं-
भावः । यथान्यासेऽष्टौमात्रागुणादि संज्ञाविधौरलपरोच्चार-
णेऽप्यऽष्टावेववर्धन्तइति यद्यपि समंश्रुतइदित्यादौ तकारेणरे-
फोनुमेयइति सोऽपिसमएव तथापि आनङ्श्रुतइत्यत्रनङ्योः
प्रयोजनाभावान्नवक्तव्याविति लाघवमेवं लपरश्चेति वाक्यं-

वक्तव्यमिति च तथा योगविभागाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाभावौ-
 चलाभवमिति भृजामिदित्यादाविति । अयंभावः यथान्यासे-
 विभत्तीत्यस्य हलादिशेषस्मृतिपूर्वकप्रयोगोभ्युदयोमिमिते-
 जिहीत इत्यादेस्तु तदऽपूर्वकेप्यन्यासेतत्ररपरोच्चारणे सर्व-
 त्रापि तत्पूर्वकएवतस्मिन्सस्यात् । अरपरेतुविभत्तीत्यत्रापि
 तदऽपूर्वकेसस्यादिति सनाथयिष्यतेचेदं ग्रन्थकृत्सम्मतिदानेन
 आदिनाकृत उत्सर्वत्रादृष्टव्यत्ययश्च संगृह्यतइति दिक् ।
 वस्तुतस्तु शङ्कायां तत्रतत्रेति वोप्सासत्वात् तदऽनुरोधेन
 भृजामिदित्यत्रदोष उक्तस्सचसर्वादेशत्वापत् तिलक्षणः
 सूत्रारम्भेतु सन्निपातपरिभाषयानमातुरित्यत्राप्ययं बोध्य-
 इति । उरणोरगिति तु न सूत्रितम् । चाकर्तीत्यत्रा-
 भ्यासस्यकित्वेन दीर्घोऽकितइति दीर्घानापत्तेः तत्प्रकरण-
 स्थकितएवविसर्जनमिति वक्ष्यमाणंमाधवादिमतंतु नन्या-
 यम् । मानाऽभावात् नुक्क्रोक्क्रिक्क्रूक् एषांसर्वेषांवर्जना-
 नापत्तेर्बाध्यसामान्यचिन्ताया आवश्यकत्वात्सत्यभिधाने-
 च्छायतइत्येव वस्तुतस्तु अकिद्ग्रहणस्याऽभ्यासविकार-
 इति परिभाषाज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येनाभ्यासनिमित्तक-
 कितएवग्रहणमिति दीर्घोऽकित इत्यत्रोद्योते स्पष्टत्वादल-
 न्यासेनदोष इति तत्प्रामाण्यात्तुहाकोहाडश्चानभिधानान्नय-
 ङ्लुकावित्यप्युद्योते तत्सूत्रउक्तन्तदातुदोषइति झरोकैयटम-
 तेनाह । झयेतिभाष्यसम्मतपाठ आह । वावसेति । उभयसं-
 ग्रहायाह विकल्पइति । इत्यर्थकेनेति विध्यर्थतात्पर्यकेण न
 तुद्वित्वेपूर्वत्रपरमसिद्धंनेत्यर्थकेनासमर्थसमासापत्तेरिति भावः ।

पूर्वद्वित्वेऽसकृज्जडत्वमन्यथा सकृदेवेति प्रक्रियायांविशेषसत्त्वा-
 दाह । रूपइति प्रवृत्तेरिति । आष्टमिकवर्णद्वित्वस्यद्विःप्रयोगत्वे-
 व्यक्तिभेदेनचासकृत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । परिभाषात्वेति वार्तिकत्वे-
 पि परिभाषायावृत्तिकृद्भिस्तत्वेनोक्तत्वादिति भावः । एवंतुवि-
 प्रतिषेधसूत्रस्यापि परिभाषात्वस्योक्तत्वात् विप्रतिषेधपदंकि-
 मर्थमिति चेच्चिन्तयिष्यते यणोमयइति द्वित्वेचतुर्थमपि बो-
 ध्यम् । अतएवेति । एवेनानुवृत्तिव्युदास इदंचानचीत्यतूवेत्य-
 स्यासम्बन्धपक्षेतत्सत्वेतु ततोपितत्वं बोध्यम् । कश्चिदिति
 पूरणगुणेति सूत्रे सिद्धान्तयिष्यमाणरीत्येदमेवयुक्तं नत्वतास्व-
 रसोद्भावनम् । जनौरित्यतूसम्भवादाह । एत्येधत्योरिति । इ-
 णेवेति । इणोकारादौप्रतिषेधइति वार्त्तिकारम्भात्सानुबन्धक-
 त्वेऽप्यस्य ग्रहणमिति भावः । ननूभयोरस्त्विति चेन्न । आ-
 रम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । तीत्यादाविति ।
 आदिनोपैधतइत्येवाशंक्यतदाशङ्कांहृदिनिधायैत्यर्थः । वि-
 वेकइति । अतएवमूलैगुणस्यपरनिपात इणिनिर्दिश्यमानपरि-
 भाषया इष्टसिद्धेराह । अतूति । ऐक्यरूप्यादाह । एत्येधत्यो-
 रिति सूत्रे त्युपलक्षणं वार्त्तिकस्यापि आदेःपरस्येति कुतो नस-
 माहितमऽत आह । यमेवेति परस्यैवविधानेतत्प्रवृत्तिरित्यन्ये
 ततूमानफलेमृग्येलक्षणसूत्रेति मकाररहितानुकृतिरेषा ऊठि-
 संप्रसारणेति तत्संज्ञकेऊठीत्यर्थः । संप्रसारणपूर्वेतिपाठेतत्प्र-
 युक्तपूर्वेत्यर्थः । अनभिधानेति ननु प्रत्याख्यानभाष्यात् वा-
 र्त्तिकइण्पदमुपलक्षणमित्येव कुतोनेति चेन्न । एवंसति ।
 अन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन तदऽन कत्याभ-

भवतावार्तिं ~~अचसन्धिः~~ सस्यान्यतूवाकरणेन चोपक्रमस्यप्रावल्ये-
नातूतथादुर्वचत्वात् । निवृत्तिरिति तथासावकाशत्वेविप्रति-
षेधशास्त्रबाधेमानाभावश्चेत्यपि बोध्यम् । पूर्वान्तवत्तयेतिपाठ-
इत्याहुः । ननु पूर्वधातुसाधनेनेति नयेऽस्यसार्थक्येननयान्त-
रेऽन्तरङ्गत्वात् । रूपान्तरंस्यादत आह । पूर्वधातुरिति पररू-
पोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तएववृद्धिप्राप्त्यानमूलासङ्ख्यावतरणं
युक्तं यथाश्रुतस्यतुलक्ष्यासिद्धान्तत्वंध्वनयन्नाह । सिद्धान्तेति ।
तपरकरणेति यद्यप्युपश्रुकारयतीत्यलप्रकृतसूत्रे एवफलंदे-
यम् । तथापि परत्रैवफलप्रदर्शनपरवृत्तिप्रामाण्येनैधत्यादि-
साहचर्याच्चगणपठितस्यैव धातोरलग्नहणमिति भावः । भा-
ष्यानुग्रहस्त्वत्रमृग्योवासुपीति पदच्छेदाऽभिप्रायेणानुकरण
मिदम् । व्याख्यानादिति धातुग्रहणाभावेप्रर्षभवनमित्यत्रा-
तिव्याप्तिदानपरप्रकृतसूत्रस्थभाष्यरूपादित्यर्थः । षयाहेति ।
लब्धमिति शेषःसमुदायादेशापत्यायथाश्रुतासङ्गन्तेराह । पूर्वे-
ति । अन्त्याद्ययोरिति । अलोन्त्यस्यादेःपरस्येति परिभाषाभ्यांल-
ब्धमिदम् । सिद्धान्तमतैनाह । उपसर्गेति तात्स्थ्यात्ताच्छब्द-
मिति भावः । निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रापकत्वेन यथाश्रुतेमू-
लंसङ्गच्छते लक्ष्येचनिर्बाधेकथं लक्षणावैयधिकरण्यगर्भित-
स्यास्यौचित्यमिति चिन्त्यमेतत् । अन्तादिव । एकग्रहणप्रत्या-
ख्यानादाह । इहपूर्वेति । क्वचित्स्विहैकः पूर्वेतिपाठोऽन्यथा
वर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशस्यात् । समुदायनिष्ठस्य च न स्यात् ।
स्थानिपराविति । अवयवत्वेनबोधकाविति समुदायाक्षेपकत्वा-
त्तयोः समुदायश्च पूर्वपरएवान्तादोच तत्स्थानिभूतावेवेति

भावः । अन्यथा कृतएकादेशोऽवशिष्टपूर्वसमुदायस्योन्तोवर्णभिन्नः तन्निष्ठसमुदायस्यातिदेशः स्यात् । तथाच परमपादस्य अःपरमपादाः तेनपरमपादाइत्यादौ विभक्त्यैकादेशात्प्रागेकादेशरहितपूर्वसमुदायान्तः पादितितद्धर्मातिदेशोपादःपादितिपद्भावः स्यात् । अचःपरेतिस्थानिवत्वंतुन पूर्वमातृविधित्वाभावात् । निर्दिश्यमानपरिभाषातुस्थानिवद्भावइवान्तवद्भावेपि नातएवखट्वेखट्टायाः खट्टयोरित्यादौ परादिवद्भावेन आप्त्ववत्याकार आङिचापइत्यादिनैत्वसिद्धिस्तलस्थानिवत्वेनत्वाप्त्वन्दुर्लभम् । अनलवृत्तिधर्मवत्त्वेनस्थानितावद्वृत्तिकत्वाभावात् । अतएव प्रकृतसूत्रभाष्येखट्वेत्यत्रपरादिवत्त्वेन हलङ्यादिलोपःसाधितइति भावः । तदघटितेति । तदोभयोः परामर्शःपरस्यचसमुदायस्येति पाठः । विनापिचमन्यत्रेवसमुच्चयोवापार्थक्याभावउपमानस्यैवाभावात्सादृश्यासङ्गतैराह । पृथगिति । कृतैकेति । एकइत्येकादेशविशिष्टपरं प्रत्यासत्तिलभ्यंवातदिति भावः । न तु तद्वर्णोति ससहायेव्यपदेशिवत्वाऽभावेनवर्णस्य समुदायत्वाभावादिति भावः । मात्रवृत्तयइति । इदमुपलक्षणम् तदघटितानामऽदन्तत्वादीनामपि तेन खट्टाभिरित्यादावदन्तत्वातिदेशोपिनैति बोध्यम् । मात्रपदंसफल्यन्द्वितीयार्थस्यफलमाह । तेनरामेति पूर्वमान्तैति । इदंप्राचीनवासनया व्यपवर्गानपेक्षणेनान्तादिवत्वाभ्यामऽप्यऽस्यसिद्धिः ननु यत्रपूर्वःपरोवावर्णःससहायस्तलोक्तरीत्यातद्वृत्तिधर्मातिदेशोमास्तुयत्रत्वसाहायस्तत्रतद्वृत्तेरपि धर्मस्यातिदेशइष्यतएवयथाशिवेहोत्यत्राङ्त्वं खट्वेत्यत्रापत्वञ्च एवंचायज-

इन्द्रमित्यादौ न्यायसाम्यादिक्वादेरप्यति देशःकुतोनेतिचे-
 तत्राह । अतएवेति । आदिवत्वेन । अन्तत्वेनतूक्तरीत्यात-
 दऽतिदेशोनप्राप्नोतीति भावः । प्रदीपकृद्रीत्यासूत्रंस्थापयति
 क्षीरेत्यादिनाभवत्येवेति कृतएकादेशेऽवशिष्टःपृइतिपूर्वस्तच्चर-
 मावयवत्वातिदेशोयदागमन्यायेनोत्तरपदवत्वमेकाचत्वं स्वाश्रि-
 तमित्यर्थसमाजग्रस्तंतदितितद्भावः । अनेनविशिष्टातिदेश-
 स्तुदुर्लभोऽल्मात्रवृतिधर्मघटितत्वादस्याप्यऽप्राप्तेरेनेत्यत्रपरा-
 दिवत्वेन विभक्तित्वंव्यपवर्गानपेक्षणेनोभयत इत्यस्याप्रवृत्ते-
 रेकदेशविकृतन्यायेन तुनेत्यत्रतत्वंदुर्लभम् । अक्तपरिमा-
 णनिष्ठत्वाद्भिभक्तित्वस्येत्याहुः । एकाचत्वंस्वाश्रितम् । उ-
 त्तरपदत्वमात्रन्तु प्रार्थ्यतेतत्रचानलविधाविति निषेधोदु-
 र्लभः स्थानिसम्बन्धिवर्णानाश्रितत्वादितिरीत्याप्रदीपस्योद्यो-
 तएवदूषितत्वाद्धिधेरेवा प्राप्तत्वेननिषेधपर्यंतं प्रदीपकृतोधाव-
 नंव्यर्थमिति चध्वनयन्स्वरीत्यासूत्रंसफलयति किंचेत्यादिना
 अन्येतु समुदायस्येतीत्यन्तस्यमध्यमणिन्यायेनोभयान्वयित्वा-
 न्नैतल्लभ्यमित्यत्रहेत्वंतरमाहुः । भियइत्यादाविति । आदिनो-
 द्योक्तक्षीरपेणेत्यस्यसंग्रहःमनोरमादेः पूर्वापरविरोधं सूचयन्
 तन्मतेनाह किञ्चोभेइति । असङ्गताविति सूत्रसत्वेत्वन्तादि-
 शब्दाभ्यां पूर्वपरशब्दाभ्यांचविरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वात्तदऽस-
 ङ्गतिरिति भावः । ननूभयतआश्रयेनस्थानिवदित्यपूर्वमार-
 भ्यतेतत्राह । इष्यतएवेति । दिगितिदिगर्थइण्धातुस्थशेखरा-
 दवसेय उपस्थितावपीति । अतूपक्षेपरिभाषादृष्ट्यात्रिपाद्यसिद्ध-
 त्वरूपप्रतिबन्धकाऽभावादिति भावः । कथमिति न च पूर्वत्र-

कर्त्तव्येपरासिद्धत्वेपितत्रकृते तदऽसिद्धत्वेमानाभावइति पंचा-
नामित्यत्रवक्ष्यमाणरोत्याजातगुणादेरसिद्धत्वमिति तयेतियु-
ज्यतएवेति वाच्यम् । नभकुछुरामितिकुग्रहणेनपूर्वत्रेत्यस्य
विषयसप्तमोत्वबोधनेन पूर्वदृष्ट्यापरमसिद्धमित्येवतदर्थत् ।
अन्यथा कुर्वन्तीत्यादावुदितितपरत्वसामर्थ्यादेवगुणस्येवदीर्घ-
स्यापि व्यावृत्तौ किन्तेनातएवचंचूर्यत इत्यादौ दीर्घसिद्धिः
अन्यथाचंचूर्तीत्यत्रगुणस्येव दीर्घस्यापि उत्परस्यातइति तपर-
त्वेननिवृत्तिः स्यात् । विसर्जनीयसूत्रस्थंभाष्यमपीहमानमु-
त्तरग्रन्थस्त्वरुचितयानेष्यतइति दिक् । विनिगमनाविरहेति
पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेनप्रागेवप्रवृत्तिः श्रुतत्वंचविनिगमकमपि
बोध्यमन्यत्रोक्तम् । इमामेवेति । एवंहीत्याद्युक्तमिति भावः ।
लक्षणत्वादित्युक्तमिति पाठः । अनुसरणंवेति झलित्यप-
कर्षस्याप्युपलक्षणमिदम् । दीक्षितङ्कटाक्षयति तत्संज्ञयेत्या-
दिनानन्वन्तर्भूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्ववति प्रर्षभादौ
योऽतिप्रसङ्गस्तद्गङ्गायतदित्यत आह । यदर्थेति नन्वसतिधा-
तुग्रहण ऋकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्रसिद्धत्वात्प्राद्युपलक्षकं
तत्स्यादित्यऽति प्रसङ्गएवात आह । प्रत्यासत्येति तन्निरूपि-
तस्याप्रसिद्धत्वेपि तदघटितनिरूपितग्रहणं प्रत्यासन्नमिति
भावः । कृतेपिधातुग्रहणेयदर्थेत्युक्तार्थस्यावश्यकत्वंध्वनयन्नु-
षभंत्यजतिऋद्धइति धातुग्रहणस्याटश्चेत्युतरार्थतायानमाङ्-
योगेइति सूत्रेभाष्यउक्तत्वेनकथमिति दूषणाभासस्परिहरति
प्रकृतसूत्रेति सुबन्तप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिककषयजादिघटितइ-
त्यर्थः । सुबन्तावयवइत्येवकुतोक्तमत आह । शास्त्रइति

धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञ प्रयोजकक्यजादिप्रकृतिकत्वेने-
त्यर्थः । सूत्रे सुप्पदंलाक्षणिकमिति भावः । उपार्षभपुरुष-
तीत्यलतुनित्यमेववृद्धिः ननु आतइति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्यासु
बन्तोपश्लिष्टःसन्धःकारादिधातूपश्लिष्टइत्यर्थात् । सुबन्ता-
वयवकधातावित्यर्थोन्यायसिद्धइति लक्षणैवनिर्मूलेति चेन्न ।
तथा सतिसुबन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य उपार्गित्यादौ
सम्भवेनतत्रैवस्यादिति तुल्यास्यसूत्रभाष्यासङ्गत्यातस्यैवमा-
नत्वात् । नहिसतिसम्भवेतदघटितनिरूपितग्रहीतुमुचितम् ।
उक्तार्थेलक्षणावाऽवयवे लक्षणेत्यत्रभाष्यानुग्रहः परञ्चिन्त-
नीयः ऋतीति सुबन्तविशेषणमित्युपार्षभीयतीत्यस्यसिद्धि-
रित्युक्तङ्खण्डयति ऋषभेति । ऋकारादेर्धातुत्वेनत्वदुक्ता-
र्थासङ्गतेरित्यपि बोध्यम् । अत्रापिधाताविति । अतएवऋति
ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेतिवार्तिकं सामान्यतःसूत्रद्व-
यविषयकतयाप्रवृत्तं धातावित्येतत्सामर्थ्यात्प्रत्याख्यातम् । ऋ
त्यकइति सूत्रेभाष्य उपार्छतीति तदुदाहरणन्तुवासुपीत्युदाह-
रणोपलक्षणम् । नमाङ्योगइति सूत्रस्थस्यधातावित्युभयोः
शेषइति भाष्यस्यतूपसर्गाद्वृद्ध्योरित्यादिरर्थइति भावः ।
विशेषाभावेनेति । इदमऽसिद्धवत्सूत्रेषु भाष्येस्पष्टम् । नदृश्य-
तइति यत्तु औतोम्शसोरिति सूत्रउद्योतेकेचित्त्वत्रसूत्रेसु-
ब्रह्मणमनुवर्तते वाग्रहणंनिवृत्तमिति भाष्यउक्तं तत्रनिवृ-
त्तपदस्वारस्यापि स्वरितत्वमस्त्येव तत्फलन्त्वैडिपररूपमित्य-
त्रानुवर्त्यवाक्यभेदेन व्याख्यानमित्याहुरित्याद्युक्तं तदऽरु-
चिप्रस्तमिति स्पष्टमेव तथासत्यत्रनसम्बध्यत इत्येवब्रू-

यादुत्तरत्रावश्यकसम्बन्धस्य निवृत्ययोगात् निवृत्तस्यसम्बन्धायोगात् तस्मादननुवृत्तिरेव निवृत्तिस्तत्रभाष्यार्थइति तत्रैवोद्योतेस्पष्टं धातावित्यनुवृत्तेरिति ननु विश्वौहइत्यादौ संप्रसारणेगुणएज्जलक्षणवृद्धयैवसिद्धावूड् विधानंवहिरङ्गपरिभाषांज्ञायपतीति वाहऊट्सूत्रस्थभाष्यादुपसर्गादित्यस्य मण्डुकानुतावपिधातावित्यनुवृत्तिः किमर्थाइति चेन्न । तथा सति एङ्निरूपितोपसर्गत्वाप्रसिध्याप्राद्युपलक्षतामाभूदित्येतदर्थत्वात् । उचितंतूपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्येव कल्प्यादोत्यादिनामर्थः । अचो । षष्ठीतिसौत्रमेकवचनम् । गमकत्वादिति सौत्रत्वादितियावदन्त्यपदस्यावयविनं प्रतिसाकांक्षत्वेपि निर्धारणावधिप्रत्यनाकांक्षत्वादित्याहुः । मृतण्डादागतइति भागवतादिप्रसिद्धमपिभवरूपार्थं भगवतोऽनित्यत्वप्रसङ्गात्त्यत् त्काआगतइत्युक्तमलमर्थः परिभाषेन्दुशेखरादवसेयःशब्दज्ञानानुपातोति पञ्चप्रयत्ने नावश्यंनिरोद्धव्यप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपञ्चवृत्तीनामध्येविकल्पलक्षणमिदम्शब्दश्चज्ञानंचशब्दज्ञाने तेऽनुपातिनीजनकेयस्य सः श्रोतुःश्रूयमाणशब्दहेतुकः प्रयोक्तुःपदार्थोपस्थितिहेतुकोवाधनिश्चयेपिकलहादौशशशृङ्गादिप्रयोगाउत्प्रेक्षादौच सर्वानुभवसिद्धश्चवस्तुशून्योबाधितविषयः प्रत्ययोविकल्पाख्यावृत्तिरित्यर्थः । शब्दज्ञानेत्याद्युक्तेरित्यन्तस्य मध्यमणिन्यायेनोपयोगाऽभावेतादृशज्ञानसत्तायांच हेतुत्वेचान्वयोऽलव्याकरणेयत इति । शेषोवाइत्याहुः । सिंहावलोकितन्यायेनविशेषंवक्तुमाह । पतञ्जलिरितोति पतितइति । एतेनपतन्नञ्जलेरिति विगृह्यनूरत्ना-

करः कटाक्षितोलङ्घ्यस्यवाधात् । तल्लोपइति । इदमुपक्षणंज-
 श्वाभावस्याप्येवञ्चात्रगणेऽस्यपाठोऽनार्षइति भावः । यद्दे-
 तशब्दस्यलोप इत्यत्राकारउच्चारणार्थ एवंचेद् भागस्यलोपे-
 ऽकारस्यत्वेनपररूपेतस्यस्थानित्वान्नजश्त्वम् । अन्यथापाठो-
 ऽनार्षइति साक्षादेववदेत् । समासार्थमयूरव्यंसकादित्वस्याव-
 श्यकत्वेनपृषोदरादित्वकल्पनंकिमभिप्रेत्येतितुचिन्त्यम् । अन्ये-
 तुमयूरव्यंसकादित्वात्समासेऽलपाठादितशब्दस्य पररूपेऽर्द्धा-
 धिकविकारेणपदत्वाभावात् । जश्वाभावेसिद्धमिदम् । नह्य-
 वटेरित्युपातमस्तीत्याहुः । केचित्तुमयूरव्यंसकादित्वादेवति-
 तशब्दस्यतमादेशमाहुः । ओत्वोष्ठ । ओष्ठस्यपरनिपातःप्रकरणा-
 नित्यत्यात् । समासग्रहणवैयर्थ्यपरिहरति । अत्रसमेति वस्तु-
 तस्तु तदुपस्थानेपि नतद्वैयर्थ्यङ्गालओष्ठीयितुंशक्तस्य ओष्ठो-
 यितुमित्यादावुपपदेनक्यजन्तप्रकृतिकतुमनन्तस्यैकार्थीभाव-
 सत्वेन तत्वातिप्रसङ्गवारणेन तत्सार्थक्यात् । तदऽयंभावः । अ-
 त्रतदुपस्थानेयत्रावर्णस्य ओष्ठादिनासामर्थ्यङ्गम्भकारोष्ठ औ-
 पगवोष्ठइत्यादौ तत्रैव समासःस्यान्नतु दन्त्योष्ठादौपदादेरका-
 रस्यानर्थकत्वेन सामर्थ्याभावादिति समासविधिव्याप्त्यास-
 र्वस्यहइत्यादावतिव्याप्त्याह । सुबन्तत्वेनचेति । इदंचाभ्यु-
 पेत्यवस्तुतःपदविधित्वं वस्तुतस्तदेवनेत्याह । ओत्वोष्ठादीति
 मात्रशब्दःकात्स्नेभ्यामादौ तत्वेपिजसादिषु तदऽभावादिति
 भावः । अत्रचाभावेपि हेत्वन्तरतयैवव्याख्यानं सम्यक् बृह-
 तितदर्शनात् । स्पष्टैवेति एवंचप्रयोगानुरोधात् । व्याप्तिन्या-
 याश्रयणमिति भावः । अन्यत्रप्रतिपदेति । अत्रयद्वक्तव्यंपरि-

भाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहेतदुक्तं वक्ष्यतेचाग्रे पि । अव्यक्तानु ।
 अविद्यमानेत्यादिवहुब्रोहिपूर्वपदःकर्मधारयः । इत्याहेति । इत्या-
 शयेनाहेत्यर्थः । अतइतिकिमिति । इदंचिन्त्यम् । तदऽभावे-
 विशिष्टानुकरणस्यादेशः प्राप्नोतीति प्रश्नस्यनिरालम्बनत्वात्
 इष्टस्यैवासिद्धेः मूलेपटितीति । अत्रैकदेशविकृतन्यायेनपदत्वाज्
 जश्त्वंनाचःपरेति स्थानिवत्वादज्झलस्थानिकत्वेपि अजमा-
 त्रस्थानिकत्वात् कृष्णर्द्धिरित्यादा ऋवर्णस्थानिकत्ववन् नप-
 दान्तेतिनिषेधस्तुपरपदमात्रस्थाजादेशएव अतएवघटानयन-
 मित्यादौ जश्त्वादिनेत्याहुः । नाम्ने । अतइति चैतिचेनेतावि-
 ति सूत्रमनुवर्त्ततइति तुवक्तव्यम् । फलकल्पनेति नाम्नेडि-
 तेत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनद्वारावटक्वटक्इतीत्यादौ पर-
 रूपमन्त्यस्यभवतीति फलकल्पनाभिनिवेशइत्यर्थः । तस्यप ।
 सिद्धेरिति पूर्वोभ्यासइत्यत्रेवेति भावः । अन्योत्पेक्षितं फल-
 मन्यथासाधयति अन्यदिति । तस्यसंज्ञार्या शूद्रमविभइत्यादौ
 आम्ने डितंभर्त्सनइति प्लुतापत्तिरित्याहुः । तस्यग्रहणाभावे-
 क्षिप्रक्षुद्राणांपरमित्यादिनिर्देशादवयववाच्ययोगेषष्ठोति बो-
 ध्यम् । जलाञ्ज । निवृत्यर्थमिति स्वधोय्र'हणंतत्सम्बन्धेपीत-
 रव्यावर्त्तकमिति निवृत्तिबोधनेसमर्थनम् । अतएव दधस्तथो
 श्चेतिसूत्रेभाष्येझलीत्यनुवर्त्यतथोश्चेति प्रत्याख्यातम् । झली-
 तिमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तत इति तत्सूत्रोयोद्योतस्तुपक्षान्तरपरः
 तत्सामर्थ्यात् तन्निवृत्तमिति वक्ष्यमाणमूलन्तुसूत्रमतइति बो-
 ध्यम् । तदनुवृत्तिस्तुकिन् प्रत्ययस्यकुरित्यादावनिष्ठार्थैवस्या-
 दिति भावः । नन्वेवांकिन्प्रत्यस्यकुरन्तइति न्यस्यतांप्रकृ-

तेचझलीत्यस्यसम्बन्धोस्तु एवंचझशिविधायकमास्तु खरि-
तुचत्वेननविशेषः । हेपरेपदान्तोझलत्वसम्भव्यभ्यासेचर्चेत्या-
दिचतुः सूत्रोत्विहैव पाठ्यातलैववाजशपदं झलामितिचनक-
र्त्तव्यमिति चेन्न । तथासतिसुध्युपास्य इत्यादौ द्वित्वस्या-
सिद्धत्वेझलोझल्परत्वाभावेन जशत्वानापत्तेः षट्स्वित्यत्रेवशु-
ष्कइत्यतूजशत्वापतेश्च खरिचत्वंस्यझलिजशत्वापवादत्वेतुपक्षा-
दौ दोषोबोध्यः । ननु झषस्तथोरिति सूत्रे भाष्येऽतूत्यान्तइ-
ति योगविभागमाश्रित्यततूत्यमअइति प्रत्याख्यातंतत्कथंतस्य
झलोति निवर्त्ततेसामर्थ्यमिति चेन्न । तदभावेपिजशझलामिति
योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानसम्भवादिति दिक् । अकःस । अद-
वादंतिबाधकसाम् यान्निषेधेऽप्यपवादव्यवहारः । अइउण्सूत्रै-
ति ऋलक्सूत्रानन्तरम् पठतोरत्वाकरस्याशयश्चिन्त्यइति भावः ।
नपरत्वमिति । अनयोरयोगवाहत्वमङ्गीकुर्वत—कौस्तुभकृतो-
मतेतुरपरत्वापत्तिस्तेषामिकारात्प्राक्पाठादिति भावः । वि-
वृतत्वसाम्येन रेफवत्तासाम्येन चेत्यन्यतरोक्तावोषत्स्यूष्टऋ-
कारोपि स्यादिति भावः । प्रत्याख्यातमिति द्विमातृत्वाभा-
वेदोर्घसंज्ञाभावात्तदसङ्गतमेव स्यादिति भावः । व्यवस्थासि-
ध्यतोति ननु लकारवृत्तिपूर्वोक्तरीत्याविवृतत्वरेफवत्वसाम्या-
द्विवृत्तऋकारईषत्स्पृष्टलकारवत्वसाम्यात्स्यात् । ईषत्स्पृष्टऋ-
कारस्तु रेफवत्वसाम्यात्प्राप्नोतिनान्तरतमइति कथं सङ्करप्रा-
प्तिरिति चेन्न एकरेफवत्वेह्युक्तीत्यारेफवतिलकारवति चा-
स्याप्राप्त्याक्षरसमाम्नायेपाठसामर्थ्येन भवन्नव्यवस्थयास्यादि-
त्याशयात् । द्विरेफत्वेतुसामर्थ्यविरहेणनसङ्करइति भावः ।

यद्वास्थानेस्तरमइति सप्तम्यन्तपाठेद्विरेफवत्वाभावेसङ्करः प्रा-
प्नोति यथाहोतुलकार इत्यत्रैकरेफवत्वाद्धोतृऋकार इत्यत्र-
लकाराभावत्वादन्यतरगुणकृतान्तर्यमादायोभयत्वापीषत्स्पृष्ट-
प्रवृत्तेरिति । अभितइतोति । अभितइत्यस्ययद्यप्युभयत-
इत्यर्थस्तथापीहसर्वतइत्यर्थो बोध्योऽतएवभक्तेरित्येकवचनं
सङ्गच्छते सामर्थ्यैरिति । इदंचिन्त्यम् इन्द्रइति शब्दद्व-
यप्रवेशः कथमिति शङ्कासमाधानयोरकरणेनेत्यर्थकैकदेशेष-
ष्ठान्तद्वयार्थस्यान्वयमभिप्रैति नन्वेवमादितस्तद्भागोस्तुपरत-
स्तुतत्सत्वेकिंमानमत आह । यत्तदिति रेफात्भक्तेरित्येतेसमा-
नाधिकरणपञ्चम्यौरेफरूपभागात्परं यत्तेनव्यवधानादित्य-
र्थः । हयवरट्सूत्रस्थेत्यपपाठएओङ्सूत्रस्थत्वादस्य । भा-
ष्येणचेति चेनकुलङ्कर्तृरमत इत्यत्रोरीत्यस्य लकारइत्यत्रय
णोमयइत्यस्यच शङ्कासमाधानाकरणस्यसंग्रह आरम्भप्रत्या-
ख्यानयोऽफलभेदंभञ्जयत्यत्रेत्यादिनाऽनयोरित्यर्थः । ऋतीति
तपरकरणेति । इदञ्चन्यायसिद्धमपिभङ्ग्यन्तरेणोक्तम् । लतो-
ति । अन्यथाऋतिऋलवेत्येवब्रूयादिति भावः । पूर्वस्यह्रस्वत्वे-
मानमाह । तुल्यास्येति वार्तिकस्यतद्द्वयस्याच्त्वंवक्ष्या-
मीति तृतीयस्यचेत्यर्थः । वैयर्थ्यापतेरिति । इदञ्चवाशब्दश्चा-
र्थइतिमते स्पष्टञ्चतस्यतदर्थकत्वन्तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यप्रदीपो
द्योतेषु विकल्पार्थत्वेतुदीर्घेत्यनुवृत्त्यैवसिद्धौविधेयनिर्देशस्यवै-
यर्थ्यबोध्यम् । एतेनविवृतत्वेपिनित्येप्राप्ते विकल्पार्थवचन-
न्तेन पक्षेयणादेशःफलमिति परास्तम् । एङःपदा । भवतीति
ननु भवतेरिति निर्देशोपष्टम्भेनापदान्तात् ङसिङ्सोरेवेति

नियमात्सिद्धमिदमिति चेन्नानुबन्धादौ चेत्तयोरेवेति निय-
मओपगवासिद्धेः वर्णकातान्तवेनुगवमायामइत्यादिनिर्दे-
शाश्रयणेपि शस्भिन्नेचेत्तयोरेवेति नियमापत्त्येरे शब्दस्यश-
सिद्धयइत्यस्यासिद्धिरेवेति भावः । प्रतिपत्तिगौरवन्तुस्पष्टमे-
वोत्तरार्थमस्यावश्यकत्वादन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेडन्तात्पदादित्य-
र्थेऽप्यलोन्त्यपरिभाषयासिद्धेः सर्वत्रेत्यादावपि प्रत्याससत्या-
सिद्धेः । अवङ्स्फो । अयन्स्परायणं प्रतिपाद्यमिति यावत्कस्त-
स्येत्यर्थइति पाठः । स्फोटायनीवङ्स्मर्तेति विभाषापदानु-
वृतेस्तस्योभयस्मारकत्वाच्चिन्त्यमेतदतएवप्लुतप्रगृह्येति सूत्रे-
नित्यग्रहणङ्गिमर्थं विभाषामाभूत् पूर्वस्मिन्नेवयोगेविभाषा-
ग्रहणंनिवृत्तमिति भाष्येपूर्वस्मिन्योग इत्येकवचनंसङ्गच्छते
निवृत्तपदस्वारस्यञ्च तत्रकैयटोपि पूर्वस्मिन्नितीन्द्रेचेत्यत्रो-
त्यर्थइति व्याख्यत् तत्रोद्योतेप्यारम्भसामर्थ्यादितिभाव इत्यु-
क्तम् । अतएवसामर्थ्यान्नित्यमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः । स्फो-
टायनग्रहणस्य पूजार्थत्वेहितत्सङ्गच्छते ऽन्यथामतान्तरेत-
स्मिन् तत्सिद्ध्येतस्यावश्यकत्वात्तदऽसङ्गतिः स्पष्टैवभाष्या-
दाविति यद्यपि कण्ठरवेणभगवतानैवमुक्तन्तथापि पूर्वस्मि-
न्नेवनिवृत्तमिति निहैतुकं वदन्नुक्तं हेतुप्रसिद्धत्वादभिप्रे-
तीति भावः । उक्तभाष्यस्ययोगविभागसामर्थ्यान्नित्यमि-
त्यभिप्रायकत्वेनापि सुयोजत्वादुक्तमादाविति । तेन वृत्त्यादि-
परिग्रहोऽतएवगवोद्घादयःप्रयोगाभाष्यैसङ्गच्छन्तइति दिक् ।
अनित्यत्वादिति । अनेनयथासंनिपातपरिभाषाशेषस्थपरिभा-
षेन्दुशेखरविरोधोनतथातत्रैव तद्विवृत्तिसंग्रहेस्पष्टम् । देवता-

तेत्यादिनुदविदेतिनत्वं संज्ञायां न देवेत्युपलक्षणं भवत्रातादेः
क्रियाशब्देवाऽचिविभाषेतिलत्वं प्राण्यङ्गे नित्यं विषेनैव क्रिया-
शब्देवाविभाषाग्रहइति लोजलचरेनित्यंसूर्यादौ न क्रियाशब्दे-
वा लक्षणहेत्वोरिति शत्रादिविधिर्हन्तीति पलायतइत्यादावि-
तिशब्दप्रयोगे तेनत्वादयोमिथएकस्मिन्विषयेनविकल्पन्ते कि-
न्तुविषयभेदेनेत्यर्थः । एवंवातायनेनित्यमऽवङ्प्राण्यङ्गे न ग-
वाङ्गमित्यलवा । शाच्छोरितोत्वं व्रतविषयेनित्यं संशितोब्राह्मणो-
न्यत्रवेति बोध्यमित्याहुः । नेदंपरिगणनन्तेन भाष्योक्ता-
न्यसंग्रहइत्याह । अग्नीदिति एतदिति । अग्नीदितिप्लुतइत्यर्थः ।
घटितमिति । उक्तोदाहरणेनातिप्रसङ्गायओश्रावयाश्रावयोःपर-
स्यरेरिति न्यासान्तरेकृतैऽन्यसंग्रहायबहुलमन्यत्रापीतिन्यासा-
न्तरमित्यर्थः । विभाषेतितदग्रिमविभाषापृष्टेति सूक्ष्मीयेत्यर्थः ।
ध्वनितमिति । अन्यथाबहुलग्रहणे सत्वओश्रावयाश्रावयाभ्याम-
न्यत्रबहुलं प्लुतस्तत्तापितत एवनादेर्नपरस्यापित्वन्त्यस्यनित्यं-
योगविभागेतुनैवं व्यवस्थेति प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति भावः ।
इतिचव्यवस्थितेति तेनण्वुलादौनित्यम् । वलादौवाघञपो-
र्नेति भावः । इन्द्रं चेतिव्यर्थमिति । इतोपिग्रन्थस्वरसात्स्फो-
टायनग्रहणस्य पूजार्थतैवलभ्यते । अप्रामाणिकमिति यंयंविष-
यमुपादाययस्ययस्यव्यवस्थितविभाषात्वमुक्तन्तदितरविषयक-
स्यतस्यतस्यतत्वमप्रामाणिकमिति भावः । परत्वासम्भवेने-
ति विभक्त्याव्यवधानादिति भावः । अनुकरणेत्वभिष्य-
क्तेति न्यायादिति भावः । यत्तदेतेभ्यइत्यादौवतुष्वदनु-
करणस्यप्रकृतिवद्भावेसम्भवोऽस्त्येवेति समासापेक्षेति तेन-

चत्तदाक्षेपः सिद्धान्तेत्वजनुवृत्तिसामर्थ्येनतदाक्षेप इति भावः । इदञ्च व्यरोत्यामनोनारोहति तथापि भाष्योक्तमित्येतावतोक्तत्वाच्चमिति दिक् । अन्येतिदम्भाच्चानुलो-
धेनोक्तं स्वमतेतूत्तरपदेत्यस्याध्याहारस्तत्फलंचत्रिपदद्वन्द्व-
हुब्रोह्योर्गविन्द्रदेवदत्तागविन्द्रप्रिय इत्यादावप्रवृत्तिरतएवप्र-
कृतसूत्र इन्द्रादाविति वक्तव्यमित्युक्तान्तस्यचायं भावस्-
त्रिपदेऽतिव्याप्तिवारणायजादाविन्द्रशब्द उत्तरपदइत्यर्थेग-
वेन्द्रयज्ञेऽव्याप्तिरत इदं वक्तव्यन्तदर्थस्त्विन्द्रस्यादियोंऽन्-
तदादावुत्तरपदइति नाव्याप्तिरितोन्द्रशब्देयोऽन्तदादावुत्तर-
पद इत्यर्थमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यानमित्याहुः । प्लुतप्र । वैप-
रीत्येनाह । प्रगृह्यत्वेति वैयर्थ्यमिति । पूर्वसूत्रेनित्यग्रहणं
पठद्भिरुत्तरसूत्रेऽपठनादिदञ्चिन्त्यम् । इहभाष्येपठितमितिप्रा-
माणिकमिति वाशयः । अनुवर्तमानेति जानुउरुजतीत्यादौ
पूर्वेणसन्धिवारणायेति भावः । तेनजानुइति । नन्वेण्-
डिशोनामित्युक्तरोत्यासिद्धमेवेदमिति वाच्यम् उअस्येत्यन-
योःपूर्वसम्बन्धेपश्चाज् जानूपदसम्बन्धेप्रकृतिभावस्यैवान्तरङ्ग-
त्वात् । वाग्रहणेति विभाषाग्रहणेत्यर्थः । बाधकेति परत्वा-
दिति भावः । यद्यपि नेतिवाच्येप्रकृत्येत्युक्त्यापूर्वेषां सर्वेषा
मिवपरस्यापि ह्रस्वस्याभावः । नान्तःपादेतिपाठेपि बाध्यसा-
मान्यचिन्तयासिद्धोऽन्यथाऽनन्तरसन्धिकार्यस्यैव निवृत्तिःस्या-
न्नतुसर्वेषां तथापि ऋत्यकइत्यत्रापि बाध्यसामान्यचिन्तावश्य-
कत्वेनहरोऋच्छत इत्यत्रापवादविप्रतिषेधाद्ह्रस्वःस्यात्तदर्थ-
नित्यग्रहणमिकोऽसवणेइत्यत्रतुनबाध्यसामान्यचिन्तावश्यक-

त्वंतद्विषयेयणएवप्राप्तेरिति बोध्यम् । प्रथमयेति तदन्तेनेत्यर्थः । सर्वत्रेत्यादौ सप्तम्यन्ततयाविपरिणतत्वेनदिवउदित्यत्रापि तथैवोपेक्ष्यमाणत्वेन चेहैवविपरिणामः किमर्थइति चिन्त्यम् । अथवेकःपदान्तस्यप्रकृत्यावस्थानमित्यर्थेसर्वत्रषष्ठैव विपरिणामोऽस्तु प्रकृतसूत्रेति लुटिचेतिसूत्रस्थचकारप्रत्याख्यानपरम् भाष्यन्तुविधेयांतरासम्बन्धचकारविषयकमिति बोध्यम् । एतेनेति । भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षयासामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वस्य चकारउचितत्वेनेत्यर्थः । वार्तिकमित्येकवचनेनभाष्यएकवचनमिति सूचितं । अपास्तमिति पदान्तादित्यनुवृत्तिर्बहुवचनक्येत्यत्रबहुच्यतिप्रसङ्गभङ्गायावश्यकीति भावः । व्याख्यानादिति । तद्वदस्याभावेमानाभावादित्यर्थः । प्रकरणेति प्रतिज्ञयातात्पर्यबोधनात् । द्वयमिति । तावतएवसत्वादिति भावः । वाक्यस्यटेरिति पाठः । अनन्त्यस्यापीति । एकवचनन्तु प्रत्यभ्युद्यमानस्य ह्यमानस्यैवप्लुतः प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्यसूत्रद्वयेन यत्तुभाष्येवाक्येयावन्तिपदानितेषांप्लुतः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्त्वेतद्द्वयातिरिक्तविषयकमिति भावः । अत्रोविशेषणेति तदनुपस्थितिस्तुनटेर्विशिष्टस्यप्लुतापत्तेः । नित्यादाविति पाठः । प्रगृह्यस्येति सूत्रेणेति पाठः । सप्तम्यन्तपाठेवृत्तिकृतेतिशेषः । प्रत्यभिवादेतस्यैचइति प्रत्यभिवादविषयवाक्यावयवस्यैचइत्यर्थः । ननु तत्प्रयोगेकथं नामान्तंवाक्यमत आह । अवयवत्वेति । एवञ्चशर्मान्तशब्देन्तशब्दश्चरमावयववाचीतद्गुणश्च बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वेवमन्यतरप्रयोगस्यलाभेपि तस्यतदन्तत्वलाभःकथमत आह । तत्राधोति स्पष्टञ्चेद-

मत्रैवभाष्ये स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतविशेषायव्याचष्टे भोशब्दे-
तिप्लुतोवेति पाठः । दूराद्बोधनस्योपेति । तन्मात्रस्येत्यर्थः ।
नियतस्योपलक्षणं नत्वनियतस्येत्याशयेनाह । आगच्छतुइति
कडारसूत्रेतिरिरेफान्तमनुकृत्यागन्तु नाकारेणनिर्देशोबोध्यः।अ-
सत्यपीति । अतएवातोरोरिति सूत्रेसुस्रोता अलत्वमसोत्युदाह-
तं भाष्येतत्तदूरत्वस्याविवक्षायावक्ष्यमाणत्वेन ननु किमर्थयो-
गविभागेन विधानंनगुरोरनृतइत्येव सिद्धमिति चेन्न । भोशिव-
भवइत्यादौ गुरोरभावेननपुंसकेकर्तृहर्तृइत्यादौ ऋकोरसत्वे-
नभोअराओइत्यादौ अनन्त्याभावेनाद्यांशस्याप्राप्त्यादेरित्यंश-
स्यापि संनियोगशिष्टन्यायेनाप्रवृत्तेस्तत्रदूरत्वस्याविवक्षायाव-
क्ष्यमाणत्वेनेहतुतद्विवक्षणेन विभागावश्यकत्वाच्च । हैहेसं-
बोधनदर्शनेनेति नामग्रहणनिषेधस्थलइति भावः । गुरोरनृ-
तइत्येवेति । उक्तीत्यातस्यानन्त्याभावेनाप्राप्ते रिदंचिन्त्यम् ।
अतएवपूर्वेणहूयमानार्थस्य विधानेनाप्राप्त्यावचनमिति कैयट-
उद्योतकारोपिदूराद्धूतेचेति सूत्रान्तरेणसिद्धेकिमर्थमित्यतआ-
हेत्यवतारितवान् हैहेन्तइति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषत्वेतुतयोरन्त-
त्वेसतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् हैहयोर्हूयमानार्थकत्वेहैहयो-
रिति न्यासेवाक्यावयवयोस्तयोष्टेरच२प्लुतइत्यर्थेहेरामेत्यादौ
विध्यर्थस्यात् । तदन्तवाक्येतु पूर्वेणसिद्धएवसः तदादौवाक्येहै-
हेटिवाक्यटिप्लुतयोः समावेशःपरंदोषः हैहेन्तवाक्यावयवहूय-
मानार्थपदटेः प्लुतइत्यर्थेरामहइत्यादावनिष्टोनन्त्यपदटिप्लुतः
सूत्रस्यफलं स्यात् । आदिभूतयोस्तयोरिष्टःप्लुतोनसिध्येदन-
न्त्यपदटि अन्त्यहैहेटिप्लुतयोरनिष्टःसमावेशश्च स्यात् । अन्त-

योह्यहयोःपरमिष्टःप्लुतःपूर्वेणसिध्यतिप्रयोगेहैहयोरिति न्या-
 सेत्वारम्भादेवानन्त्यग्रहेसिद्धेऽन्त्यानन्त्ययोः प्लुतार्थङ्क्रियमा-
 णात्प्रयोगग्रहणान्नियमार्थत्वंसंपद्यतइति सर्वेष्टसिद्धिः प्रथमे-
 पक्षेप्रत्यासत्त्याद्वितीयार्थत्वभिमत आद्यार्थवारणायहैहेन्तइ-
 त्येववदेत् । हैहेप्रयोगे इत्युक्तेत्वन्त्यानन्त्यसाधारणेप्रयोगेहू-
 यमानार्थवाक्यपदस्यटेःप्लुतइत्यर्थादिष्टेसिद्धेपिसमावेशःस्या-
 दिति यथान्यासमेवरमणीयम् । प्रयोगेहैहयोरिति तुसुवचम्
 कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वत्प्रत्यासत्त्यासर्वेष्टसिद्धिरन्त्य-
 योरेवेतोदञ्चिन्त्यम् । हैहेन्तइत्येवसिद्धेप्रयोगग्रहणेनोभया-
 द्यर्थत्वसिद्धेः । अनर्थकयोरपीति । अयंभावः । एकंहैहेग्रह-
 णंनामग्रहणनिषेधविषये एहिहइत्यादौ हूयमानार्थकत्वा-
 भावादऽप्राप्ते विध्यर्थम् । अपरंचहैरामेत्यादौ वाक्यादित्वाद-
 ऽप्राप्ते विध्यर्थम् । अर्थवत्परिभाषाबाधेचनमानमतःप्रयोगेति
 तस्यानर्थकत्वंचशस्त्रोशब्देस्त्रीशब्दस्येततोऽर्थबुबोधयिषाविर-
 हात् । एतेनद्योतितत्वेनद्योत्याभावादित्यसङ्गतंद्योत्यभेदाभा-
 वेपि द्योतकसमुच्चयस्य बहुशोदृष्टत्वादित्यपास्तम् । बुबोधयि-
 षाविरहप्रतिपादनेस्योपयोगादनर्थकस्यापि पदत्वंतु निपात-
 स्यानर्थकस्यैत्यनेनास्त्येवेति बोध्यम् । वाक्यपदन्तुटेरेवविशे-
 षणंनानर्थस्तदवयवत्वोपयोगः क्वचित्तुतन्मध्यपतितेति तत्व-
 मस्त्येव पदत्वाभावादिति । आभिमुख्यरूपसम्बोधनद्योतकत्वे-
 पि तत्त्वाभावः । नामगोत्रयोरेव तद्वृत्तित्वादतएवतच्च-
 रुढमिति प्रागुक्तविरोधेन आहुरिति । उक्तान्यस्वरसंयोजानि ।
 समावेशंसमर्थयज्ञे वकारसमर्थनं खण्डयति । यत्विति यत्तु-

गुरोरनृतइत्यस्यभिन्नपदत्वेऽपि प्रवृत्तिरिति तन्न । अनुदात्तमित्यनेनसिद्धएकैकग्रहणङ्गिमर्थमिति भाष्यविरोधात् । गुरोरनृत । अविवक्षितमिति । इदञ्चनभाष्यसम्मतमंतएवप्रकृतसूत्रेभाष्येलघोरन्त्यस्यप्लुतप्रसङ्गोदूराद्धूतैवेति विशिष्योक्तम् । सूत्रशेषस्थएकैकग्रहणमनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति विहितप्लुतसमावेशाभावार्थमिति भाष्यस्यत्वेतद्विहितप्लुतमनुद्यानुदात्तत्वरूपगुणमात्रन्तेनविधीयत इत्याशयस्तदेतद्वक्ष्यतिवृत्तौ स्पष्टमिति भोराजन्येति । अयोगविभागाभिप्रायेणविकल्पसाम्याद्विशिष्योक्तिरित्याहुः । एतत्त्रयेति प्रत्यभिदे दूराद्धूतैहैवेप्रएतत्त्रयेत्यर्थः । इदंकेचित्तुमते पूर्वमतेतुभोराजन्येतित्रित्वं बोध्यम् । वृत्तावितितत्राद्योक्ते प्रत्यभिवादेप्लुतोविहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेषउच्यत इत्यन्त्येचानुदात्तमित्यादिनालाघवादनुदात्तत्वादि गुणविधानेनप्लुतः सचदूराद्धूतइत्यादिभिरेवेत्युक्तम् । अन्त्यलघुमतीति । असुब्वतइति वत्साधुवाक्यइति शेषः । चेत्यादीनामिति । आदिःप्रकारैवहुवचनं स्पष्टार्थं नप्रवर्ततइति । स्वरितत्वादित्यादितत्रैवशेखरेक्षोदिष्यते । प्रवृत्तावप्युदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावायतदित्यपि बोध्यम् । परस्यचेतोति पाठः । वक्तव्यमिति । अग्नीदित्यस्यस्थानइति भावः । सङ्गच्छतइति । अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेतस्यदुर्वारत्वेन फलभेदापत्त्यासङ्गतिःस्यादिति भावः । ननु गुरोश्चानृतएकैकस्यप्राचामित्येवास्त्वनृतोगुरोश्चादेःप्लुत इत्यर्थादिति चेन्नागुरुसमुच्चायकतापि स्यादिति वकारस्यापत्तेर्नचैवं गुरुग्रहणंठ्यर्थमिति वाच्यम् । गुर्वभा-

ववत्पदव्यवृत्त्याच्चरितार्थत्वात् सिद्धान्तइवव्याख्यावलम्बने-
तुनकश्चिदोषः । अप्लुतव । अप्लुतस्याविधानेनेति पर्युदासा-
च्छस्वस्यदीर्घस्यचेत्यर्थः । नचान्तरतम्यादीर्घएवस्यादितिवाच्य-
म् । दीर्घइत्येववाच्यएवमुक्त्यान्तरतमपरिभाषावाधादिदंचाप्लु-
तएवविधोयेतेति पाठानुपलंभमालंब्य नोपस्थितइतीति ।
तद्विधावनुपस्थितइत्युक्तेतुपर्युदासादवसानेनस्यात् प्लुतइति
भावः । नन्विहप्रकरणेपाठेसर्वस्यापि निषेधःत्रिपाद्यान्तथा-
न्यासेत्वन्यतमस्यस्यात् । यदितुवाक्यस्यटेरित्यनेन सहा-
स्याप्यधिकारत्वं क्रियेततदासोमसु३दिति दे३वदत्तेत्यनु-
ब्रूहीतीत्यादावपि प्लुतो न स्यात्तत्तद्विधायकैरपि सम्बन्धादिह-
पाठेतुननिषिध्यत उपस्थितस्यव्यवहितत्वादिति चेन्न । इह-
न्यासेपि बाध्यविशेषचिन्तायावक्तुंशक्यत्वात् । यद्वा त्रिपा-
द्यामेव वाक्यस्यटेरित्यतः प्राक्नोपस्थितेप्लुतइति निषेधवि-
धिरस्तुततोवाक्यस्यटेःप्लुतइत्यनुर्वते । एवञ्चानारभ्यविधि-
मधीतस्यास्यसर्वप्रतिषेधकत्वमिदं प्रतिषेधस्येवेत्याशयात् । वदे-
दिति मन्मतेतु अतिइति अग्निइति इतिप्रयोगद्वयमादेशपक्षे-
निषेधेतु दीर्घघटितएवेति फलभेदात्तथानोक्तम् । नचादेशे-
ऽल्विधित्वेन प्रगृह्यत्वानतिदेशेनसन्धिकार्यप्रवृत्तौ अग्नीतीती-
त्येकमेव स्यादिति वाच्यम् । एवमपि पञ्चमीसमासैनस्था-
निवत्वात् । आदेशस्यवहिरङ्वासिद्धतयाप्रकृतिभावप्रवृत्तेर्नि-
ष्प्रत्यूहत्वादिति भावः । नन्वेवंसिद्धान्तेपीन्द्रे चेकोसव-
ऋत्यक आङोनुप्रगृह्या अचिप्लुताश्चाक्रवर्मणस्यनोपस्थितेदि-
वउदिति न्यासःकुतो नकृत एवं हिशाकलविषयेपरत्वादेवप्र-

कृति भावःसिद्धइति नित्यग्रहणं न नर्तव्यमित्यपरलाघवमिति चेन्न । तथासतिनिषेधानाबलोयस्त्वेन प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृति- भावस्याप्युपस्थिते निषेधापत्तेः स्पष्टंचेदं तसिलादीत्यत्रशेखरेन- चादेशविधानेप्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावेनादेशनिवृत्तौ भाष्योक्तदू- षणानवतारो निषेधस्यतुप्रकृतिभावाप्रतिबध्यत्वेन प्लुतश्रवणं नस्यादिति तदऽवतारइति वाच्यंवक्ष्यमाणरीत्यादेशस्यवहिरङ्ग- त्वेनासिद्धतयाप्रकृतिभावानित्यत्वात् । प्रकृतिभावेनस्वरूपस- द्विकारनिवृत्तिरिति तुवक्तुमप्यशक्यंनिपातएकाजितिसूत्रेह- लन्तस्य प्रगृह्यत्वेनैवदोषइति भाष्योक्तिविरोधात् त्वद्रीत्यापुरो- स्तीत्यादौ रुत्वाप्रवृत्त्यापत्तौदोषसत्वात् रुत्वस्याज्निमित्तत्वा- भावेन प्रकृतिभावाप्रतिबध्यत्वेतु पूर्ववासिद्धमित्यस्यबाधे- मोनाभावादिति बोध्यम् । नचैवमप्यत्वस्याज्निमित्तत्वेनप्र- तिबन्धापत्तौ रुत्वस्यासिद्धत्वेनसानेति प्रदीपोद्योतयोरुक्तंतुन- सम्यक् । असिद्धत्वेपिसान्तबुद्ध्याप्रवर्तमानौ संज्ञाप्रकृतिभा- वौरान्तएवप्राप्तौ तत्रचरान्तबुद्ध्याप्रवृत्तंमुत्वंपश्यतौ तत्प्रतिब- धीयातामेव तन्निमित्तरोरदर्शनेपि तत्प्रवृत्तिदर्शनेप्रतिबन्ध- काभादवाप्नो इत्यलानुनासिकविधेर्हिमात्रत्वाग्रहेपि प्रगृह्य- त्वप्रवृत्तिग्रहवदिति वाच्यम् । यद्बुद्ध्याप्रकृतिभावप्रवृत्तिः तस्ययो विकारस्तत्प्रतिबन्धएवप्रकृतिभावप्रवृत्तिरित्याशया- त्ऽत्रतुसबुद्ध्याप्रवृत्तीरस्यविकार इति नन्वेवमेहिस्वइरिन्ग- च्छति एहिदेवदत्तएधतेऽयंपाहिशिव ओंनमस्कारोमित्वा- मित्यादौ वहिरङ्गसन्धिकार्यस्य प्रकृतिभावेनवारणं नस्या- दिति चेत्सत्यम् । इष्टापत्तेरनिष्टत्वग्राहकप्रमाणौपलम्भे-

तु बहिरङ्गासिद्धत्वानित्यत्वमेव शरणङ्गौरवस्य फलमुखत्वं-
 प्रतिपादयन्सिद्धान्तेशङ्कते नचपरीति । अन्तरङ्गत्वादिति ।
 वस्तुतस्तु शास्त्रकार्यातिदेशयोरुभयोरप्यतिदिश्यमानकार्य-
 स्योपदेशदेशानतिक्रमात्प्रकृतिभावस्यैव परत्वेनप्रवृत्त्यानक-
 श्विदोषः । एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्कथंप्रकृतिभाव-
 निवर्त्यत्वमित्यपास्तम् । तदेतदध्वनयन्वक्ष्यति सादृश्यविधा-
 नस्यैवेति प्लुतेकृतेपीति तस्यासिद्धत्वात्पूर्वप्रगृह्यत्वेपीत्यादिः
 दीर्घत्वबुद्धिवदिति । अनुनासिकप्रतिबन्धायपुनःसंज्ञाप्रवृत्तयेत-
 द्बुद्धेरावश्यकत्वादिति भावः । प्रगृह्यत्वमिति प्रकृतिभाव-
 दृष्टेयति भावः । तत्त्वमिति । प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । चेतव्यमिति
 प्रश्नइदमित्येकवाक्यस्थमेव युक्तमतःसामान्यतःपृच्छति क-
 र्तव्यमिति । चिनुइतिलोडन्तम् । होत्यव्यम् । विभाषेति । अ-
 नन्त्यस्यापि प्रश्नेत्यस्यासिद्धत्वाद्नेनैव न्याप्यइति भावः ।
 टाविति नत्वव्ययमिति भावः । नवेतीति द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये-
 प्राप्ताप्राप्तविभाषयेत्यपि बोध्यम् । योगपरत्वेसूत्रपरत्वेवा ।
 इयमित्यसङ्गतमत आह । उद्देश्येति उक्तंप्राक् । ईचाक्र ।
 बृहत्तितुनार्थ इत्यस्यचाक्रवर्मणस्येत्येतत्सम्बन्धेन । नार्थः-
 नसकलप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः । अयंभावः । ईइतिपृथक्प-
 दंकार्यम् । उपस्थितइति वर्त्ततेपूर्वेणसिद्धेविकल्पार्थमिदम् ।
 ततश्चाक्रवर्मणस्येति अयमेवचसूत्राशय एवञ्चसूत्रभाष्ययो-
 र्नविरोधोभाष्याविरोधेनसूत्रस्येव सूत्राविरोधेनभाष्यव्याख्या-
 याउचित्तत्वाच्च । एतेनभाष्ये ईग्रहणसत्त्वेवशेयमित्यसिद्धि-
 वत् । चिनुहीतीत्यादौ नित्याप्लुतवद्भावासिद्धिर्नोक्तानापि

पूर्वविप्रतिषेधारम्भगौरवमित्यपास्तम् । कैयटस्यप्रमादइत्येव
प्रमादिकमित्युक्तम् । निपातए । पर्युदासादर्थवद्गृह्ये तात
आह । प्रत्ययेति नन्वेवंकापि बहुव्रोहिर्नस्यादत आह । व्या-
हरतीति । आआत् । अमिति समाससंज्ञासमकालं दीर्घेततो-
नपुंसकह्रस्वः । उपदैतुलुकः प्राक् दीर्घप्राप्तिरेवनेत्यन्तरङ्गत्वाद्ध्र-
स्वेततोदीर्घइति नादसोसेरिति सूत्रोयशेखरविरोधः । यदिसेश-
ब्देवक्ष्यमाणरोत्यापद*त्वाभावान्नप्रकृतिभावप्रसक्तिस्सत्यपि
†तत्त्वेइत्युच्यते तदाअंइतःएतआओःउअस्तिवस्तीत्यादौ त-
त्प्रसक्तिर्वोऽध्या आगतःउओरानन्दोवानन्दइत्यादौ तत्प्रसक्तै-
श्च । एतेन नपुंसकह्रस्वेस्वमतेऽल्विधित्वान्निपातत्वारोहः कथ-
मिति समाहितम् । स्वाश्रयेति ननुस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्या-
भावेपिपरादिवद्धावेनाङ्भिन्नत्वातिदेशेतत्त्वन्दुर्वारम् । अशा-
स्त्रीयत्वात्तत्त्वानतिदेशइत्योत्सूत्रीयोद्योतोक्ततन्नयुक्तम् । अ-
र्थवत्सूत्रेशेषेभाष्येकाण्डइत्यादौ पूर्वान्तत्वेनप्रत्ययान्तभिन्न-
त्वातिदेशस्योक्तत्वात् । प्रगृह्यत्वंनेति तत्त्वेत्वमित्यत्रामि-
पूर्वइति पूर्वरूपंनस्यादिति भावः । स्पष्टार्थमिति । अन्यथा-
दीर्घत्वादिनापि सादृश्यंगृह्येतेति भावः । सिद्धिरिति । इकः-
परोयोहल्इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणादव्यवहिताव्यवहितसाधर-
णंसामीप्यमिति तुवक्तुमशक्यंयियक्षतीत्यादौ किञ्चैसंप्रसार-
णापत्तेरनल्विधावित्यादौ तुसामर्थ्यान्नजातिग्रहणमित्यर्थ-
इति अन्यथाजातिग्रहणेपि जातेरेकैकव्यक्तव्यंग्यतयाऽसङ्ग-
तिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततयाजातिग्रहणस्यसर्वत्रसत्त्वेन तस्यावक्त

*प्लुतप्रगृह्याइत्यत्रापि पदान्तादित्यनुत्तं प्रथमयाविपरिणतंचेतिभावः । †प्रगृह्यत्वे

व्यत्वात् । स्मृतार्थेति । ओकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः । अव्ययसं-
 ज्ञादाविति । आदिनानिपाताएकाजिति प्रगृह्यत्वन्तेन ईअ-
 भवदित्यादौ गृह्यत्वमतएवौदित्यत्रैवच्युन्तप्रतिषेधउक्तः प्र-
 त्याख्यातश्च न्यायेन । अनित्यत्वादिति नन्वव्ययसंज्ञायाः कथं प-
 दकार्यत्वं येनानित्यत्वमवलम्ब्यतइति चेच्छृणुपदकार्यविषय-
 कोऽयंन्यायइत्यस्य यस्यशब्दस्यवस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैवय-
 त्कार्यप्रयोजकत्वं प्राप्नोतितत्रकार्येतस्यगौणार्थकस्यनग्रहणमि-
 ति न्यायार्थइत्यर्थः । अस्तिचच्युन्तस्यपदत्ववतएवाव्ययत्वप्र-
 योजकत्वम् । प्रत्ययोतरपदयोरित्यादौ तुत्वदीयादौपदत्वावि-
 शिष्टस्यापियुष्मदादेःप्रयोजकत्वदर्शनात्त्वद्भवतीत्यादिसिद्धिरि-
 ति । परिभाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहेविस्तरः । अत्रैतत्परि-
 भाषेत्यस्य एतन्मूलभूतार्थवत्परिभाषेत्यर्थः तदाह । अतएवा-
 नर्थकेति । सासंज्ञा । निपातेति । प्रगृह्यसंज्ञा । सम्बुद्धौ शा । प्रपो
 इतोति ननुसंबुद्धित्वस्य हलत्वेनस्थानितावद्वृतिकत्वात्सर्वत्रै-
 वतत्परत्वंदुर्लभमिति चेन्न । नियमस्यविधिमुखेन प्रवृत्तिरिति
 पक्षेप्रत्ययलक्षणेनसौलभ्यात् । सौशाकल्येतिसिद्धेसंबुद्धिग्र-
 हणंप्रगृह्यत्वेनलुप्ततेत्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेनमिथोइतीत्यत्रा-
 तिव्याप्तिवारणेन संबुद्धिग्रहणंचरितार्थं फलञ्चत्रपोइति ।
 सूत्रकृन्मतं न तु निमित्तसप्तमीत्याहुः । ननूपस्थितइत्येव-
 कुतो नोक्तमिति चेन्न । उत्तरत्रइतावित्येवयथासम्बध्येतवे-
 दे ऊँ यथास्यादिति । रत्नाकरस्त्ववैदिकइति शेषः । अना-
 र्थः । अत्रैववृत्तावुक्तत्वादिति व्याख्यत् । तत्तुचिन्त्यमेव । उ-
 कारश्चेतिकरणेनयुक्तोरक्तो पृक्तोद्राघीति प्रातिशाख्यविरो-

धाद्वस्तुतोवेदे आपाद्यमानरूपाभावेनानार्षइति व्यर्थमेवेति
तु न छान्दसेति परकलौकिकौदन्तेदोषात् । अतएवेति सा-
मानाधिकरणायतद्धितः सार्थकः । अत्रओःशाकल्यस्येति सुव-
चन्तुन अउओइत्यत्रापि उवर्णस्थानिकत्वेनदोषात् । अवादीति
आदिपदचिन्त्यार्थकम् । इदमिति । सूत्रमित्यर्थः । उजःनि-
पातएवेति ननुप्रत्याहारः तथासतिउजित्येवब्रूयात् । नापिकृ-
तसंप्रसारणस्यवेञ्जोलाक्षणिकत्वादिति भावः । स्थानिवद्भावे-
नेति । अग्रहोदित्यादाविट्त्वस्येवेति भावः । मानोभावादिति
यद्यपिसामानाधिकरण्येनान्वयस्यपूर्वकत्वत्वेनोजइति श्रुत-
त्वादादेशेनैवसम्बध्यतइति न्याप्यकैयटोक्तेश्च उजइत्येतदा-
वृत्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेन प्रगृह्यसंज्ञकश्चेति भाष्योक्ति-
स्त्वारस्येनचसम्भवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्य-
त्वेनास्यादेशविशेषणत्वमेवन्याय्यम् । तथापि वक्ष्यमाणभाष्या-
नुरोधेनोद्देश्यत्वस्यल्लोपणत्वमेवयुक्तम् । लक्ष्यविसम्वादाच्चे-
ति स्फुटीभविष्यति । नतुउइतीति । न च निरनुबन्धकोकारमा-
दायतत्सिद्धिरु इतीत्यस्मात्सानुबन्धकप्रतीतेरपीष्टत्वादिति स्प-
ष्टमुद्योते न च ऊँ भावाभावपक्षेशाकल्यह्रस्वेनउइति वितीति-
सिद्ध्यतीति वाच्यं योगविभागाभावेऊँ विधौशाकल्यपदस्यय-
थाश्रुतत्वेनशाकल्यान्यमतेच शाकल्यह्रस्वस्यनाप्राप्त्याऊँ भा-
वस्यतक्रकौण्डिन्येतिन्यायेनभोभगोइति सूत्रभाष्योक्तरीत्यात-
त्रतत्कृत उज्त्वाभावेनसार्थक्याभावेनन्वायाप्रवृत्तौ तुसर्वथा-
निरवकाशत्वेनवाशाकल्यह्रस्वबाधकत्वात् । तदभावपक्षेतदप्रा-
प्तेश्च ननुयोगविभागेकृतऊँ भावपक्षेशाकल्यह्रस्वेनऊँ इतीति

चतुर्थरूपं सम्भवतिनवेति चेच्छृणु परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां उँ
भावात्प्राक् शाकल्येक्षतिरेवन उँ भावेप्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्ते-
तुनतत्प्राप्तिहरीणतावित्यत्रेवप्रकृतिभावेनवाधादिति । वैय-
र्थ्यापत्तिरिति संहिताऽविवश्रयातुनसार्थक्यमितावितिसप्तमी-
निर्देशसत्वेनतद्विरहउपश्लेषएवनेतिपूर्वमुक्तत्वात् । विधिवै-
यर्थ्यन्तुनोक्तम्प्रतिपदोक्तत्वादलकृतेशाकल्येनानुनासिकेह्रस्वे
साफल्यात् । विकल्पमात्रेति शाकल्यपदइत्यर्थः । विधानेति
प्राचीनमतेनेदम् । तत्रहिशाकल्यह्रस्वेप्यस्यसार्थक्येन तत्रत-
क्रन्यायेनायमूह्रस्वबाधकइति नालकृतेनानुनासिकह्रस्व इति
पूर्ववन्नसार्थक्यं स्वमतेतुपूर्ववदीर्घविधानेत्यर्थः । इति शेखरविवृ-
तिसंग्रहेऽचसन्धिः स्तोश्रुनेति लुप्तेति । आद्ये सुपोधात्विति
अन्त्येहल्ङाबितीत्यन्ये रुत्वेविसर्गेसत्वेचानुपपत्यऽभावेपि ज-
श्वाभावायच्छान्दसत्वातिदेशस्यावश्यकत्वेन ततएवलुक्कल्प-
नेलाघवम् । एकपदत्वेतुचार्थेतत्प्रवृत्तिरपि यथासंख्यमन्वया-
द्गमकसाध्यैव कृत्तद्धितसुपोधातुच्छन्दोवत्सूत्रेति बहूनामऽनु
सन्धानेगौरवमित्यभिप्रेत्याऽऽहभिन्नइति युवोरनाकावितिसू-
त्रेभाष्यइतरेतरयोगेसौत्रोलोपइति ग्रन्थस्तुकयोर्युवोरिति सू-
त्रस्थभाष्याऽनुरोधादिति नतद्विरोधोऽत्रपक्षेप्रत्येकं स्वरितत्वं
प्रतिज्ञेयंष्टुनेत्यत्रानुवृत्तये ॥ तदऽपिस्वरितत्वस्याञ्ज्ञलसाधा-
रणदोषरूपत्वेऽज्जिष्ठस्वरूपत्वेत्वेकपदत्वमेव न्याय्यमित्या-
हुः । योगइति वदतोमूलकृतौमतेसंहिताधिकारसत्वेन नि-
मित्तकार्यिणोःसंहिताविरहादेवचित्तादौ नदोषः तत्प्रत्याख्या-
नेतुस्यादेवात आह । संयोगइति नन्वेवमपितस्मिन्नितिसू-

त्रेभाष्ये निर्दिष्ट इत्यस्य समिधा लिख्यते । नैति प्रयोजनमुक्तम् ।
तत्र मनोरमायां चाचियणित्युक्ते व्यवहितेऽपि प्राप्नोतीत्युक्तम् ।
तदुभयमऽप्यऽसङ्गतं संहिताविरहादेव यणोऽप्राप्ते रिति चेन्न ।
तत्सन्निकृष्टवर्णसन्निकर्षस्यापि संहितासंज्ञाप्रयोजकत्वात् ।
साक्षोत्सन्निकर्षग्रहणे मानाभावात् । यथानचवाहेतिसूत्रेयुक्त-
ग्रहणम् । अतएवैकपदे संहितानित्येति यथाश्रुतं सङ्गच्छते
ऽन्यथाययोरस्तितयोरस्त्येव ययोर्नास्तितयोर्नास्त्येवेति व्याख्ये-
यं स्यात् । पदस्येति । पदान्तस्येति णत्वनिषेधकसूत्राद्यरोऽनु-
नासिक इत्यर्थमऽधिकृतमपीति भावः । अतएवैकादिश्चैकस्ये-
ति सूत्रेऽडट्कर्त्तव्य इत्याशङ्क्य पदान्तस्येति विधीयमानमऽनु-
नासिकत्वं न स्यादित्युक्तम् । पदान्तस्येत्युक्तिस्वरसभङ्गप्रस-
ङ्गान्नास्यनपदान्तादोरित्यतोऽनुवृत्तिरित्यभिप्रायकत्वं विभक्ति-
विपरिणामापत्तेश्च । अन्तपदानुक्तिस्तु तस्य तत्रानावश्यकत्वसू-
चनायष्टुनेत्यत्र तु नपदान्तादिति जापकादऽसम्बन्धः । एतेन-
पदाधिकारस्यापदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्येतदऽवधिकत्वाच्चिन्त्यमे-
तदित्यपास्तम् । यथासंख्यमिति शेष इति । स्थानेऽन्तरतमपरि-
भाषया सिद्धिरित्यपि बृहच्छब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम् । लघुशब्दर-
त्नान्तरतम्येन लघुनोपायेन सिद्धेस्त्वादिपदैरनादिसिद्धतये-
त्यादिक्रमेणैवोपस्थितिरित्येव कुत आदृतमिति चैत्स्पष्टार्थम् ।
प्रश्ने चेति । ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहीति वत्तन्त्वमन्त्वप्रश्नशब्दे प्रश्ने-
चेतीत्यर्थः । स्पष्टार्थमिति । पदान्ताद्देत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या तु न-
सार्थक्यं त्रैषादिकत्वेन समर्थपरिभाषया अप्रवृत्तेः । पदत्वेन-
हेतुत्वेऽप्युद्देश्यताविरहाच्च । टोः किमिति । परान् अस्य-

तोतिपराष्टोकतइत्यादौ तुनदोषः । घुनेत्यनुवर्त्यटवर्गान्तात्प-
 दांदित्यर्थः । एवं षोप्यऽनुवृत्तिः स्यादिति चेत्तत्राह । षकार-
 स्यापिपदान्तेइति । षत्वस्येति । इदमुपलक्षणंविसर्गसत्वयो-
 रपि । एवञ्चत्रयाणामसिद्धत्वेरुत्वस्यत्वपवादत्वात्सिद्धत्वेना-
 झलत्वाज्जइत्वाभावइत्युक्तेश्चाभावइति भावः । एतेनषस्या-
 सिद्धत्वेपि सकारबुद्ध्यात्प्रवृत्तिर्दुर्वारेत्यतोऽपवादत्वेनबाधा-
 त्तदभावइति वक्तव्यएवमुक्तिश्चिन्त्येत्यपास्तम् । वेद्मोति ।
 इदंवार्तिकप्रत्युदाहरणं सूत्रस्यतुशङ्खध्मःब्रध्नइत्यादि बोध्यम् ।
 वलयेऽप्येष्टेति । दध्योस्तिष्ठतोत्यादौ यस्यानुनासिकोय-
 कारस्तुन सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । अतो नन्यूनता यद्वा-
 यच्चवश्चवंचलश्चवलोतयोरित्यर्थः । मूलरोत्याच्चेयं मूल-
 न्यूनतापरिहृतिः । स्वमतेहलामणामनभिधानात् । रेफेऽनु-
 नेति । यद्यपि भाष्येद्वित्वमप्युक्तं तथापि प्रकृतेऽनुपयोगा-
 त्यागःपरसवर्णस्तुसन्धेरैक्यादक्तः । मतेनेदमिति । प्रकृति-
 पाठेपिचत्वाकरणान्निपातनमिति तुनयुक्तम् । त्यदादिष्वपि
 तथात्वापत्तौ तत्कुलमित्यादौचत्वांनापतेः । तस्मात्तनाग्रहोभा-
 वानुष्ठानेगणेपाठेचेति थस्यासिद्धत्वेति । एवञ्चपूर्वमेव चत्वंस्य-
 सकारेप्रवृत्तत्वात् । लक्ष्येलक्षणस्येति पुनर्नचत्वंमिति भावः ।
 थस्यापवादत्वादित्यपि बोध्यम् । एतेन सकारबुद्ध्यास्यादिति
 नशङ्क्यम् । व्यर्थमिति । अयंभावः । अस्यासिद्धत्वात्सलोपे-
 दकारस्यतकारेणोत्थानं साध्यन्तच्चान्तरेणयत्नं सिद्ध्यतीति ।
 सजातीयानेकव्यञ्जनोच्चारणेविशेषोनेत्यवलंबनेतु यथाश्रुतमे-
 वयुक्तम् । उदस्थादित्यत्रतुनसार्थक्यमित्याह । उदःस्थेति ।

तङ्स्यइति । इदञ्चविकरणद्विष्टः । वलीयानितिनयेविहितवि-
 शेषणंलावस्थायांचस्यतासीतिनयेत्वादौस्यः । यथासंख्यमनु । सं-
 ख्याशब्दस्यज्ञानार्थतेति । संख्या । ब्देस्वार्थेतद्धितइति भावः ।
 तामनतीति पाठः । तदनतीति वा । तमितिपाठेतत्प्रकारः क्र-
 मोग्राह्यः । ननु प्रसिद्धसंख्याग्रहणेपि नदोषः तत्संख्यापूरकस्य
 तत्संख्यापू-केणान्वये तदनतिक्रमइत्येव वक्तुंशक्यत्वादिति
 चेन्न । प्रथमत्वस्यप्रसिद्धसंख्यारूपत्वाभावात् । सम्बन्धोये-
 नेति । सम्बन्ध-त्यस्यानन्तरंयथाक्रममित्यर्थइति शेषः । शब्दतः
 सूत्रान्तरेति । शब्दतःसूत्रान्तरस्थमर्थतोत्रोपस्थितमित्यर्थः । न-
 नूक्तलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्तु । अतःफला-
 न्तरमाह । आद्यन्ताविति । ङमोहस्वात् । पञ्चम्यातदन्तेन ।
 तत्र । उक्तवाक्ये । एतेनविभक्त्यर्थान्वयायतदन्तेङम्पदश-
 क्त्यापदार्थैकदेशत्वात् । ङमिहस्वान्वयोनस्यादित्यपास्तम् ।
 लाघवार्थइति । अष्टात्तरसूत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्ययुग-
 पदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्रतद्व्यत्ययस्यावश्यकत्वइहैवत-
 त्कल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः । ननु सप्तमीनिर्देशइहाऽची-
 त्यस्याच इत्यर्थकल्पनमेकमुतरत्रचाच इत्यर्थकत्वकल्पनमपर-
 मिति ज्ञानगौरवेणार्द्धमात्रागौरवस्यनिमातव्यत्वात् प्रकृता-
 नूगुणप्रत्ययोच्चारणेकार्येसप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् । यथाश्रु-
 तैवङमइत्यस्यानिश्चितविभक्त्यन्तस्य षष्ठ्यन्ततांनिर्णाययेदत-
 आह । ङमउत्तरेति । अतोमात्रालाघवमेवाश्रितम् । टाङ्सी-
 ति सूत्रस्थभाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति
 भावः । अन्येतु पदविषयकप्रश्नेहेतुमाहेत्यवतारयन्तोग्रिमग्र-

न्धात्वयमिच्छन्ति ॥ मण्डूकेति ॥ दशसूत्र्यामसम्बन्धादिति
 भावः । आवृत्त्येति । एतत्फलन्त्वश्वस्यपुच्छमश्वपुच्छंनअश्वपु-
 च्छमनश्वपुच्छमित्यत्रडमुडभावः । अजादेरश्वस्यपदत्वेपिडम-
 न्तस्यपदत्वाभावाच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तपदस्येत्यस्याचौ न नेन
 विशेषणत्वेपोति प्रकृतसूत्रोक्तोद्योतोयस्यैव सम्यक्त्वात् ।
 एतदर्थमेवेति । पूर्वोक्तस्याल्यग्रघवाभावेतात्रव्यत्ययकल्पन-
 मेतदर्थमेवेति । तत्सप्तम्यास्तत्प्रवृत्तौनिमित्तत्वादिति भावः ।
 नन्वेवं व्यत्ययप्रयुक्तं गौस्वंतवाप्यविशिष्टं मण्डूकानुवृत्ति-
 श्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्वितिचेत्तत्राह । डमन्तेति । एतद-
 साधा एतल्लङ्नुपरमादतिरिति । अटतैः क्विप् अटपरमेणस-
 मासेपरमाद् ततोऽशब्देनषष्ठोसमासेपरमाडः तत आचारक्वि-
 प् ततःक्विच् तितुत्रैतिनेट्अतोलोपोऽत्रान्तर्वर्तिसुपापदत्वा-
 त् । नपदान्तादितिष्टुःनिषेधः । पदान्तत्वनिमित्तकत्वे
 नपदान्तादिति निषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनेष्टसिद्धिः । ने-
 त्यादाविति । आदिनाअतिबन्धनेक्विप् अन्अन्तःअःषष्ठोसमा-
 सेसंयोगान्तलोपेअनः तत आचारक्विप्लिट् आम्अनाश्चका-
 रैति अत्रहिडमन्तस्यपदत्वेप्यजादेःपदत्वाभावात्डमुण्णयुक्तः
 तत्रैवेति । इदमुपलक्षम् । अपदादिविधावितिपर्युदासेनपदा-
 न्तत्वनिमित्तकेविधावेवतत्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलन्तुग-
 णयतेर्विच्गणहिनस्तेःक्विप्हिन्गणश्वःहिन्नश्चइति समासे-
 डमुट्प्रवृत्तिः । अतएव तत्वनञ्घटित्वचनंनियमार्थमुक्त्वान-
 पदान्तविधावितिभाष्यउक्तम् । अतएवसावपि पदमित्यनेन-
 नफलभेदः । अन्यथावचनारम्भेगणश्वेनप्राप्नोति डमुट्प्रत्या-

ल्लानेतुसस्यादेव । अतएवतस्मान्नुडचीति सूत्रेभाष्येनुकिड-
मुडापादितः । अन्यथातदसङ्गतिः स्पष्टैव । यत्तुनलुमतेतिसू-
त्रउदोक्तत्वंकतंपदान्तस्थानिकेविधावित्यर्थइति तच्चिन्त्यम् । प-
रमबुधावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिकेचित् । बुध्इति समुदायस्या-
पि पदान्तत्वेनतस्यस्थानेभुध्विधानमिति नदोषइत्याशयक-
मित्यन्ये । एकदेशिनइति । उक्तभाष्यविरोधात् । नलुमतेति
सूत्रस्थ*लोपादिविधौप्लुत्यन्तइति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चेति
भावः । स्पष्टञ्चेदं प्रकृतंसूत्रेनलुमतेति सूत्रेचोद्योते । अत्रेद-
च्चिन्त्यतइति वार्तिकोक्तेप्लुतेऽत्यन्तादपरत्वंवार्तिकाप्रवृत्तौ
सुकरिणौसुसर्पिषावित्यादौणत्वषत्वयोः प्रत्याख्यानेन्यायप्रा-
प्तयोःकथंसिद्धि रारम्भइति प्लुत्यन्तइति वार्तिकदूषकभाष्यं
दूषणान्तरोपलक्षणमिति तुयुक्तमुत्पश्यामः । सौत्र‡इति । सं-
हिताया अविवक्षयान्तु इकोयणित्यत्रहशिचेत्युत्वमपिनस्यात् ।
पदभेदेनविवक्षाविवक्षइति तुनयुक्तम् । संहितयासूत्रकृद-
पाठीदिति । सर्वसम्मतत्वात् । यदिसूत्रकृताडसुट्कृतःस्यात्
तदापदकारेणानुपूर्वीसूत्राख्येनमग्रास्यादित्याहुः । अतएवेको
गुणेति सूत्रेउद्योतेउक्तम् । एकयोगत्वञ्च संहितापाठादेवे-
ति । यद्वायदापदेव्यवाय इति सप्तमोसमासअतद्धित इ-
त्यस्यख्यानायाश्रीयते तदावापेनेत्यादेर्मध्यमपदत्वानाक्रान्त-
स्यपदत्वमेष्टव्यन्तच्चान्यथानसिद्ध्यतीत्यर्थः । कार्यित्वेतिवक्त-

* उत्तरपदादीति कर्णोवर्णलक्षणादित्यत्रदोषवारणायैतदुक्तम्भाष्ये । † य-
द्येवं राजकुमार्यावित्यादौ शाकलंप्रसज्येतेतिभाष्यम् । ‡ सौत्रइत्यारभ्यपाठा-
देवेत्यन्तपाठोऽत्रानुनेत्यतःप्राग्बोध्यः ।

व्यम् । कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वात्तल्लाभः । पदपदपद-
 त्वयोग्यपरमितितुनयुक्तम् । बहुषुलक्षणापत्तेः । इदञ्चन्या-
 यसिद्धम् । पदादिविधेरुत्तरपदसम्बन्धित्वेन तद्विन्नस्याप्यु-
 त्तरपदसम्बन्धिनोग्रहणात् । वार्तिकार्थस्तु अपदादिविधावि-
 त्तिविषयसप्तमी । विषयताचकारकइति वज्जनकतारूपा पदा-
 दिविधिभिन्नजनकोत्तरपदत्वेप्रतिषेधइति । यदितुस्वातं त्र्य-
 मऽवच्छेदकत्वात्तद्व्यवहारस्य प्रयोजनंसंमृग्यते । तदापदाधिका-
 रस्यव्यधिकरणान्वयज्ञापनमेवान्तग्रहणस्यैवेति गृहोण । स्प-
 ष्टञ्चेदमुञ्चिचपद इति सूत्रोद्योतेऽत्रानुना अत्रेति । सर्व-
 नाम्नाप्रकरणपरामर्शोमानमाह । अतएवेति । उक्तमिति ।
 रुत्वपक्षेचानुनासिकाद्यापतिर्नोक्तेत्यपि बोध्यम् । रुविधावि-
 त्यर्थेतुतदऽसङ्गतिः स्यादिति भावः । अत्रपक्षेरुप्रकरणेव-
 क्ष्यमाणार्थकमिदमधिकियतइतीत्यर्थोबोध्यः । रोःपूर्वस्येत्यत्र-
 रोरितीत्यर्थः । पूर्वत्वञ्चाव्यवधानगर्भव्याख्यानात् । तेनच-
 क्रिस्त्रायस्वेत्यत्रचकाराकारस्यन एवं परत्रपरमपि । इत्यपीति ।
 इत्यत्रापीत्यर्थः । स्पष्टञ्चेदंसर्वसमःसुटीत्यत्रप्रदीपोद्योतयोः
 ननु तत्सूत्रोदाहरणस्यभाष्येदत्तत्वेन तत्रतत्प्रवृत्ताविष्टापत्तिरत
 आह । तत्सूत्रस्थेति । ननुअधिकारपक्षेतत्तत्सूत्रैकवाक्यत-
 यासमोन्त्यस्यालोरुस्स्यात्पूर्वस्य तुवानुनासिकइत्याद्यर्थात् रोः
 पूर्वस्येत्यसङ्गतंतस्यविधेयत्वात्तत्रैवावधित्वेनोपादानासम्भवाद-
 ऽत आह । पूर्वस्येत्यस्यचेति । लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमा-
 हेत्यत्रतरणन्तुनयुक्तम् । अभावस्यापि बुद्धिकृतंयौर्वापर्यवर्णव-
 दिति शेखरविरोधात् । अयमागमेति । प्रत्ययव्यावृत्तय आ-

गमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेपि ध्वनितञ्चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रउद्यो-
तइतरानुपमदेनजायमानत्वादस्य तत्वेनव्यवहारोवयवत्वेत्व-
ऽभिमतपूरवस्येत्वनुवर्त्यपूरवस्यावयवः परइत्येवठ्याख्यत् नप-
श्चम्यातत्फलन्तु अनुस्वारस्यद्वित्वम् । अन्यथायदागमेतिन्याये-
नविशिष्टेऽच्त्वादचः परत्वाभावेन तन्नस्यात् । यत्तत्वाग-
मस्यापि द्वित्वंदृश्यतेऽनित्यत्वन्तत्वन्यायस्य प्रकृतेतु न्याय-
सिद्धत्वादऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् । एवमैजागमेपि बोध्यमित्या-
हुः । किञ्चैचोरवयवत्वेऽभिमतनयवाभ्यांपदान्ताभ्यान्तयोश्चै-
च्डिति न्यासेनडमुटमिवचैच्टंविदध्यात् । प्रकृतेचानुस्वार-
कम् । क्षिप्तस्यापोति । अवसानस्यनसम्बन्धइतोति । विस-
र्गेणानुमितस्यप्रत्यय इत्यादिरूपादठ्याख्यानादकारेण सम्ब-
न्धोनेत्यर्थः । सचस्वप्रयोज्यविसर्गस्थानिकत्वरूपः । खरस्तु-
नाक्षेपःफलाभावात् । अतएवखरऽसम्बन्धइति नोक्तम् ।
अवसानेन सत्वमित्येवतुनोक्तं सर्वत्राक्षेपं वदताइहक्लेशः
किमर्थसोढव्यइत्युपहसितुं किञ्चैङ्हुस्वादुरदित्यादौशाब्दे-
भानमऽपेक्ष्यमिहतुनेति आक्षेपेनदोषः । अतएवप्रकृतसू-
त्रेभाष्येसत्वएवकर्त्तव्येविसर्गविधानान्नावसानखरोरुभयोरवि-
सर्गोऽवसानएवकुतोनेति चेत्शर्परइति ज्ञापकादिति गृहा-
णेत्युक्तं ततो हलोत्यनुवर्त्ततइति पक्षान्तरमुक्तम् । ततःख-
रोत्यनुवर्त्ततइति चपक्षान्तरमुक्तम् । एषापक्षाणांफलभेद-
भङ्गायावसानेविसर्गसंपाद्यपश्चादजादिपदसम्बन्धेऽकृतव्यूहप-
रिभाषामनङ्गोक्त्वताऽनभिधानमेवाश्रयणीयम् । तदेतन्म-
नसिकृत्वोक्तं शब्दरत्नेसत्यभिधानेहरिः अयमिति सवि-

सर्गमपि साधयेवेति । अपूर्वकरणेगौरवादाह । समःसु-
 टोति । अत्रसपदस्यैवाग्रे सम्बन्धोनमध्येसम्बन्धाभावात् ।
 अत आह । इत्यादीति । तिसूत्र्यांसइतिवक्तव्यमिति भावः ।
 ततोऽपि लघवादाः । समःइति । अत्रपक्षेमध्येऽसम्बन्धोव्या-
 ख्यानात् । प्रकृतिभावेवेति । वा शब्दश्चार्थे । प्रकृतिभावो-
 ऽत्रस्वाभाविक्यवस्थितिर्न तु शास्त्रीयस्तदाः । प्रकृतीति । प्रा-
 त्तेशाल्यत्वादिति । तत्समाख्यावत्त्वेनेति भावः । वस्तुतस्तत्रा-
 पि लोपइति पूर्वान्वयिवाशब्द इवार्थइति नकश्चिद्दोष इत्याहुः ।
 असिद्धत्वादिति । झलादेःप्रत्ययत्वाभावाद्द्वयर्थमेव स्यादिति ।
 भावइति । तद्भाष्यन्तुदुर्लक्ष्योविशेषोनास्तीत्यर्थकम् । नतु-
 सर्वथा तदसत्त्वप्रतिपादकमिति नतद्विरोधः । नन्वेवं प्रार्थनी-
 येतिप्रतीकेऽचोरहेत्यस्यानावश्यकतासूचितेति ग्रन्थेनविरोधः
 तत्रानावश्यकतेत्यस्मै मूलपत्रककर्तुः । सूक्ष्मोच्चारणेविशेषावि-
 शेषज्ञानासम्भवेन प्रकृतमूलग्रन्थेऽनावश्यकतेत्यर्थकरणेनादो-
 षात् । नतुसर्वथाऽनावश्यकतानन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्तावेकस्यै-
 व द्विरुच्चारणस्योभाभ्यांसाधुत्वं बोध्येतात आह । पूर्वत्रासि-
 द्धत्वेनेति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्येतदऽभिप्रायकंपरत्वान्त-
 रङ्गत्वाभ्यांयणोमयइत्यस्यैव पूर्वप्रवृत्तिरिति समाधानान्तरवृ-
 हच्छेखरोक्तंतुनोक्तम् । फलेविशेषाभावेन तदप्रवृत्त्याऽस्यै-
 वन्याय्यत्वात् । विसर्गसंग्रहायाह । कुप्वोरिति । द्विवचनो-
 षपत्तिस्तुककारेपकारेचहयोर्द्वयोरेव प्राप्याबोध्या । एवमेवभा-
 ष्येपि बोध्यम् । इदमिति । एवञ्चषत्वस्यापि प्राप्तावितित-
 र्थोबोध्यः । नोदुपधेति । अन्त्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैवसा-

सासंज्ञेति भावः । उपधत्वेत्वेचेतिह्रस्वः । यद्वा उपधेतिच्छे-
दोबहुव्रीहिश्च । सौत्रत्वान्नेति । विभक्त्युत्पत्तयेजातप्राति-
पदिकत्वमादायप्राप्तनलोपस्य प्रकारान्तरेणाशक्यवारणात् ।
एतेनप्रकृतिवदिति प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्नलोपइत्य-
पास्तम् । क्षियइत्यतोवैलक्षण्यं स्पष्टमत्रसूक्ष्मदृशालुगर्थसौत्र-
त्वस्यावश्यकत्वाच्च । बृह*च्छेखरेतु ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ
क्रमेणवाप्रवृत्तावेकस्यैवविधानापत्तिः द्वेइत्यस्यसंख्येयपरत्वेन
शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेनतस्योच्चारणबुद्ध्यारोहावश्यकत्वा-
त् । यरइति षष्ठ्याकारकविभक्तित्वस्यन्याय्यत्वाच्च उच्चा-
रणइत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैवविधेयत्वादिति चेन्न । पूर्व-
सासिद्धत्वात्परत्वाद्वाशास्त्रयोः क्रमेणप्रवृत्तेः तत्रप्रयोगसम-
वाय्य न्यवणोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्यसिद्धत्वेनैकस्यैववि-
धितात्पर्यविषयतातत्रैकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोध-
नेपि द्वितीयेनतयोर्मध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधने
पि द्वितीयेनतयोर्मध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधनेवृ-
त्त्यभावादिति दिक् इत्युक्तम् । कुप्बोः । अलकपइति
विधेयंककारस्येत्वेलोपेननिवृत्तिः ॥ अयमादेशएवसाहचर्यात्
उच्चारणसामर्थ्यान्नगःककारोच्चारणंहिजिह्वामूलीयोच्चारणायन
हिगकारे तत्संभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेननिवृत्तिः ।
परस्यपूर्ववत् । उच्चारणार्थवर्णरहितैलक्षणेति शब्दरत्नोक्त-
न्तुनयुक्तम् । स्वमतेविधेयबोधकेलक्षणानङ्गीकारात् । प्रस-

* बृहच्छेखरेत्वित्यारभ्येत्युक्तमित्यन्तपाठोऽन्याय्यत्वादित्युत्तरम्बोध्यः ।

त्वानापत्तेः चार्द्धिर्गोविधानेत्वार्थाधिकारात् खरवेतिविहि-
तविसर्गस्यैवादेश इति चारितार्थाभावाद् बाधकमेवनिषे-
धेतुमएवेति सार्थक्यस्यादेवोतरत्राधिकारेमानन्तुसर्पिष्कुण्डि-
काशब्दपाठस्यज्ञापकत्वप्रतिपादकपरंभाष्यम् । अन्यथापक्ष-
प्राप्तः कः पवाधनेभन्चारितार्थात्तदसङ्गतिः स्यात् । अदो-
षादिति । एवञ्चशब्दाधिकारेपि बाधमन्तरासार्थक्याभावा-
दार्थाधिकारएवेति भावः । शर्परेविहितस्यषत्वमपि नैत्यु-
द्योत्तेस्पष्टम् । यद्यपिशर्परइति सूत्रेस्थानिबोधकस्यविसर्ज-
नीयपदस्य खरवसानयोरित्येतन्मात्रविहितबोधकत्वेनार्थाधि-
कारेणात्रापि तादृशविसर्गस्यैव ग्रहणेनशर्परइति विहितेप्रस-
क्तितरेवनतथापिपूर्वत्रासिद्ध इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षयाऽर्थाधि-
कारत्यागएवयुक्तइति भावः । एतेन कस्कोदिषु चेति सू-
त्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवितविसर्गपरत्वमऽवश्यं व-
क्तव्यन्यथातस्य कः पादेशबाधकत्वानुपपत्तिः कः पादे-
शाप्राप्तियोग्येतत्सूत्रविहितच्चादिसर्गइत्युजीवितविसर्गेऽस्य च-
रितार्थस्यसत्वस्य जिह्वामूलीयबाधकत्वानापत्तेरित्यपास्तम् ।
तस्यनिरुक्तरीत्याऽस्यापि दोषस्य शङ्काप्रवेशात् । शर्परेनेति
सूत्रणीयेविसर्गग्रहणेन बाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वाराजिह्वा-
मूलीयबाधस्यवक्तुंशक्यत्वेपि स्वदेशस्थेनद्वितीयवाक्यार्थेनजि-
ह्वामूलीयस्य बाधकल्पनेपूर्वत्रासिद्धमित्येतद्बाधकल्पनापत्त्या-
त्रैवानुवर्त्यवाक्यार्थकरणम् । एतेनानुवृत्त्यभावेपि बाधकता-
बीजसत्वेनकिमर्थमुतरत्राऽनुवृत्तिरित्यपास्तम् । षत्वापतेरिति
पुनः अन्यतीत्यादाविति भावः । इदन्तु बोध्यम् । कांस्का-

नृसंस्कृतइति गणेपाठ्यमिति । अत्रकिंलाघवमिति तुचि-
 न्त्यम् । नन्वतःकृकमीत्यत इण इत्यस्यविच्छेदात् कथमि-
 दमित्याह । गणइति । नन्वेवं पुमग्रहणंत्वावश्यकमेवेति
 कथमुक्तं तत्र यथापठितसाधुत्वस्यवक्तव्यत्वेन प्रकृतेकृ-
 तषत्वपाठेपि दोषानवकाशादिति चेन्न । कांस्कान्इ-
 त्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेत्तयोः पाठेनसंस्कृतइति पाठेनचनि-
 खिलरूपसंग्रहेपि पुंशब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणां पाठकल्पनेगौ-
 रवापत्तेः । षत्वापत्तेरिति । पूर्वग्रन्थस्तु दोषोपलक्षणमित्याहुः ।
 केचित्पुंसइति पठित्वाकुप्वोरिति सम्बन्धादितिप्रसङ्ग'निराकृ-
 त्ययद्वापुमःसः अपदादौइणःषइति संन्यस्यतस्याप्यनावश्यक-
 तां व्रुवतेवस्तुतः सम्पुम्कानितिपठित्वा एतेषां विसर्गस्येति
 व्याख्यानेननकोप्यति प्रसङ्गएवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु यद्दे-
 तिवदतोमूलकारस्यकस्कादेराकृति गणत्वात्सत्वमित्येवतात्प-
 र्यम् । नतुलयाणांपाठेसूत्रत्रयेसपदकर्तव्यतापेक्षयाप्रत्युत्तगौ-
 रवेणपश्चान्तरानुत्थितिप्रसङ्गात् । तथाच पुमशब्देषत्वापत्ति-
 रितिसर्वमनाविलम् । विसर्गपक्षेसार्थक्यात् । कथमिदमि-
 त्याह । तद्विहितेति । अर्थाधिकारादित्युक्तं प्राक्यद्वाशब्दा-
 धिकार उत्तरविधीनांसर्वथानिरवकाशत्वेन \times क \times पबाधक-
 त्वम् । तत्रकौण्डिन्यन्यायेनतु तद्विहितविसर्गबाधकत्वं बो-
 ध्यम् । संहितायां इकोयणचोत्यतः प्रागेवेदं युक्तमुपन्य-
 स्तु' यद्यपि तथापि पाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः । छतेःकइति ।
 सतिनिष्पन्नइति शेषः । ननु नतज्ज्ञापकं तस्यापदान्तविष-
 यत्वात्तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्यैकलिपिकत्वाच्चेत्यत आह । व्या-

ख्यानेति । अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालइति । यद्यपिस्थानिव-
त्सूत्रोक्तरीत्यापुनस्तत्कालोऽस्त्येव तथापि तत्संज्ञाप्रयोजकं द्वि-
त्वमिहविवक्षितमिति बोध्यम् । इति शेखरविवृतिसंग्रहेह-
ल्सन्धिः ॥ सोपदादौ । ननु सःप्रत्ययइत्येवसूत्र्यतां उरःके-
णेत्यादौतु यथाश्रुतेपिनेष्टमिति चेन्न । तथासतिउरःकाम्य
जऽस्तोत्यादौ प्रत्ययाऽनुकरणेऽतिदेशेनप्रत्ययत्ववत्यौपदेशि-
कपदवतिसत्त्वापत्तेः न च तदादेरित्यस्योपस्थित्याविसर्गान्त-
स्यतदादेःसत्त्वंप्रत्ययइत्यर्थान्नोक्तदोषइति वाच्यम् । तथाप्यु-
तरसूत्र इणःपरस्यविसर्गान्तस्यतदादेःषइत्यर्थापत्त्यादधिसर्पि-
ष्पाशमित्यत्रैव स्यात् । नसर्पिष्पाशमित्यत्रेति पदस्येतितु
सिद्धान्तेऽयधिकरणमेवेति नदोषः । श्रुतानुमितपरिभाषया-
श्रुतत्वादिणइति विसर्गविशेषणमिति । इणःपरविसर्गा-
न्ततदादेरित्यर्थाङ्गोकारेणोक्तदोषवारणे तु काम्यजऽलौकिकप्र-
क्रियावाक्यीयप्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकानुकरणेतरत्वसत्त्वेनत-
त्रदोषाच्च ॥ इणःषःइचइत्येवसूत्रयित्तुमुचितम् । सस्येति ।
अनुवृत्तस्यसइत्यस्यषष्ट्याविपरिणामइति भावः । अत्रपक्षे-
सपदयोरग्रे मण्डूकानुवृत्तिर्नेति बोध्यम् । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गोने-
तिऽयुत्क्रमेणाह । गीःकाम्येति ॥ करोतीति ॥ इत्यादाविति-
शेषः प्रकृतसूत्रउद्द्योतेतु एवंपाठएव । असिद्धेरिति यथाश्रुते-
नैवसिद्धेर्विभक्तित्वापरिणामेन व्याख्यानसामर्थ्यात्परेषांना-
सिद्धत्वमिति षत्वंसिद्ध्यतीति । अयमपि पक्षःप्रकृतसूत्रेउद्-
द्योतेसिद्धान्तित इडायावाइत्युत्तरं इणःषइति पठित्वाइष्टसा-

* वस्तुतोऽत्राभ्यासानवयक्त्वादेवनहकादिःशेषइति बोध्यम् ।

धनपरोवृहच्छेखरस्तु प्रकाराशयासमर्थकत्वादऽनादेयएव ॥
 इतउत्तरमिति ॥ इतआरभ्येत्यर्थः ॥ गतित्वाभावइति । इद-
 जिचन्त्यन्तस्य कुतो न गतिसंज्ञेति एवं स्वरादिपाठवैयर्थ्यन्तु न
 कृजोयोगेऽव्ययसंज्ञार्थकत्वादस्य एवंचनमःकरोतीति विसर्ग-
 घटितप्रयोगसिद्ध्यर्थं विकल्पेन संज्ञास्यादिति साक्षादादिषु पा-
 ठेष्वयुक्त उपलभ्यते च तथैव समतन्तस्माद्देवान्नमस्करोतीति
 भाष्यप्रयोगात् च्छर्थवचनस्य प्रायिकत्वमेव युक्तम् । नमःश-
 ब्देऽसन्भवाद्वा एवञ्च ऊर्यादिगणेष्वरादौ च पाठे विकल्पफ-
 लसिद्धिरिति साक्षात्प्रभृतीति सूत्रस्थशेखरोपि चिन्त्यएवेत्या-
 हुः । अन्येतु स्वरादिपठितस्य गतित्वाभावइत्यस्यायं भावः ।
 देवेभ्यो नमः देवान्नमस्करोतीति दर्शनात् । वाचकोद्योतकश्चे-
 ति द्विविधो नमःशब्दः ऊर्यादिषु द्योतकस्यैव ग्रहणक्रियायोगे-
 इत्यर्थाधिकारानुगुण्यात् । यदानमःशब्दः स्वार्थमभिधत्ते करो-
 तिरुत्पत्तिं तदानमःकरोतीति सविसर्गमितीत्याहुः । मूलेपुरः
 प्रष्ठव्याइति न चास्य लाक्षणिकत्वं पूर्वावराधराणामसिपुरध्व-
 शेषामिति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकत्वात् । यदा तु नमःसा-
 हचर्यात्पुरोऽव्ययं पुरःसाहचर्यान्निमस्रगतिरेवेत्युच्यते तदा स्प-
 ष्ठार्थङ्गतिग्रहणमिति वदन्ति । इदुदु । तत्सम्बन्धिपरमिति । एतद्दी-
 जं प्रत्ययलोपइति सूत्रे वक्ष्यते नन्वऽग्निःकरोतीत्यत्र विसर्गे कथं
 प्रत्ययत्वं सस्य सत्वेन रत्वेन वा स्थानित्वादिति चेन्न । तत्स्थानाप-
 न्नेति लौकिकन्यायेन तदऽतिदेशात् । प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेपि
 अग्नीइत्यलप्रत्ययत्ववत् । पुनः प्रवृत्त्यङ्गोकारेण विसर्गोऽसुबुद्धोप-
 देशत्वेनैव प्रत्ययत्वाद्वा तत्सम्बन्धित्वं वा विलक्षणं स्वीकार्यम् ।

इत्यादाविति। आदिना*स्युः पाडित्यमरप्रयोगः मनोरमायां विस-
 र्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः। तुनार्थइति । विसर्गेवयधिकरण्येना-
 न्वयादिति भावः । षत्वापत्तेरिति ननु प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्यय-
 सदृशस्य ग्रहणेशादृश्यञ्चार्थवत्वे सति अर्थवदऽवयवकभिन्न-
 त्वेन कविभिः कृतमित्यादौ तथाभूतेभिसवयवत्वादोषवारणा-
 य सत्यन्तम् एवञ्च न दोषइति चेन्न । तदपेक्षया सामाना-
 धिकरण्यानुरोधेन लक्षणाया एवोचितत्वात् । द्विस्त्रिश्चेति ।
 असम्भवादिति । पदविशेषणत्वात्तस्येत्यपि बोध्यम् । ननु
 प्रत्ययग्रहणे तदादिविधिनियमात्परमद्विष्करोतीत्यत्र न स्यादत-
 आह । वक्ष्यमाणरीत्येति । वनोरचेत्यत्रेव पदविशेषणत्वात् ।
 तदन्तविधिद्वयमिति भावः । उचितमिति । उभयत्र विभाषेयम्
 पूर्वञ्चतुःकरोतीत्यलङ्ङुपधेति प्राप्तन्निषिध्यते तत ऐकरूप्यं
 प्रापितेषु द्विरादिषु वा विधीयते ह्रस्वोरन्यतरस्यामिति वत् । अ-
 त्रमानन्तिरसःसुचोन्यतरस्यामिति न्यासेपि यथायथं षत्वसत्व-
 योरन्यत्रेवात्रापि सम्बन्धेनोपपत्तौ योगविभागएव न च योगवि-
 भागान्निषेधमुखेनैव प्रवृत्त्याचतुः शब्दमात्रविषयकत्वमेव किं
 न स्यादिति वाच्यम् । योगविभागेन न भवतीत्यर्थकल्पनेपिति-
 रसित्यत्र क्लृप्तस्य वा भवतीत्यर्थस्य त्यागे मानाभावात् । योगवि-
 भागेनानिष्ठापादनस्यानुचितत्वाच्च । ननूक्तरीत्याकृत्योर्थइति
 न्यासेपि दोषःसुवारइति चेन्न । तत्र न्यासेकृत्योर्थांशे इङ्ङु-
 पधेति विशेषणान्वयेन द्वन्द्वाप्राप्त्यातिरसोऽन्यतरस्यांकृत्योर्थइ-
 ति व्यस्तपाठे वाक्यार्थद्वयावश्यम्भावेनैकयोगैविभागे वा साम्ये-

न सामर्थ्याभावात् । सामर्थ्याबलं वनस्यावश्यकत्वे सुचइत्य-
 त्रैवलाघवाच्च अप्राप्तविभाषात्वे तु चतुः करोतोत्यत्रास्यासिद्ध-
 त्वान्नित्यं वत्वम् इदुदुपधस्येति स्यात् । अन्येतुकस्कादिषु
 भ्रातृषु लशब्दपाठेन लोपनिमित्तरे फस्थानिकविसर्गस्येदुदुपधे-
 ति षत्वंनेति ज्ञापनादित्याहुः । अपरे तु प्रत्ययावयवभिन्नस्ये-
 त्यर्थे विध्यर्थत्वात्पाठो न ज्ञापक इत्याहुः । अत्र न्यासे विसर्गान्ते-
 सु जन्तत्वं न तु भूतपूर्वगत्या सुचत्वस्य स्थान्यलुवृत्तित्वात् सुजन्त-
 त्वस्याशास्त्रीयत्वादतिदेशाभावेन सांप्रतिकाभावात् । यत्तु इदु-
 दुपधेति सूत्रकस्कादिषु चेत्यतः प्राक् पाठ्यमित्याशयः अतः
 सुचइत्यस्य सिद्धत्वं कृत्वोर्थे इति त्वनुवृत्त्यनुरोधात् । तदुक्त-
 मेवैत्यसिद्धिरेवेति तन्न विकल्पप्रवृत्त्यनन्तरं नित्यविधेरभाव-
 पक्षे दुर्वारत्वात् । नमस्पुरसमासेऽनुत्तरपदस्थस्य अतः कृ अ-
 धःशि इसुसोःसामर्थ्येऽन्यतरस्यान्तरसः । कृत्वोर्थे इदुदुपध-
 स्य नित्यमप्रत्ययस्य कस्कादिषु एवं तत्रापि शक्यत्वाच्च । पद-
 स्येत्यर्थादिति । विसर्गान्तस्येत्यपि पदविशेषणं बोध्यम् ।
 जायमानं षत्वमऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यापदस्य यो विसर्ग इति वै-
 यधिकरण्ये तु ओजोभिः कृतं द्विरित्यादौ मध्यमस्य षत्वं स्यात् ।
 ओजःसहोम्भसितितृतीयाया अलुक् वस्तुतो द्विवचनबहुवच-
 नयोरलुक्नाऽनभिधानादिति । अलुगुत्तर इति सूत्रभाष्योक्ते-
 रोदृशः प्रयोग एवनेति बोध्यम् । सूत्रे इतिकरणं किं कृत्वोर्थे-
 विद्यमानस्य विसर्गस्य द्विवारं त्रिवारं चतुर्वारं षोमाभूत् अपत्यं-
 पशुरिति वदर्थेऽसम्भवात्स्वरूपमित्यस्योऽवृत्तिः स्यात् । द्वि-
 स्त्रिश्चतुरिति न्यासे तु न लाघवमिति वदन्ति न च्चेदुदुपधस्येति ।

अयोगवाहानामविशेषेणपाठपक्षउपधासंज्ञारूपदत्तफलखण्ड-
नायोपधाग्रहणमिति प्रागुक्तपक्षात्प्रथमपक्षत्वेन तत्रोक्तमि-
दम् । इदुपधस्यपदस्यावयवोयः सकारस्तस्येत्याद्यर्थः । ए-
तदुपपत्तिश्छायायां स्पष्टेत्याहुः । तत्र विसर्गग्रहणं विसर्ग-
स्थान्युपलक्षकमित्याह । विसर्गेति । संपुंकानामित्यनेने-
ति । एषांशब्दानामित्यने नसमःसुटोत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः ।
इत्येवेति । सूत्रमस्त्विति शेषः । नित्यषत्वापत्तेरिति । उका-
रानुवृत्तिसामर्थ्यात् तद्वाधइति प्रकृतसूत्रस्थप्रदीपोक्तन्तुनयु-
क्तम् । इकारानुवृत्त्यास्वरितत्त्वसार्थक्यादुकारेपृथक् स्वरितत्वे-
मानाभावात् । द्विस्वरित्येववक्तव्येकृत्वोर्थग्रहणसामर्थ्यात्त-
द्वाधइत्यपिनेतिशब्दोपादानफलस्यप्रागुक्तत्वात् । तत्कर-
णेतुविपरीतगौरवापत्तेः । कतत्सामर्थ्यमिति । दूषितएवेति
दूषितप्रायइत्यर्थः । सूत्रेचेति । चोऽन्तेयोज्यः । किञ्चपूर्वत्रेति ।
सिद्धान्तेतुवृद्धिरादैजित्यारभ्यस्वावधिकः स्वाव्यवहितश्चसमूहः
पूर्वशब्दार्थः स्वाव्यवहितपूर्वग्रहणेतुततः परत्वस्यसपादसप्ता-
ध्याय्यामपि सत्वेनतत्वाप्यसिद्धत्वापत्तेः स्वस्मात्परग्रहणेतुत्रि-
पाद्यामनन्तरं पूर्वप्रत्यन्तरं नासिद्धंस्यात् । समूहदृष्ट्याऽसि-
द्धत्वेफलाभावात् । प्रतियोगंपर्यवस्यतितदिति भावः ।
इतएवारुचेराह । किञ्चास्येति । सप्ताध्याय्यामिति सपादे-
त्यादिः । प्रतिसूत्रमिति । अतएवाऽधिकारःपुनःप्रतिसूत्रनि-
र्देशार्थइति योगेयोगउपतिष्ठतइतिभाष्यम् । इसुसोरिति ।
सख्युरिति । लाक्षणिकत्वेनास्यव्यावृत्तिर्बोद्ध्या । कविभिरिति ।
अव्युत्पत्तिपक्षेऽर्थवानिससम्भवोति भावः । साहचर्यादि-

ति । उत्तरसूत्रविषयेसमास्रूपप्रातिपादिकावयवयोरेवेसुसोः
 संभवेनेहापि तथाभूतयोरेवग्रहणं तथाभूतयोःसुप्तिङ्भिन्न-
 योरेव सम्प्रत्ययेस्साहचर्यादुत्तरसूत्रेपि सुप्तिङ्भिन्नयोरेव-
 ग्रहणमिति । ओजोभिःकृतंसख्युःपाकइत्यादावलुकिचक्रुःपेचुरि-
 तिसततंयत्राभिधीयतेसाचक्रुःपेचुरित्यादौ चनोत्तरसूत्रप्रवृत्ति-
 रिति बोध्यम् । तिङ्भिन्नेस्साहचर्यादुत्तिङ्भिन्नस्सुबऽवय-
 वभिन्नप्रतिपदोक्तोसासाहचर्यादिसपितथैवेति भावः । पदावय-
 वेति । फलितार्थकथनमिदं वाच्यार्थस्त्विसुसन्तविसर्गान्तं य-
 त्पदन्तदन्तस्याल आदेशइति तेनौजोभिः कृतंसर्पिष्करोतीत्य-
 त्रपूर्वस्यनपूर्वोक्तरोत्यातस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षाविरहाच्चात्रे-
 सुसोःप्रत्यययोरर्थवतोश्चग्रहणमिति कैयटदीक्षितौ । अतएव
 पूर्वसूत्रस्योभयत्रविभाषात्वं सर्पिषायजुषेत्यादौ षत्वायैसुस्-
 विषयेव्युत्पत्तिपक्षएवेति तदाकूतम् । अतएवेयमप्राप्तविभा-
 षेति । तदानुरोधेनाह । नचेति । निष्कृष्यव्यपेक्षायांमाना-
 भावादाह । उत्तरपदइति । तस्यकार्यित्वस्यवस्तुतः पदान्त-
 विधित्वस्यचसत्वात् । उपात्तत्वञ्चतत्रोक्त्यानुवृत्त्यावेत्यभिप्रे-
 त्याह । उपात्तेति । ज्ञापनेनेति । ननु पूर्वसर्पिःप्रियइत्यादौ
 मध्यमपदत्वाक्रान्त उत्तरपदेतिनिषेधाप्राप्त्येसन्तस्यपदत्वेन
 निषेधश्चरितार्थइति वाच्यम् । समासेनपूर्वपदाध्याहारेणोस-
 न्तस्य पूर्वपदत्वाभावइति ज्ञापकधरभाष्याशयात् । अध्या-
 हारफलन्तुपरमंसर्पिःप्रियंस्येति त्रिपदेऽप्रवृत्तिः । अन्येत्व-
 थचेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैवमेवभवेत्प्राप्तिरितिभाष्यस्यपर-
 मसर्पिः कृण्डिकेत्युपक्रम्यप्रवृत्तस्य तथावाक्येपि तर्हि नप्रा-

प्नोतिपरमसर्पिः करोतीति भाष्यस्यचेसन्तएकार्थीभावव्यपे-
क्षयोरभावइत्येवाशयो नतूत्तरपदइति निषेधेनेसन्तस्यपदत्वा-
भावइति मध्यमपदत्वाक्रान्तत्वेन प्लुतात्परत्रसत्वेनचतन्निषे-
धाप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ तदन्तार्थकस्येति ॥ इसुसित्यस्येत्यर्थः ॥
धातुसहचरितेति । इदंसमर्थसूत्रकैयटानुरोधेन स्नुक्रमोरिति
सूत्रस्थभाष्यरोत्यातिडाङ्गर्मादिद्योतकत्वेतु यथाश्रुतमेवसम्यक्
इति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् । नेति । इदंफलितार्थप्रदर्शनं । पर्यु-
दासस्यन्याय्यत्वेनधात्वभिहितभिन्नमऽसमर्थवदित्यर्थः । ननु
समानाधिकरणं धात्वभिहितंसमर्थवदित्येवास्तुसमानाधिक-
रणं चेद्धात्वाभिहितमेवेति नियमादिष्टसिद्धेरिति चेन्न ।
धात्वभिहितञ्चेत्समानाधिकरणमेवेति विपरोतनियमापत्त्या-
सर्पिः पाठकःपिवतीत्यादौ षत्वापत्तेः । वक्तव्यइति । नवक्तव्यःऋ-
तेरीयडितिज्ञापकात् । नधातुप्रत्ययानामादेशाइति शेषः ।
अतएवाग्रे चःपठ्यतेभाष्ये ॥ नित्यग्रहणंत्विति समासग्रहण-
न्तूतरार्थमिति भावः । ननु व्युत्पत्तिपक्षेऽनुत्तरपदस्थस्येति
पर्युदासात् । समासेलब्धेकिमर्थं समासग्रहणमिति चेच्छृ-
णु पर्युदासेनपदात्परपदस्थस्यैवेत्यादेरपि वक्तुंशक्यत्वेनानय-
सर्पिः पठत्ययं परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावेवस्यादिति भाष्य-
इति । एवञ्चतिष्ठतुसर्पिष्पिवत्वमित्यादौ सर्पिष्कालकमित्यादौ
चनित्यं न्वन्याय्यम् । भाष्येसविसर्गपाठस्तुव्युत्पत्तिपक्षाभि-
प्रायेणेति बोध्यम् । व्याख्यानादिति । तच्चनित्यंसमासइति
सूत्रेभाष्येस्पष्टम् । सिद्धेरिति । भावइति । अयंभावः । अस-
मासेव्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थइति वक्तुःप्रत्ययसम्बन्धिभिन्न-

विसर्गस्य षत्वमित्येवार्थः सम्मतोऽव्युत्पत्तिपक्षश्चान्यथाऽव्यपे-
क्षाविरहेऽपि प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदुपधेति षत्वसि-
द्ध्याषत्वार्थइत्यस्यासङ्गतेः । व्याख्यादर्शनीत्याह । व्यपेक्षाया-
मिति । एवञ्चषत्वार्थइत्ययं ग्रन्थः सिद्धान्तभूतोऽयं त्वन्यदी-
य एवं नायं सर्वग्रन्थएकमतानुसारीति भावः । तथाचास्थि-
तपरमतेऽपि गणेपाठोनित्यार्थआवश्यकइति तत्सामर्थ्यादुत्त-
रपदस्थस्यापि षत्वमिति वक्तुरतिमन्दत्वसूचनायाप्यर्थक-
श्चः पठितइदुदुपधेति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थस्तु व्याख्यादर्शा-
नुसारेणेति न तद्विरोधः । एकमतानुसारेण सर्वोऽग्रन्थो योज्यइ-
त्याग्रहेत्वितएवारुचेराह । व्यपेक्षायामितीति योज्यमित्या-
ह । विकल्पेति । तदऽभावेनित्यविधिस्तु न विकल्पविधीनां
सतिसम्भवेन वेतीत्यारम्भेणोभयत्रविभाषात्वात् । न च सिद्ध-
त्वमाश्रयात् । असिद्धत्वाद्विकल्पइत्यापाद्यमानग्रन्थस्तु चि-
न्त्यएव यद्वा साहचर्येण विकल्पविषयेऽप्राप्तत्वादितितदर्थः ।
आक्षिप्तेति लक्षानुरोधादऽप्याह तेत्यर्थः । पुनरुक्तौ बीजमाह ।
तपरेति ॥ इति शेखरविवृत्तिसंग्रहे विसर्गसन्धिः ॥ रूरेवेति ।
रामइत्यादौ सुपिचेति दीर्घस्तु नानाप्यकइत्यत्रेवापि चेति न्या-
सात् । नन्वेवंङापःसोरिति निष्कर्षेहोप्रियचत्वइत्यत्र रात्सस्ये-
ति नियमात्संयोगान्तलोपाप्राप्त्यारोरोति लोपेदूलोपइति दीर्घा-
पत्तिरिति चेन्न । तस्य निष्कर्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । चारिता-
र्थ्यादिति । अप्लुतादित्यस्य तु न सामर्थ्यवात्सीबन्धुरिति भाष्यो-
पप्लम्भेनाऽसम्बुद्धावापि प्लुतप्रवृत्तेरुक्तत्वेन आयातुभवान् देवद-
त्तोऽङ्गच्छामीत्यादौ चारितार्थ्यात् । हलोऽनन्तरासंयोगान्त-

लोपोरोरुत्वइति ज्ञापकान्तोसिद्धत्वमिति चेदापीति न्यासे-
नकिञ्चिल्लाघवमिति बोध्यम् । सजुषोरुरित्यत्रोकाराऽनुब-
न्धस्तु यत्वविधावुभयग्रहणाभावार्थइति तत्सामर्थ्यादऽसिद्ध-
त्वेनेति नवक्तुं युक्तम् । भाष्ये स्पष्टमिति । अत्रत्यन्तत्वं परि-
भाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहे स्पष्टम् । जइत्वेति । बाध्यविशेषचि-
न्तायां येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता-
यान्तु श्रेयानित्यादौ सुलोपं बाधित्वोरुत्वेयणः प्रतिषेधारम्भात्
झलोलोपाद्वासनस्यादिति भावः । दिगित्युक्त्या बाध्यसामा-
न्यचिन्तायां भाष्योक्तपक्षान्तराणां संग्रहइति बोध्यम् । उत्व-
गुणयोरिति । ननु कृतेऽप्युत्वेतस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्या-
दऽत आह । गुणेति । तत्र कृतेऽपूर्वत्वाभावात्तदऽप्राप्तिरिति
भावः । व्याख्यानेति । तच्च प्रकृतसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टम् ।
स्पष्टार्थमिति रूढिप्रयोजनयोरभावेन लक्षणया प्रयोगस्यान्या-
य्यत्वादिति भावः । प्रकृतसूत्रउद्द्योते स्पष्टमिदम् । अदीर्घत्वा-
दिति । यद्यपि बहुश्रेयसीनित्यादौ दीर्घोऽपि सम्भवति । तथापि
दीर्घाज्जसिचेत्यत्र दीर्घग्रहणाददीर्घस्याऽपि ग्रहइष्टइति भावः ।
इष्टसिद्धेरिति । गमृनित्यादिसत्यभिधाने साजात्यातिदेशा-
दिष्टसिद्धिरिति भावः । ताविति निर्देशाद्देवदत्तेति न्याया-
ऽनित्यत्वमिति कस्यचिदुक्तिरङ्कटाक्षयति ताविति तु नात्रेति ।
तावित्यत्रेत्यर्थः । सतितत्प्रवृत्तौ तेन तदऽनित्यत्वज्ञापनं स-
म्भवेदपीति भावः । दत्तजीवनमिति । इति न्यायशरीरमि-
त्यर्थः । प्रकृतइति । तावित्यत्रेत्यर्थः । बाधकमितीति । इति
हेतौ । एवं स्वस्वविषयज्ञानेशास्त्रद्वयसन्निधावेकापनोदेष्ये-

कस्यप्रवृत्तेर्निर्वाधत्वात् । भूष्ठावसरन्धायस्याप्यऽयं नविषय-
 इति तदऽनाश्रयणज्ञापकतापि कथमस्यनिर्देशस्येति चिन्त्यमे-
 तत् । यौगिकार्थबाधादाह । कस्यचिदिति । अत्वसन्तस्येति
 दीर्घेतपरव्यावर्त्यत्वादाह । सम्बुद्धाविति । तत्सामर्थ्यादिति-
 ति । प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुतइति कैयटः विशेष-
 णोपादानेन प्लुतविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वशब्देनोत्व-
 विध्यग्रहणमिति ज्ञाप्यतइति तत्तात्पर्य्यन्तच्चिन्त्यं तथासति-
 तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ प्रवर्तकतयानिवर्तकतयावाऽच्चा-
 रितार्थस्य दुर्वारत्वात् । अप्लुतादऽप्लुतइत्यनयोरन्यतरस्य
 वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतएव सउच्चारणंरुच्चारणमिति । षष्ठीसमा-
 सेसुस्रोतसः रुच्चारणमिति । पुनस्तत्त्वस्यरुत्वेरोरीति लोपे-
 दीर्घत्वेसुश्रोतारुच्चारणमिति भवति । अत्रह शिचेत्युत्वंनडस-
 न्तसकारस्थानिकरुत्वस्यासिद्धत्वेनहश्परत्वाभावात् । रुत्व-
 विध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रह-
 णमिति कल्पनेतुतदापत्तिर्दुर्वारास्यात् । किञ्चैवमर्थाधिका-
 रात्सर्वत्रत्याग्रहेमनोरथोपिनस्यात् । अत्रचज्ञापकन्तपरत्वेकृ-
 तेप्यप्लुतइति कृतन्तदाह । प्रतियोगित्वेनेति । एवञ्चाश्र-
 यात्सिद्धत्वं वदतोज्ञापकत्वमनऽङ्गीकुर्वतोममनपूर्वोक्तानुपप-
 त्तिरिति भावः । ज्ञापकस्थलएववक्तुंशक्यत्वात् । विशेषण-
 द्वयंप्लुताऽसिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारातपरकरणकृतप्लुतव्या-
 वृत्त्यनुवादकमिति नदोषइति मान्याः । हेपयोडिति । केषाञ्चि-
 त्तुमतेहैहेप्रयोगइति सूत्रस्यविध्यर्थतोक्तेस्तद्रीत्यप्येवमप्यो-
 गोऽन्यथाहैहयोरेवेति नियमान्नस्यादिति । एकपदइति ।

समस्तस्येत्यर्थः । वर्णद्वयस्थानिभिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथावर्ण-
 क्षयापेक्षत्वेनद्वयेत्यऽसङ्गतं स्यात् । स्थानिनोनिमित्तत्वाना-
 श्रयणाच्च । हेतुगर्भश्चेदं विशेषणम् । उत्वइति । आदावित्या-
 दिः । परत्वादिति । इदञ्चकार्यकालतायां यथोद्देशेतुलिपाद्या-
 असिद्धत्वादिप्रतिषेधसूत्रस्यतत्राप्रवृत्तिः तत्तसूत्रेयथोद्देशएवे-
 तिग्रन्थस्तुफलाभावात् कार्यकालतानेत्येवं परःसिद्धान्ते ॥
 अयन्त्वन्यथाकोटिप्रविष्टइति पूर्वपक्षग्रन्थप्रायइति नविरो-
 धइति बोध्यम् । यद्वा वक्ष्यमाणरोत्यास्वदृष्ट्यासिद्धस्यापि प-
 रस्यपूर्वप्रतिसिद्धस्यवलोयस्त्वबोधनेन प्रतिबन्धकमित्याहुः ।
 ननुत्रैपादिकेऽन्तरङ्गपरिभाषानेति सिद्धान्तितत्वात्कथमिदमि-
 त्याह । परिभाषेति । नक्षतिरिति । अयंभावोऽन्तरङ्गश-
 ल्लमऽस्यालिङ्गमित्युक्तत्वादियं परिभाषावहिरङ्गमापश्येदिति
 प्रतिपादयति । अन्तरङ्गं प्रतोति गृहीतोपदेशमुत्वम् प्लुतंक-
 थंपश्येत् । यथाजाततत्त्वसाक्षात्कारेणमिथ्यात्वेनजगन्मिथ्ये-
 ति गृह्यताशिष्यंप्रतिजगन्मिथ्येत्युपदिश्यतेतद्वदिति । परंप्रति ।
 अन्यम्प्रतिनन्वेवंराज्ञइत्यादौ श्रुत्वानापत्तिरल्लोपस्यासिद्धत्वा-
 दत आह । अन्तरङ्गस्येति प्रतिपाद्येति यम्प्रतिपाद्यतउपदि-
 श्यते तदऽभावइत्यर्थः ॥ इदञ्चयथोद्देशेत्रैपादिकेऽन्तरङ्गे-
 ऽसिद्धत्वेप्रतिबन्धकम् । कार्यकालतायान्तु पूर्वत्वासिद्धमित्य-
 नेनविरोधादिकं ग्रन्थान्तरतोऽवसेयम् । स्पष्टंभाष्यइति । नन्वे-
 वमेकादेशात्प्लुतोविप्रतिषेधेनेति प्लुतप्रगृह्याइति सूत्र-
 भाष्योक्तविप्रतिषेधाऽनुपपत्तिरन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायो-
 गादिति चेन्न । देवदत्ता३ असिगच्छामि३ अहमित्यादौ

तयोः समत्वेन तद्योगात् । यत्र तु न तथा एहि कृष्णाऽअत्र गौश्वर-
 तीत्यादौ तत्रास्तामन्तरङ्गत्वात्प्लुतइति तत्रैवोद्द्योते स्पष्टम्
 अनन्त्यस्यापि प्रेति । पूर्वोदाहरणयोः प्लुतौ बोध्यः । नन्वऽनुव-
 द्यतइति व्युत्पत्त्योकारपररेफस्य ग्रहणेन प्रातरत्रेत्यादिठ्या-
 वृत्तावपि रुधातोरवारणमत आह । उकारेत्संज्ञकेति । अनु-
 नासिकनिर्देशादोद्दृशार्थलाभः । तत्रैव किं मानमिति चेत् ।
 व्याख्यानमेव गृहाण इको गुणेति निर्देशाच्चेतोरऽर्थवतोरौग्रह-
 णाद्यशोऽत्रेत्यत्रोत्वनस्यादिति न वाच्यम् । अशब्दान्तद्वन्द्वे-
 नेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः । मूलेऽसन्धिः-
 सौत्रइति । सूत्रेकृतः सौलः कृतलब्धेत्यण् नचानुकरणञ्चा-
 निति परमिति निपातत्वेओदिति प्रगृह्यत्वेऽन्याय्यत्वमेव सन्धे-
 रिति वाच्यम् । तस्य कृजोयोगे एव प्रवृत्तेः । न च प्राग्दीव्य-
 तोऽणित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेन निपातत्वातिदेश उभयाऽनु-
 करणेऽप्यन्यतराऽनुकार्यनिष्ठधर्मातिदेशस्य भवतेरइति सूत्रे-
 शेखरे ध्वनितत्वादिति वाच्यम् । निपातत्वस्याक्तपरिमाणनि-
 ष्टत्वात् । भगोअघोशब्दयोर्निपातत्वाऽनङ्गीकाराच्च । वस्तुत-
 इति । अघोशब्दान्तद्वन्द्वे सूत्रतः षष्ठोलुक् नन्वेवं सौत्रत्वस्याव-
 श्यकत्वे कुतोऽस्यावास्तवत्वमिति चेन्न । अत्रपक्षेऽर्थवत्परि-
 भाषासञ्चारेण विभोरिदं सुप्रभगोरिदमऽघोरिदमित्यादेर्वार-
 णात् । ओदन्ताऽनुकरणेत्वऽसम्भवात् तत्संचारो न स्यात् ।
 यद्वा सान्तरान्तोभयाऽनुकरणस्य मूलकृतोक्तत्वात् । सान्तप-
 क्षस्य भाष्याऽसम्मतत्वसूचनाय वस्तुतइत्युक्तम् । अतएवम-
 तुवसोरिति सूत्रेभोशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वमु-

क्तम् । विभक्त्यन्तञ्चवार्तिकनिष्पन्नरान्तमेवेति तत्सदृश-
त्वेनरान्तस्यैवनिपातत्वसिद्धिः । सान्तनिपातसत्वेतुमाना-
भावः । इदमेवाभिप्रेत्यशब्दरत्नेभाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्त-
म् । सान्ताऽनुकरणेरान्तानानस्यादित्यपि शब्दरत्नोक्तम-
ऽनुसन्धेयम् । लोपेचेति । एतेनासाधारणनिवेशस्यसम्मतिं
सूचितवान्नियमशास्त्राणीति नन्वऽग्रहणाभावेयत्वार्थसूत्र-
स्यावश्यकत्वेनकथं नियमार्थकत्वमिति चेन्न । तावन्मात्रफ-
लकत्वेप्रक्रियालाघवायभोभगोइत्यऽनन्तरमिदं पठित्वाऽनेन-
यत्वमेवविदधीतेति । निषेधकानीति । इतिहेतोः । पयःस्वि-
त्यादौ दोषइत्यन्वयः । हेरामेत्यादाविति । आदिनातैजस्विन्-
पाहीत्यादि । पदत्वासिद्धिरिति । तथाचपदात्परत्वाऽभावेपा-
हीत्यस्यनिघातो न स्यात्तैजस्विन्नित्यस्याविद्यमानत्वात् । रा-
मेत्यत्रनामन्त्रितइति निषेधेनतत्त्वाभावात् । हेराब्दाश्रयोपि
नसङ्गः*यंशङ्काकार्यकालपक्षेपि स्फुटैव यथोद्देशेपिनित्यत्वाल्लो-
पेतदऽसिद्धिरैव प्रकृतेलोपेनतदऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाद्वा । सुब-
न्तत्वेति । न च विशेषणतयालाश्रयणम् । अल्मात्रवृत्तिधर्मा-
ऽघटितेत्युक्तत्वात् । इदञ्चनिमित्तरूपकार्याऽतिदेशपक्षेवि-
धेयरूपकार्याऽतिदेशेप्याह । तत्प्रयुक्तेति । प्रत्ययलक्षणेना-
पीति पूर्वान्वयि । ननुतेनसुप्त्वमेव कुतोनातिदिश्यतेतत्राह ।
न प्रत्ययेति । तन्निमित्तकव्यवहारस्यवेति सचाशास्त्रीयोपि-
दोषाऽभावात् सङ्कोचेमानाभावाच्च । एवमिति । यथाऽग्र-
हीदित्यत्रेदत्वेनस्थानितेति तद्वृत्तीदत्वातिदेशात्सलोपस्त-

* नन्वित्यारभ्यमूलोक्ता ।

थेत्यर्थः । उक्तरीत्येति । अनल्निष्ठधर्मत्वेन सुत्वादिनेत्यर्थः ।
 हलितितुसुतिसीनां विशेषणमिति भावः । उक्तरीत्यायस्स्था-
 नीतत्रेत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमिति प-
 क्षेप्राप्तरत्वाभावायप्रवर्तमानस्यादेशेलोपेपरतो नतूत्तरेणसमा-
 नाधिकरणम् । तत्रपरेऽतिदेशेनप्रवृत्त्यादोर्घाहन् शब्देनदो-
 र्घइति योजना । दिगिति । दिगर्थस्तु हल्ङ्याबितिसूत्रेसुत्वादि-
 नास्थानितेति श्रौतेपि तत्रनदोषः । अन्यथाप्रपठेत्यादावऽति-
 देशत्वात्स्यादिति । साम्नीलोम्नोरामायेत्यादिरनुसन्धेयः । ए-
 तेन सुप्परत्वस्याशास्त्रोक्तत्वात्कथमतिदेशइत्यानुमानिकेपि क-
 थमऽल्विधीनामतिदेशः । अन्यथाद्युकामइत्यादौ बलिलोपः
 स्यादितिचापास्तम् । मतेनेति । अन्यथावार्तिकसिद्धविभक्त्य-
 न्तप्रतिरूपकत्वेननिपातत्वमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यंमा-
 र्गमऽपहायाऽऽकृतिगणत्वेनचाद्यन्तभावंनकुर्यादिति भावः ।
 त्रयाणामिति । ननु निपातभोःशब्देनैव सर्वेषांफलानामऽन्य-
 थासिद्धिंप्रदर्श्यद्वयोरेवाऽऽवश्यकत्वमुक्तं शब्दरत्नेतत्कथमुच्य-
 ते त्रयाणामावश्यकत्वमिति चेच्छृणुवार्तिकविहितस्यौकार-
 स्यसिद्धत्वेनरोस्त्वाश्रयात्सिद्धत्वेनातःपररोःसत्वेनोत्वओत्वस्या
 सिद्धत्वेनातः परत्वादादगुणेपूर्वरूपेभोऽच्युतेत्यादेःसिद्धिरिति
 फलसत्वादिति । इदन्तुचिन्त्यम् । भोभगोइति सूत्रओतोगा-
 र्ग्यस्येति वत्ओतआद्योशोत्येवसिद्धेपूर्वग्रहणंकिमर्थम् । एवं-
 हि पञ्चमोनिर्देशादऽव्यवधानांशस्यानायासेनलाभो यथा-
 न्यासेतुभगोअघोग्रहणेन ज्ञापकेनसाध्यतइत्यपि गौरवमिति ।
 व्योर्लघु । सूत्रत्वादिति । समाहारद्वन्द्वविषयएकशेषाप्रवृत्ते-

तद्गुणइत्यादाविवैकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथास्यादि-
ति भावः । एवमेवजज्ञांशससजुषोरुःत्यदादीनामः व्रीहि-
शाल्योर्दगिइत्यादौ बोध्यस्तत्कृतानसौत्रत्वमुक्तमिति चि-
न्त्यम् । यद्वाभोभगोइति सूत्राद्यग्रहणानुवृत्त्यायकारस्यै-
वादेशत्ववारणायठयोरित्यावर्त्योभयोरदेशत्वमिति तद्वित्वेन-
तद्विशेषणस्यावश्यकत्वेन सौत्रत्वंविनागत्यन्तराभावादित्या-
शयइति । वृत्तिरिति । अत्रास्वरसबीजन्तुरोरित्यनुवर्त्यरोःस्था-
नेयौठयौतयोरित्यर्थेनात्राप्ताप्तिरेवेति । वग्रहणन्तुलोपः शा-
कल्यस्येत्युतरार्थमेवातएवहरयिहविष्णविहेत्यत्रैतत्सूत्रोल्लेखः
स्पष्टञ्चैदं भोभगोरिति शेषउद्द्योते । ओतोगार्ग्यस्य । यकार-
साहचर्यादिति । अत्रेदंचिन्त्यम् । त्वमचकायत्रे त्यादौ दस्य-
रुत्वेयत्वेतथाभूतस्यापि यस्यसम्भवात्कथमेतदिति । एरथोय-
र्थस्तमिच्छतियथोयतोत्यादौ तत्सम्भवाच्च । विच्छेदादिति ।
लोपःशाकल्यस्येत्यत्रेति भावः । तत्रहि शाकल्यस्यैवेत्यर्थ-
सत्वान्द्रोसस्तुगार्ग्यादिमतेपि लोपसत्वेनवाच्यार्थविरोधान्नस-
म्बन्धइति भावः । भोसादिपूर्वकइति । उच्चारणार्थाकारेणनि-
र्देशोऽतो नरुत्वादि । भाष्यानुसेति । अत्रयद्वक्तव्यन्तल्लोपःशा-
कल्यस्येत्यत्रोक्तम् । हलिस । उभयोरपीति । अन्यमतेचरि-
तार्थस्यास्यासिद्धत्वादादेशेतदुत्तरंलोपइत्याशयः सर्वेषांग्रह-
णबोधितशाकटायनमतविहितनिरवकाशलापेन बाधादादे-
शाप्रवृत्तौ स्थानिनोलोपेनोभयोरदर्शनमिति वेति प्राप्नोतीति
यवयोःशाकल्यस्यैवमतेलोपो यवयोर्हलिसर्वेषांमतेलोपइत्यन-
योर्विरोधेन रत्नमुट्स्थित्यादौ जश्त्वचत्वंयोरिवसिद्धशास्त्रेण-

व्यवस्थापत्तौ मतान्तरे तदऽभावापत्त्या विकल्पापत्तिरिति भावः ।
एतेन तदऽभावेनित्यविधेर्दुर्वारतया शङ्कानिर्दलेत्यपास्तम् ।
अचीतिकरणेति । मोऽनुस्वारइत्यत्र हलीतिकर्तव्यं सर्वेषां ग्र-
हणं योगविभागश्च मास्त्वित्याशयः यथान्यासोऽयमसर्वेषां ग्रह-
णवैयर्थ्यस्यादिति कुतो नोक्तमिति चेच्छृणुगार्ग्यस्येत्यस्यास-
म्बन्धाय तदावश्यकत्वादिति । एवं सतिसर्वेषामिति वाक्यार्थ-
विरोधः स्यादिति चेन्न । तस्योपायान्तरत्वात् । वैयर्थ्या-
पत्तेरिति । पूर्वोक्तोचोतिन्यासएवास्तु सर्वेषामिति मास्त्विति
चेत् इष्टापत्तेः । अन्येतूञ्चिपदइत्यत्रानुवृत्तगार्ग्यपदं न पू-
जार्थमानाभावात् । उत्तरसूत्रेऽपि नित्यत्वार्थकसर्वेषां ग्रहणा-
च्च किन्तु विकल्पार्थन्तेनालघुप्रयत्नेऽपि विकल्पइति सूत्रकारा-
शयं वर्णयन्ति पूर्वोक्तरीत्या फलसत्त्वादाह । अव्यपरेति । ननु
शब्दत्वेन सादृश्यग्रहेऽपि न दोषः । येन विधिरित्यत्र स्वस्य चेति
पाठेन सुप्भिन्ने शब्दे सुबन्तइत्यर्थेनाहोभ्यां दीर्घाहोनिदाघेत्या-
दिसिद्धेरत आह । सुबन्तइति । वस्तुतः स्वस्य चेत्यस्य वा-
चनिकत्वेऽप्यसहायस्यैव स्वस्वरूपस्य संज्ञामन्त्रेषु सर्वेषामित्या-
दिलिङ्गादिति अहोभ्यामित्यत्र दोषएवेति बोध्यम् । द्रूलो-
पे । ननुरित्सु न दोषस्तत्र रेफं परित्यज्यपकारादेरप्यनुबन्धुंश-
क्यत्त्वाद्दुपोत्तमं रितीत्यत्रोपोत्तमं पितोति वाच्यमित्यत आह ।
चचारेति । दोषापत्तेरिति । न च लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषयानिस्तारः प्रत्यक्षसिद्धपूर्वत्वासिद्धमित्यस्य बाधापेक्ष-
या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबाधस्यैवोचितत्वादिति भावः ।
भाष्येति । अयं भावः । कर्मण्यण्यदर्शनं लोपइत्यनेन-

संकेतितस्यग्रहणमित्यस्यवक्तुम् शक्यत्वेनप्रसक्ताप्रसक्त-
साधरणदर्शनाभावस्यलुब्धात्वर्थत्वेन ग्रहणापत्तौशिवइहेत्यादौ
भावरूपातिदेशेपिस्थान्यदर्शनसत्वेनतज्जनकैति शब्देपूर्वनस्य-
दीर्घापत्तिः । नच यलोपासिद्धत्वेन नतत्परत्वंपूर्वपदेनैतत्सू-
त्राग्रहस्येष्टत्वात् ममतुप्रसक्तादर्शनस्यैवशास्त्रे लोपपदार्थत्वेन
भावरूपेणचादेशेनस्थानिप्रसङ्गस्यैवबाधेनप्रसक्तदर्शनविरहे-
णसंज्ञैवनेति न दोषइति स्यष्टंचेदं लोपसंज्ञासूत्रेभाष्ये ।
सिपिधातोरिति । इत्यनुवर्तमानेदश्चेत्यर्थः । विप्रतिषेधे । पर-
स्परेति । अन्यथासर्वथाविरोधाभावेसंदेहाभावेनषष्ठीस्थानइत्य-
स्येवास्यापि प्रवृत्त्यभावेसिद्धेविप्रतिषेधपदवैयर्थ्यापत्तिस्तेना-
सिद्धत्वविषयेऽन्यतरविरोधेपिपरस्परविरोधभावेननास्यप्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिकालइति । तदवच्छिन्नेकालइत्यर्थः । तत्प्राक्कालउत्तर-
कालेचतत्सत्वेपितत्कालेतदसंभवरूपविरोधस्यैतत्प्रवृत्तौनिया-
मकत्वम्भाष्यात्स्वीक्रियतइति भावः । पुनर्द्धिर्भवतीति । तदभा-
वपक्षइति भावः । एतत्तदोरनन्तरइति । स्थिति । प्रत्ययग्रहणा-
त्तदन्तग्रहणसत्वेन तदादीत्यस्योपस्थित्यैतदन्ततदादेरनंतरस्य-
लोपइत्यर्थेनरामः सददातीत्यादौ नदोषइति बोध्यम् । इति-
शेषरविवृत्तिसंग्रहेस्वादिसन्धिः ॥ स्वादिविधौप्रातिपादिका-
धिकारादिति । ङाब्ग्रहणंत्वन्यार्थमितिभावः । एतेनङापो-
प्यधिकारात् तस्यचप्राथम्यात्सूचीकटाहन्यायात् स्त्रोप्रत्ययप्रक-
रणमादौवक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तद्विधावपि प्रातिपदिकाधि-
काराच्च । तांसंज्ञामिति । तत्संज्ञाविधायकम् सूत्रमित्यर्थः ।
यथाश्रुतेऽर्थवदितीयनेनाभेदोवाधितः स्यात् । अत्रेति । केचि-

त्वेतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिभेदकूटविशिष्टस्वव्यभिचारिकप्रत्य-
यप्रकृत्यन्यतरसमभिध्याहारानपेक्षयालोकेऽर्थविषयकबोधज-
नकत्वमर्थवत्वम् । देवदत्तोभवति देवदत्तोगार्ग्यइत्यादौ देव-
दत्तोगार्ग्यइति समुदायस्याप्रत्ययान्तस्याधातोश्च विभक्तिप्रा-
ग्भूतस्यसंज्ञावारणायैत्संज्ञाफलभूतत्वेन विभक्तिर्विशेषिता-
ऽर्थवत्वमादायचिकीर्षितायासञ्ज्ञातत्फलेत्यर्थः । देवदत्तो-
गार्ग्यइत्यत्रगार्ग्यप्रकृतिकस्यसुपोगार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूते-
पिचिकीर्षितदेवदत्तोगार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावान् ।
नातिव्याप्तिः । एतेनसुबितरेत्युक्त्यैवतिङ्विभक्तिव्यावृत्तौसि-
द्धायांविशेषणंनित्यमित्यपास्तम् । खट्वेत्यादावव्याप्तेश्चसिद्धा-
न्तेतुविभक्तिग्रहणंप्रत्ययोपलक्षणमितिखट्वादौ नदोषश्चालि-
नीन्यायेनासम्भववारणायभेदकूटेति । उभयभेदमादाया-
सम्भववारणायविभक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
भेदकूटविशेषणमवश्यंदयमेवेति । अतएव तत्तद्भेदमा-
दायनदोषः । तत्तद्भेदस्यविभक्तित्वेतरतत्तारूपधर्मावच्छि-
न्नत्वात् किमर्थंभेदकूटेतिचेदत्रैवतात्पर्यात् सांकूटिनस्पक्रि-
ममित्यादौ संकूटिन्पक्रिइत्येतेष्वण्म्बुपेक्षेष्वातिवारणा-
यस्वव्यभिचारिकत्वेनप्रत्ययोविशेषितः । नन्वलौकिकप्रक्रिया-
वाक्येपाकेननिवृत्तमित्यत्रस्वव्यभिचारित्वमितितुन । स्वव्य-
भिचारिकेत्यत्रस्वव्यभिचारियस्यस्यस्यप्रातिपदिकसंज्ञाचि-
कीर्षितासस्वपदार्थः । तत्त्वंचयत्रयत् व्यभिचारित्वमानेयंत-
दसमवायिपरिनिष्ठितसमवायित्वन्तत्रतदस्तिचदेवदत्तोगार्ग्य-

* एतत्संज्ञाफलभूतेति विशेषणम् ।

इत्यत्र तथासुप्रत्ययव्यभिचारित्वं देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रानेयं तादृ-
 शोयः सुस्तदसमवायित्वममाद्यन्ते देवदत्तो गार्ग्यं राज्ञः पुरुषमि-
 मित्यादौ परिनिष्ठितं देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य समवायित्वात् सांकूटि-
 नादौ तु सांकूटिन्पक्त्र्यादीनामण्मबाद्यसमवायिपरनिष्ठितस-
 मवायित्वं नास्त्येति नाव्याप्तिः । पञ्चनावप्रिय इत्यत्र समुदायोत्तर-
 स्वाद्यपेक्षत्वेन टजंतस्य यथानप्रातिपदिकत्वन्तथा सांकूटिन् प-
 त्क्रिममित्यादौ तदपेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तन्न स्यादतः प्रत्यया-
 व्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीयो यस्यार्थवत्त्वमानेयं तस्यापेक्ष्यमा-
 णप्रत्ययस्य च मध्ये प्रत्यययोर्व्यवधायको न चेदिति तदर्थः । सर्वत्र-
 विभक्त्यवयवमादाया सम्भववारणाय मूलकेनोपदं शमित्यादौ
 सोपपदक उपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणायैधाञ्चक्र इत्यादौ चा-
 ऽनुप्रयुज्यमानापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च निभसंकाशादीनामु-
 त्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदार्थापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय-
 चोपसर्गाणां धात्वपेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययेति निवेशः प्र-
 त्ययमात्रे कृदादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतोति धातुप्रत्ययान्त-
 योर्विभक्त्यनपेक्षत्वेन तत्र दोषाभावात् तदकरणलोघवानुरोधेन
 विभक्त्यपेक्षयेत्युक्तौ तु मधुलिङित्यादिकेष्वश्रूयमाणविभक्ति-
 त्वेन विभक्त्यनपेक्षयार्थबोधकेष्वव्याप्तिवारणाय न अर्थद्वयनिवे-
 शः केवलकृदादीनामपि विभक्त्यनुसंधानापेक्षत्वेन केवलकृदा-
 दिष्वतिप्रसंगभङ्ग्यै तत्संज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसंधानेन लोकेर्ध-
 बोधकत्वमिति नोक्तमिति सर्वमवदात्तमिति परिष्कुर्वते न च त-
 त्केवलप्रत्ययस्येति । अलुप्तप्रकृतिकस्येत्यादिः । अत इयान् इरि-
 त्यादौ तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिरन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिवारणार्थप्र-

त्ययपर्युदासः स्यात् । तस्यतुव्यपदेशिवद्भावेनप्रत्यायांतत्वात्
 प्रत्यायांतपर्युदासेनैवसंज्ञावारणाच्चपूर्वजातायाअतिदेशेनभत्वे
 पिनक्षतिः । अतएवपदेति । सूत्रद्वयेतत्सामर्थ्यात्तथार्थवत्वस्या-
 भिमतत्वादेवेत्यर्थः । अतएवभाष्यकैयटोभयोपन्यासोभाष्य-
 मात्रोपन्यासेतूत्तरत्रैवतथार्थवत्वंलभ्येतकैयटाच्चयथालाभःपूर्व-
 त्रतथार्थवत्वस्यतथामूलएवस्फूटीभविष्यति । कृत्तद्धितान्तञ्चै-
 वार्थवदिति । अर्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः । एवमेवेति । औ-
 पाधिकभेदं वास्तवभेदमादायवाबोध्यासादृश्योपपत्तिः । अन्य-
 था । पूर्वत्रतथानभिमतत्वे तत्सामर्थ्यादिति । पर्युदासेनेवनिर-
 र्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्यन्तराभावेनवैयर्थ्यमिति भावः । पूर्वसूत्रे
 परिष्कृतार्थवत्ववादिनोममतु प्रत्ययदेवदत्तोर्गाग्यादिरूपव्या-
 वर्त्यमत्वेन तद्ग्रहस्यसामर्थ्याभावात् । अनुवृत्तिपर्यन्तानुधा-
 नंसङ्गच्छते ननु पूर्वत्रतथार्थवत्वग्रहः कैयटस्यनाभिमतः । अ-
 न्यथार्थाधिकारादित्येववदेत् किञ्चैतत्सामर्थ्यस्यानुवृत्तिप्रयो-
 जकत्वेपि तदन्तविध्यप्रयोजकत्वेनचतथानावादीदित्यपि व-
 क्तुंशक्यमित्यरुचेराह । किञ्चेति । अतएवतद्धितेति । सू-
 त्रद्वयेप्युक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । फलाभावेवेति । एतेनत-
 द्धितग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितंप्रातिपदिकसंज्ञायाइति
 शेषः । औत्सर्गिकैकवचनन्तु सत्यैवगमकेलुगपिनधातुसाह-
 र्येणस्वप्रकृतित्वाश्रयेतरव्यवहिताव्यवहितान्यतरस्वावयवकनु-
 क्प्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवदवयवसमभिब्या-
 हृतस्यैवलुग्विधानात् । काण्डेतिष्ठतीत्यादौ तिष्ठतीत्यादिस-
 मभिब्याहृतत्वादतिब्यासिवारणायधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्य-

तरधर्मवत्सम्बन्धित्वेनावयवोविशेषितः । लुक्प्रयोजकत्वप्रत्या-
सत्तिध्वननायान्यतरविशेषणान्तुठ्यावर्तकम् । एवमपितत्रैव
तत्प्रयोजकधातुत्ववत्तिष्ठतिसमुदायावयवतिष्ठसमभिड्याहृत-
त्वादतिठ्यासिवारणायस्वावयवकत्वेनधर्मवान् विशेषितःस्वम-
वयवोयस्येति तदर्थःस्वशब्दोलुक्प्रतियोगिपरः । अस्तिचपुत्रीये-
त्यत्रतथापुल्लमिति सुप्प्रत्ययावयवकतत्प्रयोजकधातुत्ववत् पुत्री-
येत्येतदवयववयच्समभिड्याहृतत्वात् । प्र*कृतेतु नदोषः ।
एवमपि तत्रैव तथाप्रकृतिमादायतदवयवंवादायातिठ्यासि-
वारणायस्वप्रकृतित्वाश्रयेतरत्वेनावयवोविशेषितः तत्पर्याप्त्य-
धिकरणेत्युक्तौत्ववयवमादायस्यादेवसातिठ्यासिरत आश्रये-
त्येवमुक्तम् । एवमपि राजपुरुषादौ पुरुषाद्युत्तरसुप्यठ्या-
सिवारणायव्यवहितत्वेनावयवोविशेषितः विशेषितेतु तथा-
भूतं पूर्वपदमादायतत्परिहारः तथा तत्रैवपूर्वपदान्तरसुप्य-
ठ्यासिवारणायान्यतरत्वेनसएवविशेषितइत्यलम् । यद्वा त-
त्साहचर्यादादेशरहितस्यवृत्त्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्यलु-
गित्यर्थः । परमकाण्डइत्यत्रवृत्त्यवयवसत्त्वादादेशरहितेति ।
ननु सिद्धान्तैपि सोमसुताअश्वःसोमसुताश्वःसोमसुताततीत्या-
दावेकादेशेन्तवद्भावेनसुप्त्वात् । परादिवद्भावेन धातुत्वप्रा-
तिपदिकत्वाभ्यान्तदवयवत्वेन लुक्स्यादिति चेन्न । उभयत-
आश्रयणेनान्ताद्यवयवत्वोभयाभावात् । अधिकरणेचेति नि-
र्देशेनविभक्त्येकादेशेनान्तवदित्युक्तेश्च पञ्चमीसमासेनस्था-
निवत्वाच्चापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे लुकिपरनिमित्तैकादेशस्यव-

हिरङ्गासिद्धत्वाच्च । प्रत्याख्यानेति । प्रत्ययान्तपर्युदासे-
त्यर्थः । अनेननप्रातिपदिकत्वमिति । निघमशास्त्राणां नि-
षेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षइदं विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतु सा-
मान्यतोर्यवत्वग्रहेपि प्रत्ययान्तभिन्नपरन्तत्समाससजातीयस-
मुदायभिन्नपरन्तदिति सङ्कोचादेवनतत्प्राप्तिरित्यनेन प्राप्ति-
चिरहादसङ्कतिः स्यात् । विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेप्याह ।
नाप्युत्तरेति । टावापत्तिरिति । टजन्तस्योपसर्जनतयाटिड्ढे-
ति द्विगोरिति वाङोपोऽप्राप्तिरिति भावः । उपसर्जनह्रस्वेनतु-
ननिर्वाहो यस्यप्रातिपदिकस्यसविधीयते तदर्थप्रत्युपसर्जन-
त्वाभावेन सुगोकुलमित्यादाविवतदप्राप्ते वस्तुतोडीवापत्तिरि-
तिपाठोपि सुयोज्योयस्मात् डीवविधीयतेतदर्थप्रतिटिदादेरनु-
पसर्जनत्वएवप्रत्यासत्त्यातत्प्रवृत्त्याडीपप्राप्तेःसत्वात् ननूत्तर-
पदत्वमुपजोष्यजायमानातत्पुरुषसंज्ञाटच्प्रवृत्त्यातद्धितान्तत्वे-
नप्रातिपदिकसंज्ञाद्वाराटावादेरानन्तर्यविधातकस्यानिमित्तंस्या-
दिति चेत्सत्यम् । अलौकिकएवप्रक्रियावाक्येसमासान्ताः प्र-
वर्तन्तइति सिद्धान्तात् । पञ्चनजसन्तौजसइत्यवस्थायामेव-
बहुव्रीहिसंज्ञासमकालमेव टच्प्रवृत्त्याततस्तद्धितान्तत्वेनप्राति-
पदिकत्वोत्तरपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनान्त-
रङ्गत्वात् । द्विगुसंज्ञायाः प्राक्प्रातिपदिकत्वेतथैवान्तरङ्गत्वा-
त् टापस्यात् । सन्निपातलक्षणायाद्विगुसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृ-
त्तत्वात् परिभाषाया अप्राप्तेः । ममत्वर्थवत्त्वाभावेननप्रातिपदि-
कत्वमिति नटाविति नवोनाशयःप्रतिभातीति केचित् । विफ-
लइति । प्रत्ययइति सूत्रभाष्यविरुद्धश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्रहि

प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्रत्ययत्वेर्किं दूषणमिति प्रश्ने परत्व-
माद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञे त्येते विधयः प्रसज्येरन्नित्युक्तं ननु प्राति-
पदिकत्वं न स्यादित्यपि तव तु तदपि वक्तव्यमिति ननु यथाश्रुते-
पि किमर्थं बद्धहणव्यावर्त्ययत्पर्युदासेन लभ्यत इत्युक्तमत आह ।
दशेति । निरर्थको यः समुदाय इत्यर्थः । पदार्थानां समन्वयस्यैव-
वाक्यशक्यत्वेन तदभावात्तत्त्वम् । दिगर्थस्तु समासेति नियमे-
न नास्य व्यावृत्तिः । तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् । सा जात्या-
दिति भट्टाः । यत्तच्छब्दार्थयोरिति तज्जन्यधीविशेष्ययोः । अन-
नुगतत्वेनेति । आनन्त्यात् । शब्दानुगमस्येति । यत्तत्स्ये-
त्येवं रूपस्य ननु बुद्धिस्थत्वेन तयोरनुगम एवात आह । व्यव-
च्छेद्येति क्षत्यभावेनेति । नियमस्वरूपभङ्गस्य तावताप्यभा-
वादिति भावः । स्वातन्त्र्येणापीत्यपि नापारातन्त्र्यसमुच्चयः अ-
न्यथा सर्ववाक्यमिति न्यायेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थापत्त्याऽनुकर-
णस्येति शब्दापेक्षस्यापि प्रयोगेण स्वातन्त्र्येणैव प्रयोगार्हत्वा-
भावान्नियमेन व्यावृत्तिर्न स्यात् । भाष्ये सुबन्तानामिति । पू-
र्वोक्तभाष्यानन्तरं प्रकृतसूत्रभाष्य इत्यर्थः । भेदसंसर्गेति । वा-
क्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षाभेदसं-
सर्गः सहारभूतो यस्य विशिष्यार्थवत्त्वस्य तद्युक्ता इत्यर्थः । स-
मासेषि वाक्येनैव तेन विशिष्यार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभा-
गः परश्चेति वचनात् । अतो बहुपटव इत्यादौ न दोष इति भाट्ट-
म् । केचित्तु न दोष इति तदित्यं नियमनिष्कर्षः स्वनिष्ठप्रकृ-
तित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसमभिध्याहारानपेक्षप्रयोगा-

हार्थवत् पूर्वोत्तरभागस्यार्थवतः समुदायस्यच्चेत् भवतितर्हि समासस्यैवेति नियमशरीरं शिवरामादावतिव्याप्तिवारणार्थवत्त्वेन पूर्वोत्तरभागौविशेषितौ बहुपटवः पुत्रकाम्येत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसम्बन्धित्वेन समभिव्याहारोविशेषितः । एवमपि कुम्भकारादावुत्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकसुप्रत्ययापेक्षत्वात्पञ्चनावप्रियादौ पूर्वभागस्यतदपेक्षत्वात् । सांकूटिनादौ कूटिन्नित्यस्योत्तरसमुदायप्रकृतिककृतप्रत्ययापेक्षत्वात् । तस्यव्यभिचारित्ववारणाय स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकत्वेन प्रत्ययोविशेषितइत्यलम् । असङ्गतिःस्पष्टैवेति । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषातः प्रागर्थवत्सूत्रेप्रत्ययांतत्त्वस्यापि यथाकथञ्चित्तयागृहीतुंशक्यत्वेन समासस्यप्रातिपदिकत्वेऽप्राप्त्याविध्यर्थमेवेदानीं समासग्रहणमिति नियमकथाप्युच्छिन्नेतिनभाष्यासङ्गतिः । प्रत्युतपरिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्प्राप्तिरेवनेतिभवतामेवतद्दिरोधः । अर्थवत्त्वेहिपरिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेणाप्राप्तावपि नियमाप्राप्त्यासादुर्वारास्यादिति चेन्न । कृत्तद्धितेति सूत्रेपरिभाषाप्रयोजनदानावसरेयदार्थवत्सूत्रेपरिभाषानस्यात्तदार्थवत्सूत्रन्त्यक्तोत्तरसूत्रेभगवतोगमनंनिर्दलंस्यात् । अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावेतु गामानयेत्यादिवाक्यानां प्रत्ययान्तत्वादेवाप्राप्तावपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसक्तेर्दृढतयातत्प्रथमंपरिभाषाप्रदर्शनस्यावश्यकत्वात् । नचदेवदत्तःपाचकइत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वेनप्राथमिककृद्ग्रहणत्यागेबीजाभावात् । त्वयापितद्भाष्यमत्रयमुपलक्षणतयानेयमिति वाच्यम् । प्रत्ययग्रह-

णपरिभाषाविरहेकृद्ग्रहणपरिभाषयासपूर्वस्यचेत् गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमार्थत्वापत्त्यातिप्रसङ्गभङ्गस्यैकबोजत्वात् । तस्मादर्थवत्सूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयायत्कर्त्तव्यं तदन्यथासिद्धमित्यभिप्रायःकल्पनीयः । अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासोनास्तीति भट्टसिद्धान्तः । प्रत्ययान्तपर्युदासस्त्वस्त्येवेति चेत्तत्राप्रत्ययइत्यत्रनविद्यतेप्रत्ययोयस्येतिबहुव्रोहिः । अन्यपदार्थएवप्रत्ययविधानावभ्याद्यवयवकप्रत्ययचरमावयवकः समुदायः यथाकथंचित्प्रत्ययान्तेपि पारिभाषिकप्रत्ययान्तत्वस्य सत्वेननाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्यौचित्यात् । अतएवसनाद्यन्ताइत्यत्राप्येवं निर्वाहसम्भवात्प्रयोजनान्तरंदेवदत्तोऽगार्यइति दत्तन्तेनचगुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्षयान्यपदार्थविशेषणमेव लघ्वितिसूचितं भगवतेतिदिगित्यन्ये । वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः प्रत्ययविशेषग्रहणएवप्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्यन्तत्सामान्यग्रहेष्येतत्प्रवृत्तिरिष्टैव । अतएव प्रयोजनंधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराइत्यादिनातद्विशेषग्रहणान्येवोदाहृतानि । तस्मात्समासग्रहणस्यनियमार्थत्वमेवेति प्राचांभाष्यासङ्गतिरेवेति नव्याशयः । किंचोत्तरसूत्रेर्थवत्पदानुवृत्तौ केवले कृतिपारिभाषिकार्थवत्वासम्भवात्कृत्तद्धितांशेतदन्तविधौ तद्विशेषणेतावदर्थवत्पदांशेपितदन्तविधौ बाधकाभावादर्थवदन्तं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थस्यवक्तुंशक्यतयासमुदायस्यार्थवत्वाभावेऽप्यर्थवान्योगार्यशब्दस्तदन्तत्वेनपरिभाषातः प्राकृत्तद्धितान्तत्वसत्वेनचप्रातिपदिकत्वस्यप्राप्तिसत्वात्तत्परिभाषो-

चरन्तुविशिष्टस्यार्थवदन्तत्वेपि तद्धितान्तत्वाभावान्नदोषः ।
 केवलगार्ग्यस्यौपगवादीनां चार्थवदन्तत्वमातिदेशिकं व्यपदे-
 शिवद्भावेनबोध्यं यत्त्वर्थवदन्तं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थात्तत्प्रा-
 सिरितितन्न ॥ निरुक्तार्थवत्वमादायव्यावर्त्यकृत्तद्धितान्ताप्र-
 सिध्याइतरव्यावर्तकत्वरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेनकरणतृ-
 तीयान्तपदघटितयेनविधिरित्यस्याप्रवृत्तिरिति चेन्न । पञ्च-
 नावेत्यस्य केवलकृत्तद्धितयोश्च तद्व्यावर्त्यताप्रसिद्धेः । सन्नि-
 पातपरिभाषयायथानपञ्चनावेत्यस्यसिद्धिः तथोक्तं प्राग् न-
 चकेवलयोः फलाभावादेवनसंज्ञापदसंज्ञासूत्रस्थं भाष्यन्त्वेक-
 देशयुक्तिरिति वाच्यम् । औपगवःपाचकइत्यादावपत्यकत्रर्थक-
 योस्तद्धितकृतोः । संज्ञापत्तावपत्यादिगतां संख्यामादायसुबु-
 त्पत्तेः । फलत्वादवयवात्तदुत्पत्तौच विशिष्टस्यपदत्वानापत्या-
 दूषणान्तरंस्फुटमेवेति प्रत्युतविरोधेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा-
 भावेप्रत्ययान्तत्वस्य सनाद्यन्ताइति धातुत्वस्यचानर्थकेपि
 सत्वेनव्यभिचारादर्थवत्त्वेन सादृश्यग्रहणानापत्तावर्थवत्पदस्य-
 वैयर्थ्याभावात्परिष्कृतार्थवत्त्वाभावेन यथाश्रुतार्थवत्वस्यचदे-
 वदत्तोर्गार्ग्यइत्यत्रसत्त्वेन प्राप्तिरेवेतिनप्रत्युतविरोधइत्यन्यआ-
 हुः । परन्त्वदंकुशकाशावलंबनंनव्यग्रन्थश्रद्धालुभिरादरणीयं
 क्षोदक्षमन्तुनेत्यलंबहुनेतिव्याचक्षते । आहुरिति । सूचितो-
 स्वरसस्तुसमासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्त्याप्राचांभाष्यासङ्गति-
 विरहस्तुनेमामेवारुचिंमनसिनिधायसनाद्यन्ताइति द्वितीयफ-
 लोद्भावेनात् । इदन्तु बोध्यम् प्राचीनमतेष्युत्तरसूत्रएका-
 र्थीभावविशिष्टत्वरूपार्थवत्वग्रहस्योक्तत्वेन देवदत्तोर्गार्ग्येत्यत्र-

तदभावेन प्रकृतभाष्यासङ्गतिरस्त्येव तत्परिहारश्चार्थवत्प-
 देतदन्तविधिरित्येकः पूर्ववदेवापरश्च विभक्तीतरसमभिठ्या-
 हारानपेक्षयालोकेऽर्थबोधकत्वरूपार्थवत्वमुत्तरसूत्रेपरिभाषावि-
 रहएकार्थोभावस्यकृत्तद्धितान्ताढ्यभिचरितत्वाभावान्तेनतद्रू-
 पस्यैव ग्रहणेमानाभावादिति । देवदत्तोऽगार्यइति । नन्वेवं-
 राज्ञःपुरुषइत्यत्रसुविनिर्मुक्तराज्ञःपुरुषइत्यस्यपूर्वसूत्रेणसंज्ञा-
 दुर्वारैवोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येणप्रयोगानर्हत्वेन नियमेनठ्या-
 वर्तयितुमशक्यत्वात् । नचैवन्तस्यठ्यावर्त्याप्रसिद्धिः । लौ-
 किकवाक्यस्यैव तथाभूतत्वेनैवप्रसिद्धत्वादिति चेन्न । त्वदु-
 क्तरीत्याविभक्तिरहितोत्तरभागवत्समुदायेप्रातिपदिकत्वापा-
 दनतयातदवयवपूर्वभागविभक्तेर्लुकाऽलुप्तत्वेन तादृशवाक्य-
 स्यैव गगनारविन्दतुल्यत्वात् । अथोत्तरभागस्यस्वातन्त्र्येणप्र-
 योगार्हताग्रहएवत्यज्यतामिति चेन्न । प्रकृतभाष्यविरोधात् ।
 अथतादृशार्थाग्रहेति प्रसङ्गोऽनोग्रहेतु भाष्यविरोधइत्युभयतः
 पाशारज्जुरिति चेत्तर्हीत्यनियमः । प्रकल्प्यतांपूर्वसूत्रेणार्थव-
 त्समुदायेचेत्संज्ञातर्हि स्वतन्त्रप्रयोगार्हार्थवत्पूर्वोत्तरभागघटि-
 तएवेति तथाच प्रयोगानर्हेतरभागकसमुदायस्य पूर्वसूत्रावि-
 षयत्वमिति नकश्चिद्दोषः । अतएवभाष्येप्रकृतेयजन्तत्वेनैव सं-
 ज्ञामाशंक्यतत्समाधानञ्चकृतम् । अन्यथा तद्धितान्तत्वप्र-
 युक्तसंज्ञाठ्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवसमूहस्य प्रत्ययान्त-
 त्वाभावेन प्रत्ययान्तपर्युदासाप्रवृत्त्यापूर्वसूत्रेणैव तस्यादुर्वा-
 रत्वात्तत्परिहाराकरणेनन्यूनतयाभाष्यासङ्गत्यापत्तेरित्यपरेस-
 क्षिरन्तेतत्रापि फलमाह । प्रातिपदिकत्वेहि सुपःश्रवणाना-

पत्तिरिति । न च धातुसाहचर्येणवृत्त्यवयवस्यैव प्रातिपदिका-
वयवस्यापि ग्रहान्नलुगिति वाच्यं मूलकेनोपदंशमित्यादौ दो-
षात् । स्वराद्यर्थमित्यादिनाविशेषणयोगादिसंग्रहः । शशशृ-
ङ्गादिपदानांचेति । बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतोबुद्धिस-
त्ताविशिष्टस्यार्थस्यशब्देन बोधनादिति भावः । ननु प्रसिद्ध-
पदार्थद्वयस्य सम्बन्धमात्रारोपणसुवचोऽत आह । स्वप्नेति ।
तत्रानुभूतपदार्थानां नव्यावहारिकत्वं प्रबोधेप्युपलम्भापत्तेः ।
ननु स्वप्नरथन्तरादिष्ववयवानां सर्वथानिरर्थकत्वात् । कथं
साजात्येननियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमत आह । अक्षे-
ति । अन्वाख्यानेसमूहस्येति शेषः । विकारेति त्रपुजतुनोः
षुक्हनस्तचेत्यादीनां बहुवचनमवयवबहुत्वाभिप्रायं नसंज्ञेति
तत्सत्त्वेदूषणंसीयुडादेः सा*च आद्युदात्तत्वापत्तिरित्यागमा-
नुदातत्वन्तुनापूर्वमिति नभादेश्चतत्त्वापत्तिरितिच प्रकृतसूत्र-
भाष्यतोवसेयम् । महासंज्ञयेति । प्रत्याययतिप्रत्याय्यतेवाइति
एयर्थान्तर्भावेण कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभा-
ष्योक्ततन्त्रेणचेति शेषः । तत्रकर्तृसाधनेन स्वार्थप्रत्यायक-
संग्रहःकर्मसाधनेनतुप्रत्याय्यते प्रकृत्याबोध्यतइति स्वार्थिकप्र-
त्ययस्य यद्यपि स्वार्थिकेषु प्रकृत्यातदर्थःप्रत्याय्यतेनसएवतथा-
पि शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थकत्वात्सो-
प्येवमुच्यतइति तद्भाष्याशयंकैयटुञ्जैतदेतन्मनसिनिधाया-
ह । प्रकृतीति । प्रकृतित्वश्चात्रपरश्चेत्यत्रवक्ष्यमाणंनग्राह्यम् ।
इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णीतत्वेनवधाद्यादेशरूपप्रत्ययविध्युद्दे-

इयतायाः स्थानिनिहन्त्यादौ सत्वेनतदर्थबोधकानाविधादीना-
मपि संज्ञापत्तेरन्योन्याश्रयापत्तेश्च किञ्चयस्यप्रत्ययत्वमानेयन्त-
दवधित्वम् । अयम्भावः । नभाविठ्यावृत्तयेस्वशब्दार्थान्त-
र्भावेण प्रत्ययशब्दस्यवृत्तिरिति चेत्स्वार्थिकानांप्रकृत्यर्थप्रत्या-
यकानानभादिवत् । स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात् संज्ञानस्या-
त् । अतःकर्मव्युत्पत्तिरङ्गीकार्यातथाचस्वेन प्रत्याय्यमानार्थक-
त्वमव्यभिचारीति । अन्येनेतिलभ्यतेतदपि स्वसमभिठ्याहारे-
सर्वत्रास्ताति स्वसमभिठ्याहारइति लभ्यतेतदप्यनियमेन-
सर्वत्रनियमेमेति लभ्यतेतच्चप्रकृतिरूपमेवफलतीतिवतोरिद्धा-
नान्तादसंख्यादेरित्यादौ प्रकृतित्वाभावादेवनातिठ्याप्तिरिति
बोध्यम् । तन्निष्ठविधेयतानिरूपितवृत्तिव्यधिकरणं तन्निरू-
पितावयवित्वव्यधिकरणंच यदुद्देश्यत्वन्तदवच्छेदकाक्रान्तत्वं
स्थानिनिष्ठोद्देश्यतायानिवृत्तिसामानाधिकरण्यादागमिनिष्ठा-
यास्तस्याअवयवित्वसामानाधिकरण्याच्च स्थान्यागमिनोर्नाति-
ठ्याप्तिरवधित्वनिवेशेन । एतेन वैल्वादावकारस्य क्लृप्तश-
क्तिकत्वेनकुकोविकाररूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेपि प्रकृत्यर्थप्र-
त्यायकत्वात् प्रत्ययत्वन्दुर्वारमित्यपास्तम् । इनमस्तुशि-
त्करणात् तृणहइति निर्देशाद्विकरणानाद्योतकतयास्वार्थप्र-
त्यायकत्वाद्वाप्रत्ययत्वंशबादीनान्तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् ।
द्योतकतयास्वार्थप्रत्यायकत्वाद्वातत्वम् । ननु यदर्थेवाच्येद्यो-
त्येवाविधानंतत्वंस्वार्थत्वमितिबत् स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्चदुर्वचंत-
दर्थेतासामभिधानादत आह । स्वप्रकृत्यर्थञ्चेति । कोशा-
दीत्यादिनानिरुक्तनिघण्टुसंग्रहः ननु प्रत्यायकत्वमित्येवास्तु-

मास्तु तन्तादिः स्वशब्दोपादानश्चेत्यत आह । अतएव न मेति ।
 स्वशब्दार्थान्तर्भावेऽपि प्रत्ययशब्देऽवृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । अतए-
 वेति । स्वाधीभावादेव न भ्यशब्दादपि नाभिः शब्दप्रकारकं व-
 बोधो नाभिहितइति न तु कदाचिदपि नाभिहितइति येषि शास्त्रा-
 नभिज्ञास्येऽपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतिपादयन्ति । उक्तार्थे भाष्यं
 प्रमाणयति । एतदर्थमेवेति । स्थान्यर्थप्रत्यायकनभादेशः प्रत्य-
 यत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थइति । विग्रहइति स्वमर्थप्रत्यायतीति-
 विग्रहइत्यर्थः । एवंस्वीयपदेत्यत्रापि स्वीयार्थस्वपदेत्यर्थो बोध्यः । य-
 थाश्रुतं तु न युक्तम् । भाष्ये तादृशं स्यात् । नुपलम्भात् । ननु मुक्तिस्तु-
 तत्रत्यस्वपदस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुम् । आत्मवत्त्वेऽपि तदर्थेना-
 भेदो बाधितः स्यात् । एतेनैतदर्थसंग्रहार्थमेव प्रकृत्यर्थेऽपि स्वीयपदो-
 पादानमिति । अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीतस्वीयपदउपात्तेत्वा-
 त्मीयवाचकस्वशब्दप्रकृतिकच्छप्रत्यायोन्तादात्मोयप्रकृतिसम्ब-
 ध्यर्थसंग्रह आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसंबन्धिस्वार्थसंग्रहो जायत-
 इति व्याख्यातमित्यपास्तम् । कर्मसाधनोऽपि प्रत्ययशब्दोऽस्ती-
 त्यग्रिमभाष्यानुत्थितिप्रसंगात् । तदर्थान्तर्भावेणेति । स्वशब्दा-
 र्थान्तर्भावेणेत्यर्थः । पयर्थान्तर्भावेणेत्यर्थइत्यन्ये यत्तु विकारे-
 ति । विकार एकदेशस्थानिकोहनस्तच्चेत्यादिः । आदेशः सर्व-
 स्थानिको न भादिरिति भेदः । ननु तृणहइति निर्देशात् नया-
 सयोरिति ज्ञापकाच्च शनमकचोर्न दोषः । बहुचितुप्रत्ययत्वाभावे-
 पिनक्षतिरित्यरुचेराह । किंचलविधीति । पाठकोक्तं चिस्तु च-
 त्थानभादेः । न प्रत्ययत्वापत्तेः विशेषविहृतत्वस्यानवका-
 त्येव बाधकत्वेऽप्योजकत्वात्सोऽप्युक्तं तद्वत्त्वोपादेशः । अतएव-

मत आह परत्वादिति । उत्कृष्टत्वादित्यर्थः । ब्राह्मणाभोज्यन्तांमा-
ठस्कौडिन्योपरिवेविषातामिति न्यायेन लादेशः । सियोग्यविषया-
भाव रूपानवकाशत्वस्य सीयुटिसत्वे नापवादत्वादिति यावद् या
सुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधेन लिङ्संबन्धिना मुक्तन्यायेन वाध्य-
वाचकभावेनेत्याख्यातेव श्यामाणाणां तत्र कौडिन्यन्यायस्य तु-
नात्राश्रयणं तदाश्रयणे हितक्रदानोत्तरं दधिदानस्येव सीयुटिला-
देशाप्रवृत्तिरेव स्यात् । भोजनन्यायाश्रयणे तु परिष्कारं भोजन-
स्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्वाधैव यद्वोक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वा-
द्विप्रतिषेधाभावेन परत्वाप्रयोजकत्वादाह । चेति चेन्न चोक्तार्थ-
समुच्चयः । सीयुट एवेति । यद्यपि तृतीयसूत्रे लस्थान इडुदा-
त्तो भवतीत्युत्पत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषये यदागमा-
इत्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्ये टए-
वाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातसिद्धिः । यत्तु सीयुडागमसम-
वधानेन स्यान्नर्थक्यादादेशासंभवेन सीयुल इत्यस्य स्थाने सीयुड-
त्यादेशः स्यात्सच्चप्रत्ययसंज्ञक आद्युदात्तश्चेत्यानुमानिकवचने-
न प्राप्नोतीत्याशय आगमानुदात्तत्व उक्ते त्वपवादविषयत्वात् पू-
र्वमेव नानुमानिकाद्युदात्तत्वप्रवृत्तिरिति श्रौताद्युदात्तत्वस्यै-
वावस्थानमित्याहुस्तन्नानुमानिककल्पनेपि विशेषणविशिष्टस्य
लक्षणाननुलक्षिते विशेषणान्वय इत्यंगीकारादन्यथापदस्य वा-
क्यस्य वाऽऽद्युदात्तत्वापत्तिरिति तथाप्यस्यैकदेश्युक्तित्वादिति
स्पष्टमुद्घातेन नुक्रियमाणेप्यागमानुदात्तत्वे क्रियमाणेपि प्र-
त्ययसंनियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ् आद्युदात्तत्वं प्रसज्ये-
तेति न व्यलिङ्गविधावुपस्थिताद्युदात्तश्चेत्यस्य विधानकाले लि

डोऽनवकत्वेनाप्रवृत्तावपि सोयुटियदागमेतिन्यायेनलिङ्त्वा-
 त्सोयुटः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकमित्यादेशविधौन तदसंगतिरतः
 कैयटासंगतिमाह। कैयटेति। तत्सूत्रस्थप्रदीपोद्द्योत्तौतुर्चित्या-
 वेवचिन्ताबीजंतुस्फुटंसूक्ष्मदृशामिति नोक्तम्। यत्तुप्रकृतसूत्रेकै-
 यटउपपदस्यापिप्रत्ययत्वेराजपुरुषादिषुसावकाशमुपसर्जनस्पू-
 र्वमित्येतद्वाधित्वापरत्वापत्तिरित्युक्तन्तस्यायंभावः। राजपुरुषयोः
 सुप्निरूपितप्रकृतित्वेपि शब्दांतसापेक्षयापरस्परापेक्षयावाप-
 र्यायेणप्रयोगेप्राप्ते समस्यमानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्जनस्यपू-
 र्वनिपातार्थन्तत्सार्थक्यम्। आदिपदग्राह्यं दास्याः पुत्रइत्यादाव-
 लुक्समासेजहिजोडमितितिङन्तपूर्वपदकेचसमासेतत्सार्थक्यं-
 नहितत्वतिङन्तषष्ठ्यन्तयोः प्रकृतित्वेनप्रत्ययत्वप्राप्तिरस्तियेनप-
 रत्वंप्रसज्येतेति। एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वाभिप्राय-
 कोविवरणग्रन्थःपरास्तः। यदपि प्रकृतिसूत्रेविकारागमेषुचपर-
 विज्ञानादितिभाष्यव्याख्यानावसरेकैयटेनोक्तंनहिपरत्वनिमि-
 त्ताप्रत्ययसंज्ञाऽपि तुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तंपरत्वंतथाचपरत्वाभावे-
 पिश्नम् बहुजकच्चांप्रत्ययसंज्ञाभवतीति। तस्याप्ययम् भावः।
 परत्वसन्नियोगशिष्टंनप्रत्ययइति सूत्रेचकाराभावादव्याप्ते श्रुकिं-
 तुप्रत्ययसंनिधोगशिष्टंपरत्वमिति न च तृणहइति निर्देशेन-
 सन्नियोगशिष्टन्यायान्नित्यत्वेनाव्याप्तिः सुपरिहरेतिवाच्यम्।
 अधिकारसूत्रवाक्यार्थस्यैकत्वेनतलन्यायाप्रवृत्तौविकारादिष्व-
 तिव्याप्तिःप्रवृत्तौ श्रमादिष्वव्याप्तिरित्युभयस्यदुर्लभत्वादिति।
 एतेनतत् व्याख्यावसरउद्द्योतेयदुक्तंनहिपरत्वनिमित्तेति त-
 दव्याप्त्यर्थः। तथाहिसुतिव्यापकभावेनव्याप्याभावोऽपि

तुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तपरत्वमिति तच्चित्यंराजपुरुषइत्यादौ प्र-
त्ययत्वाभावेपि पुरुषशब्दस्यपरत्वदर्शनात् सन्नियोगेतिन्या-
यानित्यत्वेनइनमादीनांप्रवर्ततएवसंज्ञे तिचतदपास्तंनित्यंचत-
द्भाष्याशयस्तुविकारागमेषुफलाभावान्नप्रत्ययत्वमित्येव । आ-
द्युदात्तत्वंचपरत्वसंनियोगशिष्टम् । अतएवपरश्चेत्यस्याग्रआद्यु-
दात्तश्चेति सूत्रितंवाचनिकज्चाऽऽगमानुदात्तत्वमित्यादिकैयटे-
स्पष्टम् । यत्तच्चइनमादौ फलमस्तिभवत्येवतत्रप्रत्ययत्वमित्यादि
नादिगर्थस्तुप्रदीपतोवर्गतेव्यइत्यलंबदुनेतिव्याचक्षतेतराम् ।
परश्चेति । अपादानत्वासंभवेति । गुणादिभ्यः सनादिर्भवतीत्य-
र्थभावेनतज्जन्यविभागानाश्रयत्वादिति भावः । षष्ठ्यर्थानंत-
र्यमितिबौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबन्धनिरूप-
काध्याहृतानंतरादिपदबोध्यानन्तर्यमित्यर्थः । अव्यवहिताएवे-
ति । गापोष्ठगित्यत्रानन्तर्यस्यषष्ठ्यर्थकत्वेसिद्धेक्लेशेनार्थान्तरक-
रणंपाठकस्यमुधैवेतिभाति । षष्ठ्यंशेति । अत्रचसुपिचैत्यादिनिर्दे-
शास्तात्पर्यग्राहकाइति भाट्टव्याख्यानंतथाच प्रथमांस्वीकृत्यप्र-
त्ययैःसामानाधिकरण्यमितिभावः । भवत्येवनियमेति । अयंभावः ।
विधिर्द्विविधःनित्योवैकल्पिकश्च तत्र नित्यविधेरजुपश्चिष्टस्यै-
कोयण् तदघटितःसाधुःसप्रयोक्तव्यः तदघटितोनसाधुसनप्र-
योक्तव्यइत्यादिरीत्यास्वविधेयाघटितासाधुत्वबोधनपर्यन्तमाप-
ठ्यापारःस्वरतीत्यादिविकल्पविधेश्च साधुत्वबोधनपर्यन्तमेवे-
त्येवंस्थितेविध्यन्तरवद्वर्तमानत्वविवक्षायां तदघटितस्यसाधुत्वं
न्यायसिद्धन्तदविवक्षायां तदघटितस्यासाधुत्वबोधनार्थनिय-
मः । अतचलडादिनिर्र्थकएवभूतानिकालः पचतोत्यत्रयथा-

स्यादित्यादिविकल्पविधावुपग्वपत्त्यमुपगोरपत्त्यमित्यादि
 प्रयोगभङ्गभिर्वाऽणाद्यघटितस्यासाधुत्वं नन्यायसिद्धन्तत्रम-
 हाविभाषयावाक्यम् । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यासमास उप-
 ग्वपत्त्यमित्यर्थउपगुरिति नप्रयोक्तव्यमिति नियमेनसाध्यम् ।
 स्पष्टञ्चेदमत्रभाष्ये विपरीतन्तुनव्याख्यानात् क्रमेणनित्यमि-
 त्यवयवविभागादिकन्तुमवन्तान्निवृत्तार्थप्रतीतिर्यथानियमेन-
 स्यादित्येवमर्थं परश्चेतिनियमेनतुनिरर्थकोमपस्यात् । अत्यन्त-
 स्वार्थिकेतुनास्य सम्बन्धोमहाविभाषयासहविरोधात् । विभाष-
 याह स्वविधेयघटितेसाधुत्वंनियमेनचासाधुत्वमिति विरोधः ।
 स्पष्टमेवेति । अतएवाषडक्षेत्यादावुत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्र-
 हणस्यज्ञापकत्वेन नित्यत्वमुक्तमाकरेऽनुकरणेत्विति । अस्य-
 चगवित्ययमाह्वेत्यादावितिसप्तम्यन्तेऽन्वयः शास्त्राबोधितेति ।
 शास्त्राबोधितत्वंचशास्त्रबोधितासाधुत्वकत्वम् । अतः पाचक-
 इत्यादेर्घञ्विधायकशास्त्रबोधितस्यप्रयोगः स्यादिति नापाद-
 नीयंपरमेवेति नियमेनस्वाघटितस्यतस्यासाधुत्वबोधनादनुक-
 रणेऽतिव्याप्तिवारणायपदत्वं व्याचष्टअपरोति निहतादावव्या-
 प्तिवारणायतदपि परिष्कुरुतेपरोति । अप्रवृत्तत्वञ्चप्रतिबन्धका
 प्रतिहतप्रवृत्तिकत्वन्तेनलिङित्यादौ ण्वुलाद्युद्देश्यतावच्छेदक-
 धातुत्वाक्रान्तत्वेपि नाव्याप्तिःहरीएतावित्यादौ च न सा प्रति-
 बन्धकत्वंचनिहतेतिङन्तेलक्ष्येलक्षणस्येति न्यायःलिङादावु-
 क्तार्थानामित्यपवादविषयतावाप्रकृतिभावश्चेतिरीत्यातत्तत्रा-
 नेकविधंयथासम्भवं बोध्यम् । दिगर्थस्तुवैकल्पिकविधीनांवा-
 ग्रहणरूपप्रतिबन्धकप्रति

मिति के। चतुर्थाऽतीति । इयाप् प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन मा-
 पदेनादेः। तिसृषु। तृतीयाऽतीति । प्रथमायाऽप्राप्तावपि-
 धावतोत्पादौ तृतीयास्यादत्त आह । नेति । आदिना-
 ज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौ तृतीयासंख्येति संख्यावच्छिन्नेऽन्य-
 संख्याभावादित्यर्थः । नन्वन्यसंख्याभावेऽपि तत्संख्यामादा-
 यस्यादत्त आह । संख्येति । एतेन वाक्यात्सुबुत्पत्तिनिरा-
 सायसद्वयपास्तमिति भट्टाः । अन्येतु संख्याभावादित्यस्या-
 तीतेरित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मप्रत्ययेऽप्रतीतावपि शक्यतइत्यादौ
 तत्प्रतीतिरस्त्येवभावार्थकतिङन्तेऽत आह । उक्तत्वादिति ।
 एतेन धावतोत्पादौ कारकसंख्यायाउक्तत्वेऽपि क्रियाग-
 तामनुक्तामादायस्यादित्यस्याऽतिव्याचक्षते । अपवादत्वा-
 दिति । फलस्यव्यपदेशिवद्भावेनकर्मत्वात् । धातुमात्रस्यतदु-
 पस्थापकत्वात् । स्वमतेसंख्यासत्वाच्चसर्वत्रद्वितीयाप्राप्तेरिति
 भावः । क्वचित्तस्यकरणत्वेनान्वयविवक्षायां ज्योतिष्टोमेनय-
 जेतेत्यादौ हरिन्नमेच्चेदित्यादौच हेतुत्वेतृतीयाप्राप्तिर्बोध्येद-
 न्तुचिन्त्यम् । संख्यामात्रविवक्षायां कालसाधनादेरविवक्षा-
 यातिङादेरप्राप्तौ सुपोवारणायसआवश्यकइति । ननु वर्त-
 मानकालिकैककर्तृकपाकसमूहइत्यर्थेपचतीत्यादावणादिव्या-
 वृत्त्यर्थः सोऽत आह । तस्येति । ननुऽस्येत्यादेः नषष्ठान्ता-
 दित्यर्थः । किन्तुतत्तन्बन्धीत्यादिः । एवञ्चतिङन्तादणादिः
 तन्मास्थेवेत्यत आह । ज्ञापकेति । तत्तन्तत्तद्विषयश्चेत्तरवा-
 दिरेवेतिनिरूप्यते भावः । एतेन वावृत्तुधातुस्थशेखरवि-
 रोधइत्यपास्तम् । तन्मास्थेवेत्यत आह । ज्ञापकेति । तत्तन्तत्तद्विषयश्चेत्तरवा-

न्त्यमिदमिति वदन्ति । सुबन्तस्योपस्थितत्वसिद्धये हेतुद्वय-
 माह । स्वार्थेति । तस्येति च बोध्यते । अत्र च विद्वन्मानसेति
 वक्ष्यमाणवत्तन्त्रं बोध्यम् । प्रथमोच्चारितबोध्यादिति प्रथमो-
 च्चारितबोध्यं वाच्यं यस्येति च तदर्थः । बोध्यबोधकादितियावत्
 अन्यथा भुक्तेपोति न्यायेन बोध्यादुपगवादेरर्थात् प्रत्ययस्य बा-
 धादसङ्गतिः स्पष्टैव । तद्बोध्यबोधकञ्च सुबन्तमेवेति तस्योप-
 स्थितत्वमिति भावः । घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकत्वविशे-
 षणत्वाभावायाह । प्रोधान्येति न दोष इति । यद्यपि प्रकृते स-
 र्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्त्या प्रातिपदिकमपि न तथाप्युपलक्षण-
 न्तदिति भावः । उच्छादिपाठम् प्रमाणयन्नाह । स्पष्टञ्चेति ।
 अतएव सर्वेति । तत्र तदन्तसप्तमीत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ब-
 हुब्रीहिकालेऽन्तोदात्तत्वात्तत्त्वस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणातिदेशः
 स्यात् । धर्मिग्राहकमानान्न्यायसङ्कोचादेवेति तु नातएवेत्य-
 स्यार्थः । तदसङ्कोचेपि । पूर्वलुक्प्रकृत्वात्सर्वस्वरे प्रकृति-
 स्वरेण तत्त्वसिद्धेः । कुमारैत्यादि धर्मिग्राहकस्य भाष्ये साक्षा-
 दनुपलंभादुदाहरणं प्रमाणयति । बहुतरेति । नन्वयस्कुम्भी-
 त्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेण कुम्भत्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिलाभेपि
 तद्व्याप्यबहुब्रीहित्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह । स्त्री-
 प्रत्ययेति तद्रहिते दृष्टा इति शेषः । तद्रहितत्वञ्च तत्प्रकृति
 भूतमेव । अतएव न्युत्तरपदादित्यर्थेप्युत्तरपदत्वस्य विशिष्टेऽति
 देशात् कप्स्यादित्यपास्तम् । उत्तरपदत्वस्य प्रकृतौ दृष्टत्वा
 भावात् । एतत् ध्वननायैव समभिव्याहार इति । अन्यथा त-
 द्विफलमेव स्यात् । विशिष्टेति तन्मात्रविशिष्टत्वेन दृष्ट्यामा

लयेत्यत्र तत्प्रकृतौ मालायां दृष्टप्रातिपदिकत्वस्य दृष्टामाले-
ति विशिष्टेऽतिदेशात्प्रातिपदिकावयवत्वेन लुक्स्यादित्यपा-
स्तमिति केचित् पाठकग्रन्थउत्तरमितितत्वम् । वस्तुतस्तु
समासान्तानामलौकिकेप्रवृत्त्यातत्रच सुपःसत्त्वान्नदीचरमा
वयवकत्वं बाधितमतोनद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकइत्यर्थो-
बोध्यः । इत्यादेःसिद्धिरिति । आदिनायुवतिकाया अन्य-
थान्तरङ्गत्वादेवङ्गापोऽपूर्वमुत्पादेसिद्धेस्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत्ङ्याब-
न्तादेवेतिनियमार्थत्वापत्त्याप्यूङ्ऽपूर्वमनुत्पत्तावसिद्धिः स्या-
त् । मानन्तु प्रत्याख्यानपरंभाष्यमेव । एतच्चेति । ङ्यावग्रहणा-
सम्बन्धइतीति प्रत्ययाद्यतोत्यादिनाऽत्यन्तस्वार्थिकपरिग्रहः ।
यूनोतिरिति । उक्तार्थेतिन्यायस्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति प्रत्ययार-
म्भाद्वाध्यतइति भावः । एवञ्चेति । लक्ष्यानुरोधेनतस्यतद-
न्यपरत्वेत्यर्थः । आरभ्येत्यनेनसमासान्तपरिग्रहः पठिते-
ष्विति शेषः । व्याख्यानादिति । ङ्यावग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमा-
त्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्विन्नतद्धि-
तस्यैवतेनग्रहणमिति । सूत्रमतेपि यूनस्तिरित्यत्रतदसम्बन्धः ।
अत्यन्तस्वार्थिकादिषु तुतेषामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णमिति
न्यायाविषयतयासुबन्तात्तद्धितइति सिद्धान्तस्यङ्गापोः प्राक्
प्रवृत्तेश्चाभावात्तदसम्बन्धः । न्यायसिद्धेर्थेसम्मतिमप्याह । सर्व-
स्येति । तत्रभाष्यउक्तार्थासंस्पर्शादाह । कैयटइति । अत्र-
केचित्प्रत्ययवतिष्ठन्ते तत्रहि भाष्येपदग्रहणंकर्तव्यंसमासनिवृ-
त्त्यर्थसप्तपण्डित्युक्तं यदासप्तसंख्याकपणविशिष्टोवृक्ष एक-
त्वादिसंख्यानालिङ्गितो वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमयेवृक्षग-

तैकत्वस्याननुभवाद्भिभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवसमासस्यप्राप्तिरपद-
 त्वान्नभवति । कृतेस्वादौ पदत्वेपितदर्थसंख्यालिङ्गितार्थैवी-
 प्सितत्वाभावान्नभवतितदालिङ्गितेवीप्साविवक्षायान्तु भवत्ये-
 वघटंघटंपश्येतिचतद्भावः । सप्तसंख्यानिर्णयानिवोप्स्यन्ते नतु
 तद्वान्वृक्षइति कैयटस्तुचिन्त्यएववृक्षादेरवीप्सितत्वेविभक्त्य-
 न्तेइवद्विर्वचनाप्रसक्त्यापदग्रहावश्यकत्वासङ्गतेः ततःतद्धितमि-
 वृत्त्यर्थञ्च द्विपदिकेति स्त्रीत्वद्विस्वलक्षणालिङ्गसंख्यान्वितःपा-
 दार्थोवीप्स्यते नत्वेकत्वाद्यालिङ्गितइति वीप्साविषयव्याप्ति-
 बोधसमयएकत्वादेरननुभवात् । सुबुत्पत्तेः प्राक्पूर्वान्तत्वेन
 तद्धितान्तस्यटाबन्तस्यद्विर्वचनं प्राप्नोतिपदाधिकारात्तुनभव-
 तिकृतेसौहलङ्यादिलोपेचपदत्वेपि तदर्थकस्यैकत्वालिङ्गितस्या
 वीप्सितत्वान्नभवतितत्वेतुभवत्येवेति भावः । यत्तु कैयटः
 स्त्रीत्वस्यापि वीप्सायामनन्तर्भावमाहतन्नसम्यग् द्विपदि-
 काभ्यामित्यत्रप्राप्नोतीति वक्ष्यमाणभाष्यासङ्गतेः । नहिलिङ्ग-
 स्याऽवीप्सितत्वेटाबन्तेस्वादिविवितिपदत्वेपि द्विर्वचनप्रसक्तिर-
 स्तीति तच्चतद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासस्यनद्विर्वचनमपदत्वा-
 दित्यभिप्रायकमाह । तदपि न प्रकृतार्थस्यभाष्यानभिप्रेतत्वा-
 त् तथाहि तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्यस्य तद्धितान्तनिवृत्त्यर्थमि-
 त्यर्थः । नहि तदुत्पत्तेः प्राक् तदस्तिसमासनिवृत्त्यर्थमित्य-
 नेनगतार्थत्वाच्च । किञ्चतथाभिप्रेतत्वेहि तद्धितेनीक्तत्वान्न
 भवतीति । तदुत्तरन्तत्प्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतिः नहि ततः
 प्राक्तेनोक्तम्सम्भवतीति पुनःसर्वथानिरवकाशत्वेन तद्वाध-
 कत्वात्ततः प्राक् तदप्रवृत्तेश्च वुनिकृतेपि तत्ककौण्डिन्यायेन-

बाधेऽपवादेकृतउत्सर्गाप्रवृत्त्याद्वित्वंनप्राप्नोत्येवेति तत्रापिभा-
ष्यमसङ्गतमेवेतितुन वाच्यम् । उत्सर्गेद्वित्वेकृतउक्तत्वाद्दीप्-
सायां वुनोऽप्राप्त्यातन्न्यायविषयाभावात् । हल्ङादिलोपे-
कृतेपदत्वात् । द्विपदिकाइति बहुवचनान्तंपाठ्यमितिच तदु-
क्तचिन्त्यम् । तत्पाठस्यापि योजितत्वात् । यत्तुविवरणेद्वि-
पदिकेत्युत्तरंमाशसइत्यपपाठः पदग्रहणेनापि तत्रतन्निवृत्तेर-
शक्यत्वात् । शसन्तस्यापिपदत्वात् । तत्पूर्वभागस्यापिसुब-
न्ताच्छसउत्पत्त्यापदत्वादित्युक्तं तत्रतत्पूर्वभागस्यापि स्वा-
दिष्वितिपदत्वादिति युक्तःपाठोऽत्यन्तस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेः
पूर्वमुत्पत्तिरिति । पूर्वमुक्तत्वादिति । प्रकृतग्रन्थार्थस्त्वर्थ
द्वित्वसंख्यायुक्तेति स्त्रोत्वयुक्तेत्यपि बोध्यम् । एकत्वेति ।
कैयटेलिङ्गानन्तर्भावस्योक्तत्वेप्युक्तहेतोरेवतत्त्यागोनन्तर्भा-
वात् । सुबुत्पत्तेः प्राक् टाबन्तस्येति शेषः । तस्यपद-
त्वाभावाद्विर्वचनाभावःप्रयोजनमित्यन्वयो ननु कृतेतद्धिते-
ऽपदत्वात्तेनोक्तत्वाद्वाद्विर्वचनाभावेपि तदुत्पत्तेः प्राक् समास-
स्यकुतोनेत्यत आह । सेति । अभावेनेति । तस्याःसंख्यापे-
क्षत्वेन वहिरङ्गत्वात्तद्धितस्यच स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तेन
बाधादिति भावः । यद्यपि वुनोबाधकत्वात्तद्विषयेद्विर्वचनाप्र-
वृत्तिरिति वक्तव्यंतथाप्यपदत्वात्प्राप्तिरेवनेत्युक्तेरेवन्याय्य-
त्वादेवमुक्तमिति । प्रत्याख्यानेतुतथैव पूर्वमप्रवृत्तिरिति
भावः । ननूपजनिष्येति न्यायेनभत्वेनपदत्ववाधात् । प्राक्
तद्धितोत्पत्तेः समासेकृतेपदत्वाभावात्तदभावइति कैय-
टःसुयोज्योऽत आह । पुंयोगेति । अपिनापूर्वोक्तकैयटसंग्र-

हः । एतेनोक्तार्थस्य भाष्यासंस्पर्शसूचितवानन्यथासूत्रे-
 पीति वदेत् । इनुणन्तत्वरूपेति । समासविधौहिगतित्वज्ञा-
 नंसमर्थत्वज्ञानंचेतिद्वयमेव । अण्विधौतु प्रातिपदिकत्वंसमर्थ-
 त्वमिनुणन्तत्वंचेतित्रयोऽतस्तस्याधिक्यम् । न च पदद्व-
 याश्रितत्वेन समासस्यापि बहिरङ्गत्वेनोभयोः तयोःपरत्वा-
 दणेवस्यादिति वाच्यम् । सांकूटिनादिलक्ष्यानुरोधेनोक्तान्त-
 रङ्गत्वस्यैव पुरस्कारादिति कैयटाशयः । एतेन समासस्यान्त-
 रङ्गत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वादणस्यादित्यपास्तम् । इनुण-
 न्तनिष्ठधर्मतयोपस्थितावण्विध्युपस्थित्याऽण्विधेर्विलम्बोप-
 स्थितिकत्वात्प्रत्युततन्निष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममालोपस्थितौ
 समासविध्युपस्थित्यास्तयैवतत्वात् । असङ्गतिरिति । ननु
 तदन्तात्तदुत्पत्तावपि परिभाषाङ्गीकारेण सुवृत्पत्यनन्तरंप्राप्त्या
 तदुत्पत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्समासेततस्तदुत्पत्तौ समुदायाद-
 णिसांकूटिनसिद्धिः तदनङ्गीकारेतुद्वयोरपि तदुत्पत्यनन्तरंयु-
 गपत्प्राप्त्यैकपदाश्रितत्वेनान्तरङ्गत्वात्केवलादणिसङ्गौठिनमि-
 तिस्यादितिरोत्याभाष्यस्य सुयोज्यत्वेनक्वाप्यसङ्गतिरिति चेन्न ।
 सत्यामप्येतस्यामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीति तदुत्तरभाष्यानुरो-
 धेनास्यापि भाष्यस्योक्ताभिप्रायकत्वेनैव व्याख्येयत्वेनासङ्गते
 स्तादवस्थात् । नहि सुबन्तात्तदुत्पत्तिरिति नियमेऽवयवात्त-
 दुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यवयवस्य तदत्वाभावाद्ये नतदभाष्यसङ्गत्वं
 स्यात् । इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतःसंचस्कारेत्यादौ सू-
 टद्ववान्तरङ्गतार्थकगतिनिमित्तकत्वेन समासस्यान्तरङ्गत्वं बो-
 ध्यम् । तदाह । अन्यत्रेति । एतेन तत्त्वेनतत्त्वाङ्गीकारेस्वग्रन्था-

न्तरविरोधइत्यपास्तमिति केचित् । खौजस् । हन्द्इति । ज-
सादौरुत्वं सौलत्वान्नेति भावः । वस्तुतस्तिप्तस्झोत्यत्रदक्ष्य
माणरोत्यालाघवेन निर्विभक्तिकानुकरणभूतानिपृथक्पदान्ये
वेत्यरुत्वं न्याय्यमेवेति बोध्यम् । विभक्तिश्च । नन्वेवंत्रोणि-
त्रीणोत्यस्याननुवृत्तावष्टनआवोत्यादौ निर्वाहेपि प्रथमयोरि-
त्यादौ दोषोऽत आह । प्रथमेति । वाच्ययोरित्यत्रिकयो-
रिति शेषः । व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह । अन्यथेति । औ-
जसोरिति । स्वाघोरिति तुनोक्तमजस्रव्यावृत्त्यर्थकान्नादि
चोतीजग्रहात्सोरजादित्व ज्ञानंशिवोऽर्च्यइत्यत्रबोध्यम् ।
तस्माच्छसइति लिङ्गमप्यत्रबोध्यम् । सुप्संज्ञेति । तिङ्सं-
ज्ञाप्येवमेव तदन्तात्तरबाध्यापत्तेः । रामइहेत्यादौ निघातापत्ते-
श्च । दोर्घापत्तेरिति । सन्निपात्तपरिभाषयादोर्घवारणे तुस-
र्वदेत्यादौ सर्वस्यसुपोत्याद्युदात्तत्वापतिर्बोधयेत्यन्यत्रविस्तरः ।
बहुषु । नग्रहणमिति । तेन बहुपर्वतइत्यादौ न नचात्रपर-
त्वादेकवचनंस्यादिति वाच्यम् । तस्यौत्सर्गिकत्वेनतस्यतद-
पवादत्वादिति वदन्ति । कोशादपि वृद्धं व्यवहारस्यप्रावलय-
मिति ध्वनयितुमाह । भर्तृदारेति । अयंस्मार्तप्रयोगः । अन्त्यः-
शावरभाष्योयः । रुत्वइति । सुबन्ततयेति । हेतौ तृतीयासुब-
न्तताहेतुकंयत्पदन्तदेकदेशविकृतन्यायेन कृतरुत्वइत्यर्थः ।
यथाश्रुतंतुनसाधुतेनन्यायेन विकृतावयवनिबन्धनकार्यस्यान-
तिदेशात् । ममहेतूपादानन्तूपदेशाप्रवृत्तिद्योतनाय । इदञ्च
पक्षद्वयेपि बोध्यम् । अग्नीइत्यत्रैवरुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुबुद्ध्या
प्रवृत्त्यापुनःपदत्वमित्यादिप्रागुक्तञ्चनविस्मर्तव्यम् । सरूप ।

विभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषइत्यर्थइति पक्षसाधारणं फलं
वक्तुमाह । भ्यामोति । यद्वैवकारापकर्षाभावउपलक्षणस्याति
प्रसङ्गनात्रंभ्यामोति सिद्धान्तपक्षेत्वौजसादावपि तद्व्यावृत्तिः
फलं बोध्यम् । ध्वनितञ्चेदंभ्यामादावपीत्युक्त्यावृहति । त-
द्धितादाविति । आदिनाक्यङ्हारितं हारिणंहरिणीयतेहरिताय
त इत्यत्रननुसत्यप्येवकारापकर्षमातृमात्रोरेकशेषोदुर्वारोऽलौ-
किके औजसादावपि सारूप्यादत आह । लौकिकेति । यद्य-
पि विरूपाणिनेत्यर्थपर्यवसानात् । तत्र ससुवारएवतथापि
अन्यतरोयंलौकिकम् । अपरीयमलौकिकमादायाठ्यासिवार-
णशेषफलं बोध्यमिति वदन्ति । अत्रावैरूप्यमपि प्रातिपदिकां-
शएवतेन संज्ञासर्वनाम्नोः प्रथमाद्योरैकशेषोन्यथाजसिप्रथमेप्र-
थमाइति वैरूप्यान्नस्यादिति बोध्यमित्यन्ये । नन्वेकशेष-
स्यसहविवक्षाविषयत्वेकथमन्यत्रतदुक्तिरत आह । द्विर्वचने-
ति स्पष्टार्थमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । वक्ष्यमाणेतर्थास्या-
पि बोधयितुं शक्यत्वेन चक्रियमाण एकइति स्पष्टतया बोधनार्थ-
मित्यर्थः । एकस्यामपीति । समानायां त्वित्यर्थः । बोधयितु-
मिति । अन्यथाचालनोन्यायेन भिन्नविभक्तौ वैरूप्यमादायास-
म्भवः स्यात् । रामौरामाभ्यांस्वसास्वसारा वित्यादौ भिन्नवि-
क्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्वादिति भावः । नैकशेषइति । तेन वृ-
द्धोयूनेत्यादिविरूपैकशेषस्य लक्ष्येगाग्यौगर्गा इत्यादौ समा-
हारएकशेषेण न गार्ग्यइत्येकवचनं न विभक्त्यन्ततन्त्रन्तुन वैरू-
प्यात् । सरूपैकशेषस्थले तु तन्त्रेण रामइत्यस्य दुर्वारत्वात् ।
अन्यतरस्यामित्यनेनेति । फलसेनेति वार्तिकस्य विकल्पेनैकव-

द्विधायकत्वोक्तेः । आश्रिकादावप्राप्तैकवद्भावविधानार्थ-
मिति वाच्यम् । ननु तस्यविधित्वेप्यवहुप्रकृतिकआश्रिका-
दिह्रन्द्वाश्चेति नित्यैकत्वेप्राप्तेविकल्पार्थमिदमिति कथंज्ञापक-
त्वमिति चेन्न । तेनप्रकरणेनसमाहारगतैकत्वानवादात् ।
तत्रह्रन्द्वाच्यसमाहारेवर्तिपदार्थगतसंख्यारोपाभावेप्येकशेष-
वाच्यसमाहारेतदभावेबोजाभावात् । ननुज्ञापकेनसमाहार-
एकशेषाभावेपि ह्रन्द्वा घटघटमिति स्यादेवातःसामान्यतोज्ञाप्य
शरीरमाह । समाहारेवृत्त्यभावेति । लुप्तेति । शेषशब्दस्य-
कर्मसाधनत्वेऽलुप्तस्वतन्त्रभावसाधनत्वेतु लुप्तडसन्तम् । अतए-
वावस्थानमिति व्याख्यानंसङ्गच्छते न च भावसाधनत्वआक-
डारेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्रह्येकेतिसम्बन्धादेकग्रह-
णमत्रत्यंप्रत्याख्यातमिति वाच्यंभावसाधनेशेषशब्देविभक्ति-
विपरिणामेनेति विवरणेनैवसमाधानात् । तत्रैकपदार्थेश्रूय-
माणेत्यस्यफलंयुष्मदीति सूत्रेस्फुटीभविष्यति । द्विवह्वोरिति ।
संख्यापरत्वात्साधुत्वम् । अंशाविशिष्टोदात्तकत्वेसत्यं शावि-
शिष्टानुदात्तकत्वं गृहोत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेवेत्यत
आह । कदाचिदिति । द्व्युदात्तवत्त्वेति । द्वावुदात्तव-
न्तावश्चशब्दौ यस्यतत्त्वंकर्मधारयेतुमतुब्नस्यात् । उदात्तशब्दो-
धर्मिपरःतस्यैवग्रहणैमानाभावादिमंगृहीत्वास्यादेवदोषः स्वर-
भिन्नेति । तृतोयासमासः । दशान्तेति । अष्टादशान्त्यइत्य-
र्थः । अग्रएकोनविंशत्यादाविति बोध्यम् । एकादशादि-
त्यागेबोजाभावादित्यन्ये । एकशेषेति । एकश्चएकश्चदशचदश-
च्चेत्यादाविति भावः । अत्रह्रन्द्वाभिविधानंरुद्धेदुद्वादशादाव-

स्येवातएवत्रिरूपसंख्यावाचिद्वन्द्वानभिधानप्रतिपादकेत्पदा-
 दितः शेषेपुंनपुंसकेत्यत्रशेखरेनवान्तानामित्येव पाठः । विं-
 शत्यादौत्विति । संख्यापरिच्छिन्नसमुदायपराणां नतुसंख्येय-
 मात्रपराणां ब्राह्मणानांविंशतोत्यादौ विंशतिसंख्यावच्छिन्नौ-
 द्दौसमुदायावित्यर्थप्रतीतेः विंशतिघटाइत्युक्ते चत्वारिंशताम-
 प्रतीतेः । चुटु । चुटुषः प्रत्ययस्येति वाच्येयोगविभागादस्या-
 नित्यत्वेनचुंचुवादौनत्वमिति प्रकारस्यभाष्यानुक्तत्वेनायुक्तं-
 ध्वनयन्नाह । यादित्वेति । टीटचोप्येवमेवेत्वाभावइति बोध्य-
 म् । असिद्धत्वाच्चनान्त्यमितिपूर्ववत् वहिरंगासिद्धत्वादि-
 तिभावः । ननुसूत्रेचकाररूपवलपरत्वात् तत्प्रवृत्तावपिप्रयो-
 गेत्वित्संज्ञालोपाभ्यामेव तन्निवृत्तिर्वाच्येति कथंनान्त्यमितिचे-
 न्नाव्यवसितातत्वाभावात् नन्वंतरानित्यस्यप्रतिपक्षिणिवाच्ये-
 ति । तथोक्तिरयुक्ताऽत आह । अनन्तरापेक्षयेति । एङ्ह-
 स्वात् । पञ्चम्यंतइति । नन्वेवमपिकतरदित्यादावति व्याप्ति-
 दुर्वारैष्यस्मात्कतरशब्दात्संबुद्धिर्विहितासआदिर्यस्यादडा-
 देशाकारविशिष्टस्यतस्यचह्रस्वांतस्यतदादित्वेनततः परस्यदका-
 रस्यसंबुध्यवयवहलत्वेनेति चेन्न । परिभाषायान्तदादिपदेवहुब्री-
 हिसत्वेपि विहितप्रत्ययप्रागभावएवगृह्यतेप्रत्ययेङ्गमित्युत्तरसू-
 त्रेतस्यैव संभवैनार्थाधिकारानुरोधात् तथाविधस्यचप्रकृतेह्र-
 स्वांतत्वाभावात् हलश्चततः परत्वाभावादतएवतत्रतत्प्रत्य-
 यग्रहणेशब्दस्वरूपंविशेष्यमादायतदंतविधिरित्युच्यतउक्तार्थ-
 कतदादिपदस्यप्रत्ययान्तेनसामानाधिकरण्यासंभवेतस्यविशेष्य-
 त्वासंभवात् नन्वेवंप्रदेशेतेनतस्यकथंसामानाधिकरण्यमिति

चेदन्वयादिवाधेनशब्दाधिकारस्वोकारादिति गृहाणपदोपस्था-
प्यतदादिपदेऽर्थवानेवाङ्गपदार्थः । अर्थाधिकारादिति नक्वापि
दोषशंकलेशः विकरणांतस्याप्यर्थवत्वमस्त्येवकतरदित्यत्रतुद-
काररहितस्यनेति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीहमानंतत्वहि विहि-
तविशेषणंह्रस्वग्रहणंयस्माद्द्वस्वात्संवुद्धिर्विहितेति । विधीयते
ऽस्माद्विहितंवाहुलकादपादानेनिष्ठाह्रस्वपदंतद्विशेषणंततस्तदं-
तविधिः । यस्मात्संवुद्धिर्विहितातस्माद्द्वस्वान्तात्परःसंवुद्धेर्ह्रस्व-
प्यतइति सूत्रार्थःयथाश्रुतंतुनयुक्तम् । हेरामहेसहेगौरीत्यादा-
वव्याप्तेः तदादीत्यस्योक्तार्थकत्वन्ध्वनयितुंविहितेति प्रकृ-
ताभिप्रायकमुक्तमितिदिक् । स्पष्टमिति । अयमेवात्राक्षेपप-
दार्थएडादेस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरतएवात्राङ्गसंज्ञासूत्रानु-
पन्यासः । ननु प्रकृतिमंतराप्रत्ययानुत्पत्त्यातेनतदुत्पत्तिर्भवत्ये-
वात आह । किंचेति । ननुरात्रिभुक्तिरपिपोनत्वजनिकैवेति
तत्रापितज्ज्ञानेतदनपेक्षत्वमेवात आह । शास्त्रइति । दिवाभुं-
जानत्वेसतिपोनत्वमित्यर्थस्यतादृशानुमितिर्विनापि विरोधग्र-
स्तत्वात्तत्रलोकेसंभवत्येवसः प्रकृतेतुनतथागमकमिति भावः ।
ननु तदादेःपरमेकवचनंसंवुद्धिरित्यर्थाज्ञानेप्यपेक्षैवात आह ।
अतएवेति । नत्वङ्गाक्षेपेणेति । नन्वङ्गाधिकाराभावेङ्गसंज्ञा-
सूत्रस्याप्यभावेन कथं तदाक्षेपंवदेदिति चेन्नाङ्गस्येत्यस्याभावे-
पि ह्रस्वादंगादिणःषीध्वमित्वाद्यर्थमंगसंज्ञासूत्रस्यावश्यकत्वा-
दङ्गपदेनप्रकृतेर्विवक्षणाच्च । दिगिति । अनुमितस्यशाब्दे-
न्वयित्वाभावाद्विशेष्यविशेषणभावनिवन्धनतदंतविधेरलाभो-
दिगर्थः । परत्वात्पूर्वेति । लोपेऽपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वो-

न्नावनन्तु प्रतिपदोक्तत्वमस्यबोध्यम् । ननु तवापिहलिसंबु-
 द्ध्यवययत्वस्यामिसंबुद्धित्वंह्रस्वातेऽङ्गत्वमित्युभयतआश्रयणमे-
 वेति तत्तदभावेकथंसिद्धिरत आह । तत्स्वीकारेपीति । म-
 मतुपौर्वापर्यनापेक्षितमिति भावः । ननुस्थानिद्वयरूपातिदे-
 शेनतत्संभवोऽत आह । ताद्रूप्येति । एतदर्थमेवेत्यस्यार्थ-
 माह । यस्येति । असाधारणत्वनिवेशवादिमूलकृन्मतेनश-
 ङ्कते । मात्रनिष्ठेति । प्रत्याहारपरामर्शवैलायां लोपश्चवलवत्त-
 रइत्युक्तेरुकारनिवृत्त्यातस्यतन्निष्ठत्वमिति भावः । अन्त्यपदस्य-
 सादृश्येलक्षणानङ्गोक्तृ तद्रीत्यैवसमाधत्ते । विशिष्टेसत्त्वेनेति ।
 त्वन्मतेह्युक्तरीत्यामध्यगानुबन्धनिवृत्तावपीकः सुपइत्यादिनि-
 देशान्यथानुपपत्त्याऽऽद्यान्तपदपरामर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरि-
 त्यस्यावश्यंबक्तव्यतयास्वपदेनविशिष्टस्यैव परामर्शात्तस्यविशि-
 ष्टेसत्वमिति भावः । विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनेति । एवंचप्रकृतेऽल्-
 वृत्तित्वेपि तस्यनतन्मात्रवृत्तित्वमिति रुत्वस्येवातिदेशोभवत्ये-
 वेति भावः । तस्य । संबुद्धिलोपस्य । अनल्विधित्वात् ।
 स्थानिसंबन्ध्यलमात्रनिष्ठधर्माश्रितविधित्वाभावादित्यर्थः स्वम-
 तेपि सौरमित्युक्तत्वादनल्वृत्तिधर्मवत्त्वेननस्थानितावद्वृत्तिक-
 त्वादित्त्ववदतिदेशोभवत्येवेति बोध्यम् । ननु गुणस्यपरनि-
 मित्तकत्वेनवहिरङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णमात्रानमित्त-
 कत्वेनान्तरङ्गत्वमपीत्युभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुणएवस्यादत
 आह । अङ्गाधीति । एवंचतस्यतन्मात्रनिमित्तकत्वमिति भावः ।
 एग्रहणेति । स्मृतवादिषुतुगुणेणित्वाद्वृद्धिप्राप्तिरिति भावः ।
 सामर्थ्यादेवात्रेति । प्रत्याहारग्रहणस्येति भावः । ननुरामादौ

ह्रस्वग्रहणस्यसाफह्याद्दीर्घादौतयाकथंवार्येतात आह। गुणेति।
 अतएव ह्रस्वांशेतदप्राप्तेरेव । असमबलत्वेनपरत्वासम्भवादा-
 ह। अभ्युच्चति। अनवकाशेति। येननेतिन्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तर-
 मचारिताथ्येपिबाधः । तदप्राप्तियोग्येप्यत्रयोग्यतावर्तमानै-
 वति नाग्रहइति चभावः । ह्रस्वस्यगुणइक्पदोपस्थित्यारामे-
 त्यत्रतदप्राप्त्यालोपस्यनानवाकाशत्वमिति बोध्यम्। द्विमात्रेति।
 कुमारीत्यादौ त्रिमात्रार्थश्चेत्यर्थः । वाच्छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थ-
 श्चदोर्घेकृतेपरत्वासंभावादाह । विहितेति । यद्यपिसकाररूपा-
 वयवविशेषणत्वेनासम्भवः सुपरिहरस्तथापिसुपुरुषास्त्रियइत्ये-
 तद्व्यावृत्तयेतदुक्तमिति बोध्यम्। एतानिति। अकःपरोयः श-
 स्तस्यनइत्यर्थेनादेःपरस्येत्यकारस्यनेसुपिचेतिदीर्घेसंयोगांतलो
 परामानितिसिद्धावपिहरोनितिनसिध्येत् तदर्थमगंतात्पुंसो-
 विहितस्येत्यर्थेतुयेननेति न्यायेनदोर्घवाधपत्तिः । एतेननु-
 मिसंयोगान्तलोपेनुकिसंयोगादिलोपेवानदूषणमित्यपास्तम् ।
 पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्वादीर्घोत्तरमपिनुमादेः प्राप्त्यातक्र-
 कौण्डिन्यन्यायप्रवृत्तेः सुवचत्वात् वस्तुतः पूर्वसवर्णदीर्घा-
 न्तात्पुंसस्तदादेः परस्येत्यर्थोन्याय्योविहितेति तुफलितार्थ-
 कथनपरं द्वितीयतदन्तविधिप्राप्तातिप्रसङ्गभगायवेति बोध्य-
 म् । अट्कु । पर्याणद्धेति । व्यावधायकस्यपदस्यणत्वा-
 श्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वइति वक्ष्यमाणस्यणत्वाश्रयप्र-
 त्यातिरिक्तेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेन फलाभेदायेतिनिषेध-
 प्राप्तिरत्रेतिबोध्यम् । योगार्थस्येषत्स्पृष्टलकोतिप्रसंगादरूढ्य-
 र्थमाहतत्रानस्वारेत्यादिना । उरःकेति । उरसिकंयस्यउरः का-

यतीतिवाविग्रहः । अन्येनव्यवेति । उक्तयुक्त्यनंगीकारेऽयमर्थो
 नस्यात् । न्यासेनसिद्धइति । न च चुटुत्वित्याद्युक्तौमृत्स्ने-
 त्यादाविवादशेनेत्यादावपिणत्वम्बारितं स्यादेवञ्चादशेनेत्य-
 त्रणत्वसिध्यर्थमेव तथानोक्तमिति कुतो न स्यादिति वाच्य-
 म् । चुटुत्वेवमुक्तावपिरषाभ्यामिति पञ्चमो निर्देशादव्य-
 वधानमात्रेप्राप्तावेतैरेव व्यधानेभवति । आदर्शेनेत्यत्रा-
 डादिसहितव्यवधानेनभवत्येवेति नियममुखेनव क्तुंशक्य-
 त्वादित्याहुः । यद्वाशब्दवायेनेति शेषभाष्यस्थतवर्गाद्यनु-
 त्त्योपलक्षणतयैवोद्द्योते व्याख्यातत्वेनमात्रपदविशिष्टन्या-
 सेपितात्पर्यबोध्यम् । न्यासश्च निषेधप्रकरणे सचेत्थं न भि-
 ति प्रकरणेपदेनव्यवायेचुटुतुलशर्मात्रेणेति विधिप्रकरणेच-
 रषाभ्यामित्यस्यानन्तरम् आडइति पञ्चम्यंतस्याधिकारःका-
 र्यःशरर्चायोगवाहभिन्नस्तुसाहचर्यात् तेनकिमिशब्दादोचक्षा-
 णगिजन्तात्किपि शब्दपराञ्शब्देन षष्ठीसमासेशसिऽल्लोपे-
 क्रिष्णःपश्येत्यत्रशराव्यवायात् णत्वंनस्यादिति फलभेदेन ।
 अत्रन्यासएकोनविंशतिमात्राविंशतिर्वायथान्यासेसप्तदशमा-
 त्वाःनुम् ग्रहणत्यागेपञ्चदशवेति गौरवमभिप्रेत्यगुरुन्यासे-
 त्युक्तमाद्ये कल्पेतुमात्रपदाभावेन पञ्चदशतास्तथापि गुर्वि-
 त्यस्यलघुभिन्नेत्यर्थइति नदोषः । प्रतिपत्तिगौरवादस्यैकदेश्यु-
 क्तित्वम् । प्राप्तिरेवनेति । ननु निषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षे-
 व्यवायेणत्वम्भवत्यडादिभिन्नैराक्षरसमाम्नायिकैर्ब्यवायेनेत्य-
 र्थात् प्राप्तिरेवनेति सत्यंस्वसिद्धान्तभूतविधिमुखेनप्रवृत्तिरि-
 ति पक्षेत्वाक्षरसमाम्नायिकातिरिक्तैः व्यवायेणत्वम्भवत्यडादि-

भिर्व्यवायेणत्वम्भवतीत्येवार्थात्तस्यचात्रसत्वात्प्राप्तिरस्त्येव ।
 किञ्चव्यवायेपोत्यनेनकृशेनेत्यादौणत्वापत्तिरनाक्षरसमाम्नाय-
 काऽज्भक्त्याव्यवायसत्वादिति चेन्नाट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि
 पूर्वत्वव्यवायेपोत्यपकृष्यतेरषाभ्यामव्यवहितपरस्याडादिव्य-
 वायेणइत्यर्थात् । रषाभ्यामव्यवहितपरस्यानाक्षरसमाम्ना-
 यिकव्यवायइत्यर्थाच्चाव्यवायेपीति सूत्रेपूर्वसूत्रानुवृत्त्यामृगेणे-
 त्यादौ नदोषः पूर्वोक्तवार्तिकमतेष्वेवंसत्वेन तदात्वितिविशे-
 षोपादानकथनमिति तुचिन्त्यंप्रत्याख्यानेति न्यायप्रवृत्तौतुफ-
 लभेदान् नस्यादितिभावः । तस्मात्प्रगुणःकृतात्मसंस्कारःप्र-
 धानंप्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारेहितथाभूयसिवर्ततइतिन्याय-
 शरीरं यस्मात्परोयःप्रत्ययोविधीयतेतत्प्रत्ययोपश्लिष्टतदाद्यं ग-
 मित्यर्थेनसिद्धेपरिभाषोपस्थितिमुद्वा परनिमित्तकत्वंतुपरस-
 ताज्ञाप्यसत्ताकत्वेनसुलभमिति वक्ष्यते । असिद्धत्वेनेति ।
 स्थानिवत्त्वन्तुनोक्तम् पदसंस्कारआदिष्ठादच्चः पूर्वत्वाभा-
 वाद् वाक्यसंस्कारेपि लोपेतत्प्रोक्तावपोयङिनपदान्तेति निषे-
 धात् । नातिरिक्तेतिविकारकृतमतिरिक्तत्वंतुन तेनजहिविं-
 शकादावसिद्धत्वंस्पष्टंचेदमुद्द्योते यत्तुशब्दरत्नमनूद्योपातता
 ऽव्यापक्यर्मावच्छिन्नेत्यादिनाक्लिश्यन्तेतन्मुधैवव्यतिरिक्तस्यै-
 वाभावेनदोषलेशाभावात् । ननुसमानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रय-
 शास्त्रसम्बन्धनिमित्तान्यूनानतिरिक्तकार्यनिमित्तान्यतरकत्व-
 मित्येवास्तुमास्तुत्रविधिग्रहणमत आह । भनक्तीति । न च
 सिद्धान्तेपि मिदचइति विधानमाश्रित्यांगत्वंदुर्वारमिति वा-
 च्यम् । तेनाचः परत्वस्याज्ञातस्यज्ञापनेपि प्रत्ययस्यापूर्वबोध-

नाभावात् । अतएवभनक्तीति भाष्येप्रदुक्तंभूसुवोरित्यत-
 स्तिङोत्यनुवृत्त्याऽऽनेमुगिति सूत्रेभाष्येस्पष्टतयादीर्घवारणेतु-
 स्त्रोहं पश्यतीत्यत्रैव स्त्रोशब्दस्यचसंज्ञापत्तिर्वोद्ध्या ननु विक-
 रणान्तेदीर्घारंभसामर्थ्यात्सिद्धः । नचयायामीत्यादौ यङ्लुग-
 ते पुत्रीयामिबोभूयामहेचिकोषामीत्यत्रशबेकादेशस्यान्तवत्त्वे-
 नाङ्गत्वेचचरितार्थइति वाच्यम् । आद्यस्यच्छन्दोविषयत्वात्
 अन्येषुतुष्टुदतिङ्सूत्रीयभाष्यरीत्याशबेकादेशस्यस्थानिवत्त्वा-
 त् प्राप्तिरेवनेत्यत आह । करोमाति । उद्योतीयफलप्रदर्श-
 नमप्युक्तरौत्याऽरूचिग्रस्तं बोध्यम् । ननु प्रत्ययेङ्गमितोयतैव-
 सिद्धेपदत्रयकरणाद्विहितपदाध्याहारेविधिग्रहणंमुधैवेतिचेन्न ।
 प्रत्यासत्तिप्रतिबन्धेन प्रत्ययभेदएवप्रवर्तनेन चारितार्थ्यसंभ-
 वात् पदत्रयस्यफलन्तुहरिर्भवामीत्यत्रदीर्घःकेवलेनेति बोध्यम् ।
 टाडसि । अङ्गाधिकारेपाठोव्यर्थः स्यादिति । उक्तलक्ष्यसि-
 ध्यर्थमावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणैवानंगादंतस्यटेत्यादिठ्या-
 वृतौ सिद्धायांविभक्तिविपरिणामेनात्रव्याख्यानंतवनिष्फलं-
 स्यादितिभावः । अंगनिमित्तेत्यर्थेतुनतयोरावश्यकसंचारक-
 त्वम् संचारेतुपाठोनकार्यइतिस्पष्टंभाष्ये । एतनतआश्रित्य-
 पाठवैयर्थ्यस्यभाष्येसिद्धांतितत्वेनतदापादनमसंगतंस्यादित्य-
 पास्तम् । डेर्यः । संप्रसारणेइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहेज्ञापक-
 त्वसंभवेपिसंप्रसारणइतिपररूपेणचतुर्थ्यन्तमेवा कष्टायेति । स-
 प्तम्यंतमेवेत्यपिषक्तुंशक्यत्वेनसप्तम्याएवग्रहाभावेमतत्वासं-
 भवादाह व्याख्यानेति तच्चसर्वनाम्नःस्मैस्मिनीडसेःस्मादि-
 त्येवसिद्धे डिग्रहणरूपंप्रतिपदोक्ततरूपञ्चेत्यन्ये । उपजीव्येति

न्यायाश्रयणे लिङ्गं तु वृद्धावित्यादिनिदेशः । यत्तु वाचिह्रस्वश्चेत्ये-
 बसिद्धेऽङितिह्रस्वश्च वामीतिसूत्रद्वयलिङ्गन्तद्धिभ्रूणामित्यादौ-
 नुडर्थनुट्यजादित्वस्य विनाशादिति तन्व वामीत्युक्तेऽप्यात्वं-
 पुग्विधेरिति न्यायेनौपदेशिकसन्निपातविधातसत्वेन चारि-
 ताथ्याभावादचीत्युक्तेऽपि सामर्थ्येन परिभाषायावाधाच्च । तं वि-
 हन्तीति ननु यादेशेनैव सन्निपातनाशादौर्घस्य कथं तद्विधात-
 कत्वमिति चेन्न । तेन पूर्वापराभावसन्निपातविधातेऽप्यदन्तां-
 गेति विशेषणसन्निपातस्य सत्वेन दीर्घस्य तद्विधातकत्वात् । स-
 न्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्रागव्यवहितोत्तरं वायः सन्निपातएत-
 दन्यतरविधातकस्यानिमित्तमित्यर्थस्य तिस्र इत्याद्यनुरोधेनाव-
 श्यकत्वाच्च यजादित्वेति । एवञ्च परनिमित्तकत्वेन तत्त्व-
 मिति भावः । एवमुक्तस्त्वधिकापेक्षत्वेन वहिरंगत्वमिति मत-
 साधारण्येन तत्त्वसूचनाय । नात्रेति । एवं च विधातरूपविशेष-
 णज्ञानाभावेन तत्कर्तव्यरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तृकत्व-
 रूपविशिष्टज्ञानासंभवात्तदप्रवृत्तिरिति भावः । अत्रासिद्धत्वं-
 यादेशदृष्टानपरिभाषादृष्टातस्या अन्तरंगत्वस्य दुरुपपाद-
 त्वात् । परिभाषादृष्टाऽसिद्धत्वेऽपि यादेशदृष्टासिद्धत्वेन परि-
 भाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च षाष्ठवहिरङ्गपरिभाषायां वहिरंगप्लुतस्य-
 पूर्वत्वासिद्धत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वेऽस्याश्रयात्सिद्धत्वेन पयोडादौ व-
 हिरङ्गासिद्धत्वस्येव यं सन्निपातविधाकं पश्यसितं निमित्तम्मा-
 भूयादिति तदर्थमिति बोध्यम् । वस्तुत इति । अन्त-
 रंगत्वस्य ससंवन्धिकत्वेन तज्ज्ञानाय वहिरंगत्वज्ञानस्यावश्य-
 कत्वेऽपि सन्निपातलक्षणत्वग्रहस्य तद्विधातकत्वग्रहप्रयोज्य-

त्वेने हतज्ज्ञानं न हेतुरिति भावः । ननु पूर्वत्रेत्यस्येवास्या-
 अप्यन्तरंगदृष्ट्यावहिरङ्गं नेत्येवार्थइत्यत आह । किञ्चे-
 ति । स्थानिवत्विति । आनुमानिकेन सन्निपातलाभ इति
 भावः । श्रौतेन संबुद्धित्वन्तुनाल्विधित्वात् । ननु दीर्घाद्यु-
 त्तरमतिदेशप्रवृत्त्यातदभावेऽपि प्रवृत्तेः प्राक् परिभाषयाप्रतिव-
 श्येतेति नासङ्गतिरिति च न्न । प्रवृत्तेः प्राग् विघातकत्वासंभावे-
 नयत्नतद्विघातकत्वं भावीत्यर्थावश्यकत्वेनातिदेशेन तद्दुष्कृतद्वि-
 घातकत्वाभावात् । अंशास्त्रीयेति । तास्य निवृत्त्ववदिति भावः ।
 तेनादेशप्रयुक्तवारणाय तदप्रवृत्तिर्वोध्या । तत्रासिद्धेति । अ-
 शास्त्रीये विघातकत्वं भावीत्यादि व्यवहारइत्यर्थः । स्पष्टं चेदमी-
 दूत्सूत्रे प्रदीपे । बहुवचने । रामाभ्यामिति । सुपिचेति तुरामा-
 येत्यत्र सावकाशं पर्युदासेनाकृदित्यस्याप्राप्तेः । आद्यपक्षेऽपवाद-
 त्वेऽपि रामेभ्य इत्यसिद्धेश्च राम इति तु न प्रत्युदाहृतं रूपप्रत्ययेनै-
 वेष्टसिद्धेः पूर्वोक्तासिद्धत्वबाधस्तु हलान्तरा इत्यादि निर्देशा-
 द्बोध्यः । नुमापत्तेरिति । पञ्चमो समासेन स्थानिवत्वेनोभयोर्नि-
 त्ययोः परत्वान्न नुमापत्तेरिति भावः । अन्तरंगत्वाद्गुण इति
 तु न वाच्यम् । इति तस्याऽनित्यत्वेनाप्रवृत्तेरन्यथेकोऽसिद्धत्वात्
 गुणो न स्यादिति यद्वा बाणादांगस्य वलीयस्त्वात् साचागमविष-
 येऽपि । अतएव सतुक् निर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनं संगच्छत उभयो-
 रादेशत्व एवेति ह्रस्वइत्यत्र बक्ष्यमाणपक्षे तुरम इत्यादौ ह्रस्वस्य-
 गुण इति गुणापत्तिर्वोध्योभयोरदेशत्वात् । इत्पक्षे रामेभ्य इ-
 त्यत्र हललोपानापत्तिर्वोध्या । तच्छिवइत्यत्र मनोरमाग्रन्थवि-
 रोधं परिहरति । इति शेष इति । यत्र तु जश्चत्वं इति द्वन्द्वे नैव-

शेषसम्भवस्तत्रतुजइतुअचत्वंइति छिन्दन्ति यत्रपूर्वजइत्वप्रवृ-
त्तौपरिनिष्ठितेरूपेविशेषःतत्रजइत्वम् प्राक् प्रवर्ततेनवाध्यवा-
धकभावः तेनरत्नमुडादौ नदोषोऽन्यथाऽऽन्तरतम्याच्चत्वेनपस्य
षएवस्यात् । जक्षित्यादयः षड्वौषडित्यादिनिर्देशाश्चेहलि-
ङ्गम् । एतेनणत्वंद्वित्वश्चतुर्णामित्यत्रत्यस्वग्रन्थविरोधश्चत्वंस्य
जइत्वापवादत्वादित्यपास्तम् । तथाहि पूर्वत्वासिद्धमद्वित्वइ-
त्यस्यवर्णद्वित्वेप्रवृत्तौ चत्वंस्यासिद्धत्वात् गस्यैवद्वित्वेऽन्त्यस्य
चत्वेपूर्वत्रगश्रवणापत्तिरिति हितत्रोक्तन्तत्रचपूर्वजइत्वगकयोः
श्रुतिरपवादविषयतयातदभावेकुत्वनिष्पन्नकस्य द्वित्वेकद्वयश्रु-
तिरितिपरिनिष्ठितेवर्त्ततेविशेषः वर्णद्वयतत्प्रवृत्तौ तुपरेषाम-
सिद्धत्वात् । कुत्वेजइत्वापवादत्वात् । द्वित्वापेक्षयापरत्वाच्चत्वे-
द्वित्वमिति प्रक्रिया । एवङ्गकारेजशिपरइति तदुत्तरशङ्काग्रन्थो
पि नविरुध्यतेद्वित्वेकृतेपीत्यर्थाभावएकगंश्रवणरूपविशेषस्यस-
त्वात् । सिद्धान्तेतु पूर्वमेवचत्वंमिति प्रक्रियाबोध्यातिपाद्या-
न्तक्रकौण्डिन्यन्यायस्तु प्रवर्तयिष्यतेऽहन्सूलइति तत्रैवस-
मर्थयिष्यते त्रिपाद्यान्तन्यायप्रवृत्तौयत्भाष्यविरुध्यते तद-
नित्यत्वेनसमाधेयम् । परन्त्वदं *मनोरमाकाराशयवर्ण-
नमात्रं वस्तुतः षडितिनिर्देशेनावधकत्वज्ञापनमेव लघ्वि-
ति दिक् । जइत्वापवादत्वादिति ननु प्राचीनमतेऽभेद-
विवक्षाया अपि सत्वेनपदत्वाभावेचत्वंसार्थकमिति वाच्य-
मिति चेन्न । यरोनुनेतिवापदान्तस्येति पूर्वोत्तरसाहचर्ये-
णैतत्प्रकरणस्यपदानवयवेऽप्रवृत्तेः । न्यायादिति । फला-

* तच्छिखण्डतत्प्रयोगस्थेति ।

भावेऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः । पूर्वग्रन्थेऽस्यफल-
विशेषाभावेऽपि प्रवृत्तौ न बाधकमित्येव तात्पर्यम् । न तु तत्र प्रवृ-
त्तौ बाधकमितीति न तद्विरोधः । मूले प्रयत्नभेदादिति ननु
प्रयत्नभेदेऽपि त एव स्यान् न तु सः । सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन
सकारस्य सदृशतमत्वाभावादत आह । मूलेऽत एवेति ।
आन्तरतम्यपरीक्षायामभेदघटितस्यापि सादृश्यस्य ग्रहणादेवे-
त्यर्थः । एतेन पाक्षिकसकारनिवृत्त्यर्थन्तद्विधानमित्यपास्तम् ।
न चैवमपि वत्स्यति घटस्य तीत्यत्र पक्षे द्वितीयादेशार्थन्तद्विधानमि-
ति वाच्यम् । वहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातपरिभाषया च सिद्धा-
न्तेऽपि तस्या प्रवृत्तेः यद्वासःसि अन्तरतम आदेश इत्येव तत्कारेण-
ब्धेर्तत्कारानुवृत्त्यादेशविधानं ज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः । न तु स-
र्वथा सूत्रं न कर्तव्यमिति । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञाप-
कादिति यथावक्ष्यते तथाऽत्रैवेति न चात्र कल्पनेनानुवृत्तिर्द्विती-
यादेशाभावायेति शङ्क्यञ्चत्वेनैव सिद्धे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः
तदेतदभिसन्धायाह । चत्वेन सिद्धाविति । यद्वा तादेशारम्भे-
हेतुत्रयम् । सर्वथा तत्काराप्राप्तिः पाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वि-
तीयादेशप्रवृत्तिश्चेति । तत्राद्यस्य न्याय्यत्वेनोक्तम् । अत एव-
ति यद्वा एवकारोऽप्यर्थ इत्याहुः । ह्रस्वनद्यापः । बहुवचनमेवे-
ति । तद्धितस्य सानुबन्धकत्वात् कास्प्रत्ययादिति विहितस्या-
पि न फलाभावात् । तथा ह्यदन्तेनित्यत्वादल्लोप इगन्तेपर-
त्वान्नित्यत्वाच्च गुणः णिजन्तेनित्यत्वादयादेश इति ह्रस्वांशेन फ-
लं न द्यन्तेऽपि परत्वात् गुणे वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिः तदन्तसंज्ञाप-
क्षेऽपि सकृद्गताविति न्यायेन नेति न तदावन्तादाचारकिपो-

ऽनभिधानमेव तस्यात्रग्रहणेऽपि नदोषइति प्रक्रान्तसूत्रभाष्या
 दिस्पष्टमुद्योतइति भावः । दीर्घेष्विति । दीर्घान्तेष्वित्यर्थः ।
 ननु बहुश्रेयसीत्यत्रपुंस्यपि नदीत्वस्यसत्वात् खट्वायाअःखट्वा
 इत्यादौ पुंस्यप्याबन्तस्यसत्वात् कथं स्त्रोत्वलाभइति चेत्तवापि
 व्यभिचारेण दीर्घान्तत्वलाभो न स्यादित्यत आह । नदीत्वाप्त्व-
 योर्हस्वेपोति । तदन्तसंज्ञापक्षउभयत्वापि तदन्तपरताबोध्या ।
 नामि । चर्मणामिति । ब्राह्मणभिस्सेति पूर्वोक्तोदाहरणपरभा-
 ष्यरोत्येदंप्रयोजनम् । अर्थवत्परिभाषयातद्वारणे तु नामधातोः
 क्विपिदेवदत्तनामित्यत्रफलं बोध्यम् । टोरनामिति निर्देशेनप्र-
 त्ययस्यैवग्रहणेन तदादेरेव दीर्घइति न शङ्क्यं न आम् अनाम् इत्ये-
 वमपि निर्देशोपपत्तेः । षडित्यत्रेति । नृनद्यापइति तूचितं भा-
 ष्यस्योदासोनत्वात् मण्डूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । संख्येयवि-
 शेष्येति । मुख्यविशेष्येत्यर्थः । तत्त्वञ्चस्वार्थनिष्ठविशेष्यता-
 निरूपकविषयतानाश्रयत्वं यस्य संख्यावाचकत्वं स स्वपदार्थः ना-
 तः प्रियपञ्चानइत्यादौ दोषः । नन्वेवं तयोदण्डिनइव त्रयः पूषा-
 णइव त्रयः पञ्चइव त्रिदण्डिनः त्रिपूषाणः त्रिपञ्चानइत्यादावु-
 पमितसमासेऽतिव्याप्तिः मम तु षडर्थगतसंख्याभिधायित्वाभा-
 वाज्जशसोर्नसेति चेन्न । परमकतरवदिष्टत्वात् । अन्यथा-
 कतितक्षाणइव कतितक्षाणइत्यादौ तवापि सादुर्वारैव स्यात् षड्
 भ्यइत्यस्याप्रवृत्त्या एकत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमीस्वीकारेण षड्भ्यः परयोः
 षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरित्यर्थः । एवं ज्ञेदद्वित्राः पञ्च-
 शकुनयइत्यत्रापि मम नसेति चेन्न । कतिपञ्चेवेति कतिप-
 ञ्चानइत्यादौ तद्दाढ्यादुभयत्वापि षट्संज्ञकः शब्दः प्र-

स्यासत्याप्रकारेति चैवंरीत्यातत्परिहारस्यमयापि कर्तुं शक्य-
 त्वात् । तथाहि लोकेसंख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धशब्दप्रकारकसं-
 ख्येयमुख्यविशेष्यकप्रतीति जनकप्रत्यासत्याप्रकारभूतशब्दा-
 वयवनकारान्तैति सूत्रार्थएवञ्चदशपञ्चदशपञ्चानइत्या-
 दावपिनसेति दिक् । विहितविशेषणमिति । परमषडित्या-
 देरनभिधानमेवेतिनस्वरूपमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्रहि
 षान्तस्यषट्संज्ञाविधानं शब्दशास्त्रोयसंज्ञायां शब्दस्वरूपाग्र-
 हणज्ञापकमित्युक्तं विहितविशेषणेतुतदभिधानेफलभेदाप-
 त्यातदसङ्गतिः स्यादिति स्पष्टम् । अप्राप्तेरिति । इदञ्चा-
 न्यरीत्यास्व*मतेतुतत्रापि परिभाषाप्रवृत्तिः स्फुटैवेति बोध्यम् ।
 नोक्तमिति दोषाभावात् । शास्त्रेऽयमेवनुट्कर्तव्यः अन्यत्र-
 निटोनटोवेति भावः । लिङ्गादिति । प्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्ट-
 मिदम् । एतेनाचक्षाणणिचिटिलोपेसार्थक्यमित्यपास्तम् । त-
 दनभिधानात् । अनुवृत्तावेवेति । अन्यथामुष्येत्यादावपिन
 स्यादिति भावः । सर्वादिति । तद्गुणत्वेवोजमाह । अवय-
 वेति । एवञ्चान्यपदार्थस्यप्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्ब-
 न्धित्वात्तत्त्वमिति भावः । न्यायसिद्धत्वात्सर्वेषामिति निर्दे-
 शानुधावनं नकृतन्तेनैतत्साध्यं सर्वशब्दघटितत्वम् । अन्य-
 पदार्थस्योभयसाधारणत्वात् । निपातनान्नेति । लोकेपीति
 शेषः । ऋष्यसम्मतज्ञाप्यार्थकस्यापि ओर्गुणइत्यादेरनादरा-
 त् । तत्सम्मतमाह । प्रयोजनेति । एकदेश्युक्तिरिति यस्तुवि-

* एकदेशविकृतन्यायेन सन्निपातविधाताभावेऽपि वास्तविकन्तमादायप-
 रिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः ।

हितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वनामपदेयोगरूढ्यङ्गीकारेणस
 वार्थवाचकसर्वनामसंज्ञकसर्वादेर्विहितस्यङेःस्मै इत्यतिसर्वा-
 दौ नदोषइति तस्यापि सिद्धान्त्युक्तित्वसमर्थयाचक्रे सएवंव-
 क्तव्यःमासपूर्वायेत्यादिठ्यावृत्त्यासार्थकस्यतस्यकसामर्थ्यमिति
 महासञ्ज्ञयैवतत्सिद्धौ विहितपदाध्याहारोविफलइत्यरुच्यैवा-
 ग्रिमभाष्यस्यत्वयापि व्याख्येयत्वान् मूलतोधिकंकिंपराक्रान्त-
 न्त्वयेतिच । संख्याकारकाभ्यांपूर्णेति । संख्याकारकाभ्यांपूर्णौ-
 योर्थः तस्येत्यर्थः । गमकत्वात्समासः । अन्वयेनेति । अयंसु-
 बन्तात्तदुत्पत्तौहेतुरिदंचाकज्जविधौविभाषासुपइत्यतः सुपइत्य-
 स्यसम्बन्धेपि वाक्यभेदेनयुष्मदस्मत्प्रकृतिकसुबन्तस्यटेःप्रागक-
 ज्जिवायकमित्याशयेन यदित्वकच्सूत्रोयशेखरोक्तरीत्यावाक्य-
 द्वयेपि सम्बन्धःसुबन्तावयवसर्वनाम्रष्टेः प्रागकजितिवाक्यार्थ
 स्तदास्पष्टैवसुबन्तात्तदुत्पत्तिः । अत्रत्यन्तत्वमुभयशब्देस्फुटोभ-
 विष्यति । सुबन्तादिति । ल्यप्लोपेपञ्चमो । सुबन्तन्सम्पाद्ये-
 त्यर्थः । उत्पत्तेरित्यस्याग्रे कर्तव्यत्वादिति शेषः । यथाश्रुत-
 न्तुनयुक्तम् । उक्तभाष्यात् । सुबुत्पत्यनन्तरन्तदुत्पत्तिलाभेपि
 देशविशेषस्यालाभात् । घकालेदिनातल्लाभेपि अकच्चिकृतेत-
 द्वाधात् । एवमग्रे पि सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तादिति व्याख्येय-
 मिति नतदसंगतिरपि । प्रागकजित्यस्याग्रे कर्तव्यइति शेषः ।
 इत्यर्थात्तदन्तेति । नन्वेवमपि सर्वकइत्यादौ सर्वार्थकुत्सावु-
 बोधयिषायकिमादेरकजदुर्वारोऽतस्तद्वारणार्थसर्वनाम्रष्टेः प्रा-
 गकच्प्रकृत्यर्थकुत्सायामिति प्रत्यासत्तिरावश्यकैति तयैवतद-
 न्तसञ्ज्ञाभावेतदसिध्युपपत्तावयंप्रयासोविफलइति चेन्न । भ-

वच्छब्दात् सुष्यनुत्पन्ने ऽत्यन्तस्वार्थिकेकनिभवदथकुत्सावि-
 वक्षायामकज्नेत्यस्यफलस्यवक्तुंशक्यत्वेनसुवचत्वात् । असि-
 द्धिरिति । समासार्थकुत्साविवक्षायामसिद्धिरिति भावः ।
 नन्वेवंभवकच्छब्देनसमासेसमुदायकुत्साबोधकोऽपरोऽकचस्या
 दिष्टापत्तेः । एतेनान्तर्वर्तिसुपासुबन्तत्वमादायतत्सिद्धिरित्य-
 पास्तम् । एवमेवेति । सर्वनामप्रकृतिकसप्तमोपञ्चम्यन्तात्
 त्रतसिलावितितदसिद्धिरिति भावः । एवमभवकद्भ्यामि-
 त्यादौ नञ्समासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकच्यन्तोदातत्त्वंसिध्यति ।
 अन्यथावयवादुत्पत्यास्वरद्वयं श्रूयेतेति बोध्यम् । चरितार्थ-
 मिति । द्वन्द्वे चेति निषेधस्तुविशिष्टस्यस्वांगशिष्टामिति प्रकृति-
 स्वराकज्निषेधकत्वेनकृतार्थः स्यादिति भावः । इदमुपलक्ष-
 णंपरमसर्वइति तदन्तसंज्ञोदाहारणपरभाष्यस्य । वस्तुतस्त्व-
 ङ्गसंज्ञकाददन्तसर्वनाम्नःपरस्येति सर्वत्रार्थइति नक्कापिविहि-
 तविशेषणम् । अतएवसर्वनाम्नः परस्यामइति तस्मिन्नितिसूत्रे-
 भाष्यउक्तमित्याहुः । परेत्विति । अतएवकाणेति । यद्यपि-
 नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यत्वानुबन्धत्वयोग्यतानिवेशफलन्न
 तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणेत्सञ्ज्ञायोग्यत्वमेवानु*बन्धत्वमिहशा-
 स्त्रइति बोध्यते नतुलक्षणात्तत्फलमुक्तमिति नदोषः । अनु-
 बन्धेति । तत्त्वज्ञानेत्यर्थः । एवमग्रे पि बोध्यम् । विकल्प-
 इति । ननु दधतोत्यत्रान्तादेशइवात्रापि प्राग्विकल्पोनस्या-
 दिति चेन्न । अजणादिविषयेसूत्रीयासारूप्यमादायप्राप्तविक-
 ल्पनिवृत्त्यासार्थक्येनापवादोपोतिन्यायविषयतयादधत्तोत्यतो-

* अनेकत्रपरिभाषायां योग्यतानिवेशगौरवादिति भावः ।

अवैषम्यात् । अत्रत्यन्तत्वंपरिभाषेन्दुशेखरविवृत्तिसंग्रहेस्प-
ष्टम् । ध्वनितमिति । तत्रहिडाकारस्याशित्वंकार्यमित्याशंक्या-
नित्यत्वात्प्रश्लिष्टत्वाद्वाइत्युक्तम् । अन्त्येशितउदाहारणेशि-
श्याबुक्त्वाऽनपूर्यादनेकालत्वात् सिद्धमित्याशंक्यनानुबन्धेति
ज्ञापनेनसार्थभ्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वा-
दित्येवसिद्धांत्युक्तिः । न्यायसिद्धेतदभाष्यविरोधेनप्रश्लेषप्र-
युक्तगौरवेणचतलतादृशतद्ग्रहणेफलाभावाच्चतद्भाष्यद्वयमेक-
देश्युक्तिः । अतएव परस्मैपदानामिति सूत्रभाष्येऽनित्य-
त्वादेवणलः सर्वादेशत्वम्साधितं नतुप्रश्लेषादपि परिभाषा-
ज्ञापनन्तु पुम्रैद्युभ्यइति निर्देशेनापिसिद्धञिशत् ग्रहणञ्च-
नकार्यमिति तदाशायमाहुः । विभक्तित्वयोग्यइति । यद्यपिद-
धतोत्यादिवदिदमपिलक्षणांविमैवसिध्यति तथापि स्थानेन्तर-
तमइति सूत्रोक्तभुक्तवन्तमिति न्यायविरोधादनर्थकत्वमुक्त-
म् । तद्रोत्येदमिति नोक्तदोषः । नित्यशब्दोऽवधारणार्थ-
इत्याह । एवेति । *अनेनसजातोयवचनस्यव्यवच्छेदादाचारिकं
भवत्येवार्थपरत्वएवायंनियमइति शब्दपरत्वउभादित्यादि भ-
वत्येव । नच सुबन्तेति । अयंभावः त्वयकामयकेत्यादिसि-
द्धये विभाषासुपइति सूत्रादकज्विधौसुपइति सम्बध्यते त-
थात्रायमर्थोयुष्यदस्मत्प्रकृतिकौकारसकारभकारादिभिन्नसु-
बन्तस्यटःप्रागकजित्येकः । सुबन्तावयवसर्वनाम्नष्टेः प्रागकजि-
त्यपरः एवंचसुबन्तस्यप्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वा-

* ननुद्विर्वचनमन्तेयस्येति विग्रहेणद्विर्वचनातिरिक्तमात्रस्योभयशब्देसमीप-
वृत्तित्वनिषेधेनोभतीत्यादिनस्यादत्त आह । अनेनेति ।

त प्रकृतित्वस्पष्टमेवेति । एतेन सुबन्तादकच्युभाभ्यकामिति
रूपेण विशेषस्य सत्वेन स्वरपर्यान्तानुधावनं व्यर्थमोकारेत्यादितु-
युष्मदस्मद्विषयकमित्यपास्तम् । केतुप्रकृतेरिति । भ्यामादि-
प्रकृतेस्त्यर्थः । सुबन्तात्परइत्यस्य सुबन्तसंपाद्ययतः कुतश्चित्-
परइत्यर्थः । यथाश्रुतन्तुनयुक्तम् । न्यायासाध्यत्वादकचि-
वासंभवात् । प्रातिपदिकस्यैवेति । अकचसूत्रीयशेषरस्तुस्वरू-
पकथनपरः । नतु द्वितीयवाक्ये तत्संवन्धपरइति नतद्विरोधः ।
अतएव काकचोःकोविशेषइति भाष्यसंगच्छते । यत्त्वकज्जि-
धावुद्द्योतउक्तम् । उभयंप्रकृतमिति प्रतीकमुपादाय प्रातिप-
दिकाधिकारात्सुबन्तसामर्थ्यादिति तच्चित्यम् । इतिविशेष-
इति । यत्तु प्रकृतसूत्रउद्द्योतएवमज्ञातोभयोर्घटइत्यर्थेऽकच्य-
यच्युभकयघटइति रूपंकेयच्युभयकघटइति कस्यद्विवचन-
त्वउभयकघटइति वास्यादिति रूपेविशेषइत्युक्तंतत्तुवृत्तौकृ-
तायामयजिति प्राचीनवासनयावृतिविषये पूर्वमेवसइति सि-
द्धान्तेतु सर्वथोभयकघटइत्येनेकमेवभवितव्यमिति विशेषा-
भावः स्पष्टएव । अतएव तद्विशेषानुक्तिरत्रग्रन्थआदेशपक्षेत-
यपस्थानिकत्वेनायचः तद्विकल्पेनैववाक्यसिद्धौफलाभावेन
महाविभाषाया असंवन्धः सिध्यति प्रत्ययान्तरत्वपक्षेतदसंब-
धार्थतत्स्यादत आह । भाष्यकृतेति । व्याख्यानंसंवन्धावश्य-
कत्वेऽेतुः । अन्यथाफलभेदेपक्षभेदासङ्गतिः स्यादिति भावः ।
अयोग्यंसदिति । द्वितीयसूत्रस्थवेत्यस्यास्वरितत्वादसंबन्धमभि-
प्रैति । ननुकारकमनोरमायावस्तुतस्त्वित्यादिनावृत्तौकृताया-
मयजित्यर्थलाभेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवेति सङ्गतिः ।

दृष्टान्तस्य न । अन्योन्याश्रयापत्त्याललादेरेवानुत्पादप्रसङ्गात्
 सत्ययचित्रलादिवृत्तिः सत्याञ्चत्रलादिवृत्तावयजितीत्यत आह ।
 अयंचेति । कारकमनोरमाग्रन्थस्तु प्राचामनुसारीति नत* द्विरोध-
 इति भावः । ननूभशब्दस्यायचिकृते सर्वत्रैव तद्विषयत्वाभावसं-
 भावनाययचंविनासम्भावनेत्युच्यते तदोभयत उभयत्रेत्यादा-
 वपि सनस्यादत आह । उभयशब्दस्येति । द्विवचनेति । त-
 च्चोभशब्दप्रकृतिकमेवेति नाहग्रः । तेन परमोभावोभोभावि-
 त्यादौ समासप्रकृतिकेपि तत्र नायचप्रत्याख्याने द्विवचनशब्द-
 ग्रहणेन तदर्थस्य सम्भवेनारम्भेपि तथैवोचितत्वात् । उभ-
 शब्दादुत्पन्नं द्विवचनमिति मनोरमाग्रन्थस्य तु तदन्तादित्य-
 र्थ इति बोध्यम् । विषयत्वं च परत्वम् । नन्वेवमुभावित्यत-
 प्रक्रियायामेकादेशतः प्राक् तस्य तत्परत्वसम्भावनायामपि प-
 रिनिष्ठिते तदभावस्यापि सम्भावनयाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न ।
 तद्विषयत्वसम्भावनाभावस्य विवक्षितत्वात् । विषयत्वविषयि-
 ण्यभावप्रतियोगिभूता सम्भावनेत्यर्थात् । लुकाचानुत्पत्तिरे-
 वेति नत+त्रापि सम्भावनेति बोध्यम् । यद्दोभौ साभ्यस्येति
 निर्देशेन स्वोत्तरत्वस्वावयवत्वान्यतरसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वमेव
 तद्विषयत्वं परिनिष्ठिते विवक्षितमिति यथाश्रुतमपि साधु ।
 अलुकीति । यद्यपि द्विवचनबहुवचनयोरलुक् नैत्यलुगुत्तरप-
 द इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते तथापि सम्भवाभिप्रायेणेदमुक्त-
 मिति बोध्यम् । निर्देशेनेति । उभशब्दप्रकृतिकसुबन्ता-

* कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिवादिमत उभशब्दस्य गणे पाठाभावे नायचम्विना सर्वनाम-
 प्रकृतिकसप्तम्यन्तत्वाभावादिति भावः । † ललादिस्थलेपीत्यर्थः ।

भावेन स्वार्थिकायजुत्तरञ्चारितुर्थाभावेन तत्रकौण्डिन्या
 याप्रवृत्त्यासर्वथानिरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयच्चतद्वाधकः स्या
 दिति तत्रकृतेक्रोष्टीत्यलङोव्वत्स्वार्थिकोऽयच्चदुर्वारइति निर्दे-
 शे*नैववारितइति बोध्यम् । अनभिधानमेवेति । तत्प्रत्याख्या-
 नेनफलैक्यायेदमावश्यकमिति भावः । वस्तुतइदं प्रत्याख्या-
 नमिष्टापत्तिकृत्वैवातएवोभोभाविति वक्ष्यमाणग्रन्थसङ्गतिरि-
 ति बोध्यम् । अयच्छकचतुनेति । अयम्भावः । सुबुत्पत्तेः पू-
 र्वमयजङ्गीकारेतत्रकृतेऽयजन्तस्यगणेपाठेन सर्वनामत्वादकचि-
 तद्विषयत्वमेवस्यादिति तदभावसम्भावनाभावेन पूर्वमप्रवृत्तौ-
 कप्रत्ययेपोष्टसिध्योभशब्दपाठोव्यर्थः वृत्त्यनन्तरमयजङ्गीकारे-
 तुनायं दोषइति । उपजीव्यत्वेनेति । अयंभावः । उक्तरोत्यो-
 भयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेप्युभशब्दस्यकप्र-
 त्ययविवक्षायास्तदभावसम्भावनासत्वेनायच्युपजीव्यकापवा-
 दाकचोऽप्रवृत्तिरिति । नचैवमुभयशब्दस्यैव तदभावसम्भा-
 वनाऽयच्चप्रयोजिकास्तूभशब्दस्यतु सामास्तुफलाभावात् । एवं-
 चपाठोनकार्यइति लाघवं नह्यत्रापिकप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमिति
 वाच्यम् । एवमपि पूर्वमयजमाप्रवर्तताङ्कप्रत्ययोत्तरन्तु सप्रव-
 र्तेततदातदभावसम्भावनासत्वादित्याहुः । किमर्थमिति ।
 एवं सतिप्रत्ययविधौतदन्तविधिनिषेधेनपरमोभकावित्याद्यसि-
 द्धिस्तुन तन्निषेधेप्यव्ययोभसर्वनाम्नाटेः प्रागकचतदर्थगतकु-
 त्सादावित्यर्थेनसमुदायार्थेतद्विवक्षायामवयवार्थेतद्विवक्षाया-
 वक्तुमशक्यत्वेन परमगार्ग्यायणइत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्याश-

यात् परमभवकानित्यत्रात्तदुमतान्तरमिति क्षोदिष्यते वि-
शिष्टस्यप्रकृतित्वाभावेऽनुभवावित्यादौ स्वरेतुनदोषः सतिशि-
ष्टत्वेन स्वघटितपदघटितत्वेनचनिघातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।
एवंहिगणेऽन्तोदात्तनिपातनन*कार्यमितिलाघवमिति भावः ।
प्रत्याख्यानेनगणेऽन्तोदात्तनिपातनानुमानम् । अन्यथास्वरार्थ-
पाठस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्यात् । अतएवापरञ्जदेति ।
इदञ्चत्वच्छब्दस्तान्तइति पक्षेफलंसुवचमिति वादिनामतेन
स्वमतउपसर्जनेकुत्सादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वंस्पष्टमन्य-
त्रेति बोध्यम् । अनुवादकत्वमिति । बोधकत्वमित्यर्थः । अ-
तएवोभावित्यस्यसिद्धिरतएवोद्द्योतेबोधकपदोपादानमेव ।
अभावबोधकेति । नवेतिविभाषेत्युक्तेरिति भावः । एवञ्चा-
पवादविषयेऽन्तरङ्गोद्भावनमसङ्गतमिति भावः । इदञ्च-
प्राप्तिमभ्युपेत्यवस्तुतस्तत्प्राप्तिरेवनेत्याह । किञ्चेति । युगप-
त् प्राप्त्यभावादिति । उभयविषयकवाक्येजसिपरतःसर्वना-
मतावानभवति जसःकार्यप्रतीति सूत्रार्थोऽत्रपक्षेजसःकार्य-
मिति वाचनिकंयद्वाजसःस्थानआदेशेकर्तव्येजसइकारेकर्तव्य-
इत्यर्थोवाजसुत्तरमेव तस्यकर्तव्यतेतिनयुगपत्प्राप्तिः प्रकल्प्य-
चेति न्यायप्रवृत्तिपक्षेनित्यसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तिरप्रवृत्तिपक्षे-
जसःपूर्वमेवनित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभयइत्यस्यसिद्धिरिति भावः ।
ननुप्रथमइत्यादिसिद्ध्यनुरोधाद् वाक्यान्तरेजस्विषयेपूर्वमेव-
सर्वनामतावाभवतिशीभावेकर्तव्यइत्यर्थआवश्यकःजसआदे-
शस्यविषयइत्यर्थोवोभयथापि शोभावविषयताजसः प्राक्का-

* घृतादित्वकल्पनञ्चेत्यपि बोध्यम् ।

लीनैव सामर्थ्याद्गृह्यतइति युगपत्प्राप्तिनित्यविकल्पविध्यो-
 सम्भवतोति चेत्तत्राप्यसम्भवएवेत्याह । जसीति । विषयस-
 त्तमोति । ननु मनुष्योयंप्रातरुत्थायेति दृष्टान्तेनपूर्वयस्यनि-
 मित्तसम्पत्तिः तस्यपूर्वप्रवृत्तिरित्यर्थः सिध्यतितस्यापि परि-
 भाषयाक्रोडीकारेनबाधकंतत्त्वोसिद्धत्वंचनिमित्ताभावादप्राप्ति-
 रूपमिति युगपत्प्राप्त्यभावेपि परिभाषासंचरत्येवेति चेत्तत्राह ।
 स्थानिवदिति । निरवकाशेति । अयंभावः प्रकृतिभेदात्प्र-
 त्ययोभिद्यतेस्थानिभेदादादेशोभिद्यतआदेशभेदात्स्थानिवद्भा-
 ववाक्यंभिद्यतेनलविधिभेदाच्च । एवञ्चोभयशब्दावयवोऽय-
 जादेशः सर्वनामत्वेऽनलविधौकर्तव्येतयरूपस्थानिवदितिवा-
 क्यंनिरवकाशमिति । एतैनोभयीत्यत्रङीप्सम्पादनेनद्वयेत्यादि-
 साधनेनचातिदेशप्रापितापिसावकाशेतिपरास्तम् । अन्त्यस्या-
 नभिधानाच्चचेन निषेधानांबलीयस्त्वस्यसंग्रहः । ननुपरिभाषा-
 विरोधादतिदेशवाक्योपप्लवएवनेति चेत्तत्राह । प्रत्यक्षेति ।
 निरवकाशत्वंचदिवःकर्मचेति सूत्रस्थमनोरमानुरोधेनतद्रीत्या-
 पि ननु कार्यकालपक्षेजसुत्तरमेव नित्यसंज्ञायाअपि प्राप्तिरि-
 ति युगपत्प्राप्तिरस्त्येवेति चेत्तत्राह । सर्वनामेति । अतएव-
 तयादेशइति तयवन्तत्वप्रयुक्तआदेशेकर्तव्यउभयशब्दावयवा
 देशस्यस्थानिवत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः । अतएववार्तिकम-
 तउभयीति ङोपिकर्तव्येतत्प्रतिषेधोनशीभावएवतद्विधानात् ।
 अतएवभाष्येयदिप्रत्ययान्तरम् । उभयीत्यत्रेकारोन्प्राप्नोती-
 ति शङ्कितम् । ननु यादस्थानिवत्वप्रतिषेधइत्यादि । अन-
 भिधानमेवेति । इदं हि त्रिभ्यान्तयस्यायचश्चेति । तयग्रह-

णस्योकरणप्रौढ्यावस्तुतस्तूभाष्यप्रकृतिकएवायच्चप्रत्ययान्त-
 न्तत्रतयस्येत्यननुवृत्तेः द्वित्रिप्रकृतिकस्तुतयस्थानिकएवनतु-
 प्रत्ययान्तरमिति गण्डवृत्ततन्मतश्रद्धालवोऽन्येत्वत्रह्यथचप्र-
 त्ययान्तरमिति भाष्यंयथाश्रुतंयुज्यते ऽसतिबाधकउद्देश्यता-
 वच्छेदेन विधेयान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । त्वयातूभशब्द
 प्रकृतिकोऽयजिति व्याख्येयमिति तद्भङ्गःस्यात् । भाष्ये-
 तत्रचद्वितयइत्येवपाठइतिवदन्ति । इदञ्चनवेतिविभाषेत्या-
 रम्भेप्रत्ययान्तरत्वेन समाधानमावश्यकमिति स्पष्टमेतत्प्रत्या-
 ख्यानेत्वन्तरङ्गप्रथमादिसाहचर्याद्विधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्भविष्य-
 तीति नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिर्मूलोक्तरीत्यान्याय्यैवेति बोध्यम् । तद-
 न्तविधिद्वयेनेति । यद्यप्येकेनापि तदन्तविधिनाप्रयोजनला-
 भात्पाठः सार्थकस्तथापि सत्येकस्मिन्तदन्तविधौ प्रत्यय-
 ग्रहणाभावेन संज्ञाविधावितिनिषेधाप्राप्त्याप्रयोजनंसर्वनामे-
 ति बोधिततदन्तविधिस्वीकारेबाधकाभावइति भावः । सन्नि-
 हितत्वादिति । दिग्देशवृत्तीनांप्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवभाषित-
 पुंस्कत्वाभावोभाष्योक्तः सङ्गच्छते । चेनसदृशःस्थानेन्तरत-
 मइति यथा । प्रथमार्थएवेति । प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजन-
 साधनतात्पर्यकएवेत्यर्थः । नतु चिकीर्षित इत्यध्याहारतात्प-
 र्यकोलघुनिप्रथमानिर्देशकर्तव्येगुरुस्सप्तमी निर्देशस्त्वदृष्टार्थ-
 एवेति भावः । सौलब्धात्प्रथमार्थेसप्तमीत्येवं तुनव्याख्येयम् ।
 गौरवात् मनोरमोक्तरीत्यासिद्धेफलाभावाच्च । अन्यथेति ।
 चिकीर्षित इत्यध्याहारतात्पर्यकत्वइत्यर्थः व्यर्थः । स्यादिति ।
 इदन्तुचिन्त्यम् पाणिनिनापिकिमर्थप्रथमार्थेसप्तमीस्वीकृतेति

प्रश्नेतवाप्युत्तरस्य दुर्लभत्वात् । अपरशब्दस्तुरूढः परापरयोस्तु-
 ल्यार्थत्वात् । नामपदस्वारस्येनेति । नम्यमानार्थकनामिति
 व्युत्पत्तेरिति भावः । विशेष्यभूतार्थकमिति यावत् । अभिव्य-
 क्तेति । इदञ्चान्येषांमतेन । क्वचित्त्वेतदपपाठः स्वमतेतु प्र-
 सिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वारस्येननामपदोपादानादेवोभय-
 लाभः । यद्वा सर्वेषामिति बहुवचनेन प्राधान्यलाभः । अव्यय-
 नामपदेनप्रसिद्धलाभइति बोध्यम् । पदवन्तीति । इदञ्चान्यरी-
 त्यास्वीयमतेतुवृद्धिसूक्तरीत्यापदाभिन्नानीत्यर्थोबोध्यः । लो-
 कतः सिद्धेरिति । यत्रसंज्ञोपसर्जनीभूतउभयमपि लोकतः
 प्रसिद्धंतत्रासंभवान्नोभयविधिरिति बोध्यम् । नचासंभवेपि
 तत्सादृश्यविधिरन्यत्रेवास्त्वन्यतरविधानेपि सार्थक्येनान्य-
 त्रेवात्रसामर्थ्याभावादिति भावः । एतेनेति । उक्तरीत्यासर्वा-
 र्थवाचकस्य पदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः । दोषांतरमप्याह । एक-
 पदोपेति । अव्युत्पन्नत्वादिति । इदञ्चसमासउद्देश्यविधेयभा-
 वेनान्वयोनेति वादिनांमतेस्पष्टमेव । तन्मतेतेनरूपेणान्वयेपृ-
 थगुपस्थितेस्तन्वत्वात् । स्वमतेतुसमासेपितथान्वयोभवत्येवेति
 कारकेवक्ष्यतेमंजूषायांचवक्ष्यतेतदाऽव्युत्पन्नत्वादित्यस्यौत्सर्गि-
 कत्वादित्यर्थोनिपुणतरैर्मत्सजातीयैरन्यैरपिवेदितव्यः । पदन्नो-
 मा । स्वानुरूपाइति । वर्णतोऽर्थतश्चेति बोध्यम् । नन्वस्यवैक-
 लिपकत्वाच्चरणादेरादेशत्वेपि नदोषइति चेन्न । पदाइ-
 त्यस्माच्चरणत्वप्रकारकबोधोमाभूदिति चरणीऽस्त्रियामित्युक्ते-
 स्तस्यनपुंसकत्वेनतस्यादेशेशसिपन्दिपश्येति माभूदिति सुन्द-
 रास्नेत्यत्रमुखस्वाङ्गमिति स्वरोमाभूदितिच । अन्तरतम-

इति सप्तम्यन्तपाठस्यदूषितत्वेनैतल्लाभः कथमिति परं चि-
न्त्यम् । भाष्यइति । जातावेकवचनं । चेति । तदर्थकान्यतर-
स्याग्रहणेत्यर्थः । निश्निशयोरिति । शब्दपरत्वेनभिन्नार्थ-
त्वान्नै*कशेषः । सुटोति । इदंचसुप्त्वेनतत्पृष्ठमिति मतेहल-
न्तेति । वि+परीतन्तुनाऽऽस्यञ्चप्रयत्नश्चेतिभाष्यप्रयोगात् ।
ननु छन्दसिसर्वविधीनावैकल्पिकत्वेनादेशत्वेपि दोषभावा-
द्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवात आह । येचतद्धितइति । इत्युक्त-
मिति । तस्यस्वरितत्वेतु शिरस्यप्यस्यदुर्वारत्वेनतन्निवृत्तये-
क्रियमाणःस्थानिनिर्देशोविफलः स्यादिति भावः । ननु वाके-
शेष्वितिज्ञापकान् नात्रसंबन्धइत्युक्तमेवेति चेन्न । तज्ज्ञापका-
नुसन्धानेहिप्रकृत्यंतरत्वेपि दोषाभावेनतदसंगतेस्तदवस्थ-
त्वात् । प्रकृत्यंतरेति । तेचशसादौसाधवइत्यर्थः । अतो नपू-
र्वोक्तभाष्यादिप्रयोगविरोधः । अतएवेति । नत्वाआवितिप्र-
श्लेषादिति भावः । यत्तुवृत्तिकारमतेशिरसइति स्थानिनिर्दे-
शोनकर्तव्यो भाष्यानुसारिमतेतुकर्तव्यइति पाठककृतंलाघ-
वोपवर्णनन्तन्नशीर्षण्यइति वच्छिरस्यइत्यस्याप्यापत्तेः । अन्येतु-
पदादीनामादेशत्वमेवतस्यन्यायप्राप्तत्वात् । अतएवशीर्षन्छ-
न्दसोतिसूत्रेभाष्येप्रकृत्यंतरंद्रष्टव्यम् । आदेशोमाविज्ञापोत्युक्त-
म् शिरसोग्रहणम्कर्तव्यंप्रकृत्यंतरंमाविज्ञापोतियेचतद्धितइति

* विरूपाणामित्यनेन । † सुटियचजन्तस्यप्रयोगस्तदानीशाशङ्कस्यैवे-
त्याकारकः । ‡ एवञ्चज्ञापकमवुद्ध्वावतत्प्रवृत्तिर्वाच्येत्यञ्चज्ञापकवलेनानुवृत्ते
वारयितुमशक्यत्वेन तस्यस्वरितत्वेप्रकृतेतदनुवृत्तेर्दुर्वारतयाशिरसइति वाकेशइ-
ति च बार्तिकद्वयम्बिफलमेवस्यादिति भावः ।

सूत्रस्थभाष्यं त्वर्थाधिकारप्राप्तातिप्रसङ्गभङ्गायेति नास्माकंप्र-
 तिकूलं वाकेशेष्वित्यतोवेतिसंवध्यते तेन हृदयस्येत्यादेर्नास-
 ङ्गगतिः । वार्तिकस्थपदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रेकदृष्टेति चेद् वैया-
 करणाख्यायां चतुर्थ्याङ्गः षडित्यनयोः पश्य अतएव शीर्षं न छन्द-
 सोति सूत्रइवपदन्नितिसूत्रेप्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम् । ते-
 न ह्यत्र सूत्रआदेशत्वप्रकृत्यन्तरत्वयोः फलाविशेषो ध्वनितः विक-
 ल्पासंबन्धेतुविशेषस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः । आहु-
 रिति । स्थानेन्तरतमेइति पाठदूषणावसरएतत्फलान्यथासि-
 द्धाकरणात् प्रकृत्यन्तरत्वमेषां ध्वनितं भाष्यइत्यपि बोध्यम् ।
 सुडनपुंसकस्य । व्याख्यानादौटइति । आगमस्तुन सर्वना-
 मस्थानेचासंबुद्धाविति पयुं दासात् फलाभावाच्चटाटकारेण प्र-
 त्याहारेशसोप्यन्तर्भावात् । शिसर्वनामस्थानइति नियमाश्र-
 यणेनेतरेषां क्लोवैसंज्ञाविरहेसिद्धअनपुंसकस्येति व्यर्थमेवस्या-
 दनुबन्धवतश्चेत् शरेवेति नियमस्तुनराजासेमनुष्ययुवानइति
 निर्देशादनुबन्धवतोऽङ्गरूपस्य चेत् शरेवेति तेन राजानोपश्येति
 औटिनस्यादिति चेत् । औटिटकारोच्चारणसामर्थ्यात् तेन
 प्रत्याहारइत्यवेहि । सुटसर्वनामस्थानमशोरिति तुनसूत्रितं-
 ज्ञानमित्यादौ सन्निपातपरिभाषयानुम् वारणसंभवेप्यजरसं-
 पश्येत्यादौ दीक्षितमतेन जलन्तलक्षणनुमापत्तेः सर्वइत्यादौ
 यस्येति लोपस्तुन औङ्ःश्यामित्यल औङित्यस्याकरणात् तत्प्र-
 त्याख्या* नेतदलाभाच्च । स्वादिषु । प्रथमैकेति । अतएव सर्वना-
 मस्थानेति चरितार्थम् । व्याख्यानादिति । सुपांश्चदृष्टेसुप्सु-

* यस्येति सूत्रेन दीमङ्गकोकारइत्यर्थं स्वीकृत्येति शेषः ।

इत्येववदेत् । अधिकग्रहेविनिगमनाविरहात् कवतानामिति भावः । कपःसंग्रहायाह । तदन्तेष्विति । यच्चिभं । सौत्रत्वान्नटजिति । समासांतानित्यतायाः क्लृप्तत्वादितरयोगद्वन्द्व-
एकवचनमिति नोक्तम् । तेनेति । पूर्वसूत्रे राजानावित्यत्र नलो-
पस्तुनापादितः भसंज्ञया वाधात् । भवतीति । तेन दतो दत्ते-
त्यादौ जस्त्वंनेति भावः । आकङ्कारादेकासंज्ञा । संज्ञाग्रहणं-
स्पष्टार्थप्रकरणादेव तल्लाभादिति स्पष्टमत्रैव भाष्ये । व्याप्त्यर्थ-
केति । तेन चार्थे द्वन्द्वइत्यस्य संग्रहः तेन कर्मधारयसंज्ञाविषयेन-
द्वन्द्वसंज्ञा । युक्तमिति । तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः ।
पदगौरवेऽपि मात्राला* घवं प्रतिपत्तिलाघवं चात्र पक्षइत्याशयः । इ-
दमुपलक्षणमाह द्वन्द्वइत्यस्य तेनाभिध्याप्यर्थकत्वं संभाव्येत
सिद्धांते तु तथात्वेऽपि न क्षतिरित्यपास्तम् । वस्तुतोऽबधिनिर्दे-
शोऽफल उपसर्जनं पूर्वमिति प्रकरणे विच्छेदेनाग्रेऽसंबन्धसंभा-
वात् । निरवकाशत्वेति । एकस्याइति भावः । नन्वेके-
त्युक्तेः परैव कुतोऽत आह । विरोधाभावेनेति । पर्यायापत्तिरिति ।
पर्यायो हि क्रमप्राप्तस्यानतिक्रमः तत्कार्ययोर्मध्ये यत् क्रमात् प्रा-
प्तं परंतदनतिक्रमस्यापत्तिरित्यर्थः । सिद्धांते तु संज्ञयोर्वापरात्
तत्र युक्तं कार्यं पूर्वमपि प्रवर्तत इदानीं तु कार्यगतपरत्वं नियामकं
स्यादिति भावः । एतेनैकमेव कार्यं स्यादिति चिन्त्यमेतदित्य-
पास्तम् । नलोपस्यापत्तिरिति । सर्वथानिरवकाशत्वादल्लोपे जा-
तइति भावः । नदीधिसंज्ञइति । भाष्यप्रयोगात्पूर्वनिपातो-
नद्याः । अनुपपदानादिति । लघुनोपायेनेति शेषः । दीर्घाच्छ-

* ययाश्रुते तु गौरवङ्कारपदघटितसूत्रद्वयानुसन्धानादिति भावः ।

सित्येवेति । तस्माच्छसइत्यतः प्रागितिशेषः । एवंचतस्माच्छ-
 सइत्यत्रशस्यग्रहणनकर्तव्यंभवति । तस्मादितिपञ्चम्याशसीति
 सप्तम्यन्तस्यषष्ठ्यतत्त्वकल्पनसंभवात्चोनकर्तव्यइति लाघव-
 मिति भावः । नन्वेवन्तच्छब्दोऽनन्तरपरामर्शार्थइति सिद्धा-
 तान् नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तिरिति पक्षेवहुश्रेयसी-
 नित्यत्रैव नत्वंस्यात् नतुहरीनित्यादौ तदुत्तरं पाठेतुशसपदक-
 र्तव्यं हरीनित्यत्रैव स्यान्नतुवहुश्रेयसीनित्यादाविति दोषश्चेति
 चेन्न । प्रकृतेनिषेधमुखेनैवप्रवृत्तिरित्याशयात् तस्मादित्यनेना-
 कोदीर्घः परामृश्यतइत्याशयाद्दामृगान् हन्तीति निर्देशश्चात्रलि-
 ङ्गं स्पष्टं चेदं सर्वप्रथमयोरित्यत्रभाष्ये । विपरोतनियमापत्तेरिति ।
 मृगान् हन्तीति नृन्पेकानाम् डितइति निर्देशाश्रयणेतुप्रतिपत्ति-
 गौरवमिति भावः । नन्वेवंप्रथमयोः पूर्वत्ववत्यभाष्योद्द्योतवि-
 रोधः ततोहिग्रन्थादस्यन्यासस्यनिर्दुष्टत्वंलभ्यतइति चेन्न ।
 इज्ग्रहणनकर्तव्यमिति प्रसङ्गसत्त्वेनतस्यलाघवपक्षपातित्वा-
 दितिवदन्ति । अत्रदीर्घात्सुटीतिसूत्रयितुमुचितम् । आतोधातोः ।
 सानितोति । आकारेणसहितानित्यर्थः । एतेनपञ्चमीसमासे-
 नस्वमतेस्थानिवत्त्वेनान्यथासिद्धिः प्रयुक्ता । यद्यभिधानमिति ।
 यदीत्यनेनेदंसूचितं वस्तुतः फलाभेदाय तेषामनभिधानमेवेति ।
 नन्वनापइत्यस्यप्रत्याख्यानं त्कश्नइति निपातनेनापि भाष्येकृ-
 तं तेन ह्यत्रलोपोनेष्टइति प्रतीयते योगवि*भागेनप्रत्याख्यानन्तु-
 नास्माकंप्रतिकूलमतोभाष्यांतरविरोधमाह । अतएवप्रेति ।

* तत्पक्षेपि योगविभागस्यकाचित्कत्वेन सादिशब्देलोपाभावस्य सम्पाद-
 यितुं शक्यत्वादिति भावः ।

एतदेकवाक्यतयैवनिपातनेनाधातुपदस्याभिन्नपरत्वबोधनद्वारा-
लोपइत्यर्थः कार्यः तदग्रे कथंश्नइति प्रश्नस्तूक्तमाशय-
मजानतएकदेशिनः । अतएवभूवादिसूत्रेभाष्येयाःपश्यसो-
त्यस्यान्यथासिद्धिरनापइत्युत्काकृता । धातुपदस्ययथाश्रुतार्थ-
कत्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैव नन्वेवं नमुनइति सूत्रप्रयोगस्यने-
यत्कार्यमिति तत्सूलीयभाष्यप्रयोगस्यचविरोधइति चेन्न ।
बन्धुनीतिवत् नपुंसकनिर्देशाङ्गोकारेणोभयोपपत्तेरितिवदन्ति ।
दीर्घविधायेति । पररूपवाधकेदीर्घेकृतेपूर्वसवर्णदीर्घेसिद्धान्तइ-
वनत्वस्यरत्नद्वयार्थकेषांचित् तस्मादित्यत्रतच्छब्देनाक्स्थानि-
कदीर्घमात्रपरामर्शोनतुपूर्वसवर्णदीर्घस्यैवेति क्लृप्तस्तुमुधैवेति
बोध्यम् । रामानित्यत्रबहुवचनइति दीर्घेकृतेऽनापइत्यालोपस्तु-
न । पञ्चमीसमासेनस्थानिवत्वात् वाध्यविशेषचिन्तापक्षेपि
पूर्वसवर्णदीर्घेकृतैयथोद्देशेभसंज्ञाप्रवृत्त्यापूर्वान्तवत्वेनाकारांते-
भत्वेप्राप्तस्यलोपस्यवारणमुक्तरीत्यास्थानिवत्वेन सन्निपातप-
रिभाषयावा बोध्यम् । नकार्यमिति । नन्वेवंरमाणामित्यादा-
ववर्णान्तत्वलक्षणनुटश्चारिताथ्याद् रामाणामित्यादौ तुपर-
त्वाद् बहुवचनइति दीर्घेनुटविधावनुवर्तमानानापइति लोप-
प्रसङ्गः । आबग्रहणसत्वेत्ववर्णान्तलक्षणोनुट्बहुवचनइति
दीर्घापवादइति नदोषः । अतएवभाष्येतन्नकार्यमिति नोक्त-
मिति चेन्न । चारिताथ्येपि नुटःप्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वप्रवृत्तेःपू-
र्वदीर्घेपि पञ्चमीसमासेनस्थानिवत्वेन सन्निपातपरिभाषया-
वालोपाप्रसक्तेश्चकथं कीलालपानांकुलानामिति भाष्यन्तु-
सर्वेषामैकदेश्युक्तिरेवेति निपुणतरमालोचनीयम् । इत्यादन्तः ।

जसिन्न । योगविभागस्येष्टसिद्धार्थत्वात् कचिदप्रवृत्त्यापूर्वस्य
 गौरीत्यादि सिध्यथोयोगविभागइति बोध्यम् । शेषोध्यसस्त्रि-
 यूभ्यामिति । यूपदहस्वपदानुवृत्तिफलितार्थकथनमदः । अन-
 वकाशत्वान्नदीति । ननु गवांपत्यैस्त्रियाइत्यत्रसावकाशत्वा-
 त्कथं नदीत्वमिति चेदत्राहुः । विप्रतिषेधेपरंकार्यह्रस्वौयूध्यस-
 स्त्रिपतिस्समासएवषष्ठीयुक्तश्छन्दसिवाङिति नदीस्त्रियमिय-
 ङ्उवङ्स्थानावस्थ्यामिवान आख्याह्रस्वलघुइति न्यासभेदे-
 नसावकाशत्वेपि परत्वान्नदीत्वंबाधकंभविष्यतीति शेषग्रहण-
 स्यस्पष्टार्थतावादिनामाशयइत्येकेपरंत्वत्वारंभसामर्थ्यान्नदीसं-
 ज्ञापरकार्यत्वाच्चधिसंज्ञेति भाष्यादिग्रन्थेयोजनैवतस्माद्यथा-
 क्रमएवङितिह्रस्वः पतिश्चसमासएवधिः षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा-
 धसस्त्रीति न्यासेनसिद्धेसामान्यतो ह्रस्वान्तस्यविधानंनिरव-
 काशंविशेषतोविधानेलाघवन्तु मत्यैधेन्वैइत्यत्रवाधमंतरैवधि-
 संज्ञावस्थित्याप्रतिप्रयुक्तम् । न च सामान्यतोविधानेग-
 वांपत्यैसावकाशेमत्यैइत्यत्रपरत्वाद्वाध्यतइति वक्तुंयुक्तम् ।
 उकारांतस्यसंज्ञाविधानं न कुत्रापिसावकाशमिति धेन्वाइत्य-
 त्रनदीत्वमेवेति फलभेदइति वाच्यम् । तदभावात् । उदंतस्य-
 विधिव्यर्थमित्यस्योकारानुवृत्तिर्नकार्येत्याशय उततद्विषयकं-
 वाक्यंनोपप्लाव्यमिति नाद्यः तस्याउत्तरार्थत्वात् नान्त्यःत-
 स्यविप्रतिषेधसूत्रप्रतिवध्यत्वादित्यन्येभाष्य*प्रामाण्यात् ङि-
 तिस्त्रियांपतिशब्दस्यानभिधानमित्यपरे । ङितिह्रस्वश्चेत्यला-
 टश्चेतिवच्चकारः पुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्याशय-

इतीतरे वस्तुतस्त्वहन्नित्यत्रवक्ष्यमाणरोत्यानवकाशत्वंसुस्थ-
मेवपतिशब्देघिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्वात् नियमेनापि बाध-
इत्यन्यत् । एतेन नव्यमतेपरमसख्यैस्त्रियाइत्यत्रापि सार्थ-
क्यमित्यपास्तम् । असख्येत्यस्यप्रसज्यप्रतिषेधत्वांगीकारेणन-
डिसंबुध्योरित्येतत्तुल्यत्वात् । मातृइतीति । अयमत्रमूलाशयः
यूग्रहणाननुवृतावपि ह्रस्वपदानुवृत्याविश्वपादिशब्देनातिप्र-
सङ्गः । अदंतस्यतुसत्यपिघित्वेक्षतिर्नास्ति तथाहि रामेणेत्य-
त्रेनादेशोनादेशापवादः । रामस्येत्यादौ सत्यपिगुणेक्षति-
र्नास्ति । इदानीमिक्परिभाषोपस्थित्यातदप्राप्तेश्च । अञ्चघेरि-
त्यत्रेदुद्भ्यामित्यनुवर्ततएवहरिहरावित्यत्रह्रन्द्घे घोत्यस्यविष-
येपि नदोषः । अदन्तंचेदजाद्येवेति नियमार्थत्वादजाद्यदन्त-
मित्यस्येदग्नोरिति ज्ञापकाच्चनविपरोतनियमइति । आडो-
ना । रूपासिद्धेरिति । प्रियत्रिणाकुलेनेत्यादौ विभक्तेर्हला-
दित्वाभावेनषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति स्वरसिद्धिरपि बोध्या-
तत्रस्वमतेविहितविशेषणाभावात् ननु नमुनइत्यस्यसिद्धांतेपि
नकारेसिद्धत्वनिषेधकत्वेनरूपंसिद्धम् । अमुष्मैकुलायेत्यादि-
तुनभ*वत्येवेति चैतत्राह । नमुनइति । विरोधादिति । एवंचन-
सो†र्थः सिद्धान्तइदानीन्तुसतवाइयकस्तथाचामुष्माइत्यादिप्र-
मितलक्ष्यविरोधःस्यादिति भावः । तत्रार्थेसूत्रसंमतिमप्याह ।
अतएवसूत्रेति । नकिंचिल्लाघवमिति । नइति न्यासेपिनकार-
इत्यर्थींगीकारेलघुभूतन्यासत्यागोनिर्वीजः स्यादिति भावः ।

* किन्त्वमुनेकुलायेत्येव तथाच तवैवाव्याप्तिरिति भावः । † नकारेक-
र्तव्येकृतेचमुत्वस्यासिद्धत्वंनेत्यर्थः ।

औडआपइति सूत्रभाष्यऔविभक्तेडित्वेखट्टइत्यादौ याद-
स्यादित्युक्तंतदयुक्तम् । शीभावस्ययाडपवादत्वात् । अतो-
ऽन्यरोत्यायोजयति । अतएवेति । हरिणामत्येति । तक्रकौडि-
न्यन्यायेननादेशस्यगुणबाधकत्वमात्रारुचिः । नयाडिति । ह-
रोत्यादौ गुणोनेत्यपि बोध्यम् । घेडिति । दिगिति । दिगर्थ-
स्तुतत्रतदनापत्तौनुडापत्तिः । सिद्धांतेहिपरत्वादाटानुड्वाध्यते-
रमायामित्यादौ डेरामियाडनापत्तिरपि बोध्यायदितलडेडाम् ।
क्रियतेतदारमायामित्यत्रपूर्वप्रत्ययत्वाभावेनेत्वाप्रवृत्त्याडका-
रयुक्तएवादेशेकृतेवार्णपरिभाषयाया*टिकृतेप्रत्ययादित्वाभा-
वादित्वंडस्यनस्यात् । अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौतुनमानंयदितूभयो-
रादेशत्वेएवसमानकार्यित्वएवसेत्यनुगमवादिमतमवलंबसेत-
दासुपःसंप्रतिडादित्वासंभवेनभौतपूर्विकंतत् गृह्यतेवासुपीति
निवर्त्यात् डवतइत्यत्रैवप्रवर्ततवेत्यादिनानाविकल्पगतंकुक्षौ-
निक्षेपामियदिनिर्देशादिकंप्रदर्शयिष्यसितदाप्रतिपत्तिगौरवेण
भोषयाष्यामोति तूष्णोमेवास्वेति । डसिडसोश्च । नासूत्रो-
ति । जयंतिभवंतोत्यत्रांतरंगत्वापररूपेऽच्चःपरेतिस्थानिवत्वे-
नगुणेपरादित्वेनडित्वसत्वात् प्रकृतसूत्रेपि दोषो बोध्यः ।
पूर्वरूपेतुनस्थानिवत्वम् । पूर्वपरविधित्वात् । अच्चघेः । ननु
तत्प्रतिज्ञायांकिंमानमत आह । अतएवेति । समत्वादिति ।
नन्वित्संज्ञकविशिष्टेस्वरूपंशब्दस्येत्युक्त्याविशिष्टस्यविधानेश्र-
वणापत्तिरतइत्संज्ञालोपौप्राथ्येत्तअनित्संज्ञकतपरेतुतपरसूत्रप्र-
वृत्त्यातकाररहितस्यैवविधानमिति वैषम्यमिति चेन्न । भाठय-

* अन्तरङ्गावापीत्संज्ञालोपोबाधित्वेति शेषः ।

मानेनसवर्णग्रहणंनेत्यनेनगुणाभेदकत्वादिप्राप्तस्येवतपरसूत्र-
प्राप्तस्यापिनिषेधघ्नौव्यात् । अतएवकिमोदितिपक्षेऽनुनासिकोने-
तिबोध्यम् । फलभेदोनेति । नन्वौदादेशोदित्वंनाश्रयणीयमतो-
पिफलैक्यंनहिभाष्यऔदादेशोदिदिति । अदादेशोदिदितिवा-
कंठरवेणोक्तमस्तीति चेन्न । दित्वमाश्रित्यतीति प्रत्याख्याना-
वसरेभाष्यऔकारस्यतपरत्वानुक्त्यातेनफलभेदापत्तेरिति भा-
वः । इत्वंनेति । अलोत्यस्येतितुननानर्थकइति निषेधात् त-
त्प्रत्याख्यानेतुनदोषइति स्पष्टमत्रैवसूत्रेभाष्ये । प्रदेशेष्विति ।
अस्तिसिचोऽपृक्ते गुणोऽपृक्तेवेरपृक्तस्येत्येतेषुसूत्रेष्विति भावः ।
हल्ग्रहणोनेवेति । तत्राद्योरुतोवृद्धिलुंकिहलोत्यतोहलोत्यनु-
वृत्तावपितदादिविधिप्रतिबन्धायहलिति वक्तव्यम् । तृतीये-
तुवेरित्यनुनासिकनिर्देशमाश्रित्यापृक्तस्येति भाष्येप्रत्याख्या-
तमिति नकर्तव्यम् । हल्ङावितिसूत्रेतुवर्ततएवेतिबोध्यम् ।
अदृष्टार्थमिति । नन्वेवं हल्ङादिसूत्रेतदन्तविधिनाहलंतंसु-
तिसिलुप्यतइत्यर्थेनहन्यादित्यादावतिप्रसङ्गः संज्ञाकरणेतुन-
तदन्तविधिरिति दृष्टंफलम् । न च निर्दिश्यमानपरिभाषया-
निस्तारः सूत्रेष्वोनिर्देशाभावात् । यदितूक्ताति प्रसङ्गभ-
ङ्गायष्वोनिर्देशः क्रियतेतदाभिन्तादित्यादावतिप्रसङ्गोदुर्वारः ।
स्थानिवद्भावविषयउक्तपरिभाषाया अवृत्तेरिति चेन्न । सुति-
सिहलिति सुतिसिहलइति वाकर्मधारयनिर्देशेपरनिपातनात्त-
स्य विशेषणत्वाभावनिरूपणेन तदन्तविधेरभावेनातिप्रसङ्गाभा-
वात् । षष्ठोत्पुरुषस्तुन निषादस्थपतिवद् गौरवात् । ए-
तेनापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्यादिशब्दरत्नादिग्रन्थाव्या

तेप्रकृतिरूपंतदादीत्यर्थः । तेन यत्सखिपत्योर्विशेषणन्तदना-
श्रयणेनेत्यर्थः । अपादाने निष्ठाचण्डह्रस्वादिति सूत्रभाष्ये-
स्पष्टेति तत्सूत्रएवोक्तम् । अयंभावः । डसिडसोरिति प्रत्य-
यग्रहणेन तदादीत्युपस्थितं न सखिपत्योर्विशेष्यंतयोः श्रूयमाण-
पदार्थविशेषणत्वस्यन्याय्यत्वात् नापि स्वातन्त्र्येण परंपदार्थवि-
शेषणव्यधिकरणविभक्तिद्वयापत्तेः । किन्तु सखिपत्योर्विशेषण-
म् । एवं च सुसखेरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति । परिभाषानाश्रय-
णेनैवेति । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दस्यापि ग्र-
हणेन कृतह्रस्वेचातिदेशेन तत्त्वसत्वात्सुखेनैव लक्षणप्रतीतिः
परिभाषाप्रवृत्तिर्नेति चेन्न विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादल-
मर्थस्तु वस्तुतस्तु भाष्यस्यायं भावः सुसखेरित्यत्रातिव्याप्ति-
परिहाराय सखिपतिभ्यां परस्येति सूत्रेयदिलक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषासंचरति तदा सहस्रं न वर्तत इत्येवं निष्पन्नो व्याप्तिः ।
तत्परिहाराय यद्यनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिं ब्रूषेति पूर्वोक्तेऽतिव्या-
प्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरिति । पतिः समास एव । समा-
सइत्युक्तेरिति । पतिन्नेति वाच्य इति भावः । बहुचपूर्वे-
न घित्वमिति । तत्रैव न घित्वमित्यर्थः । पतिन्नेत्युक्ते तु भूप-
तिनेति समासेपि न स्यादिति भावः । एवमुक्तिस्तु वृत्तावि-
तिन्यासे दोषदानमिति बोध्यम् । अतएवेति । प्रसिद्धावेव का-
रोनत्ववधारणे तेन पतीयते — किप्पत्युरित्यादौ न घित्वम् । प-
त्यावुपपीडंशेतेपत्योपदंशञ्चुंवतइत्यादिकृद्वृत्तौ च न घित्वमि-
ति बोध्यम् । लाक्षणिक इति । अतएव भाष्योक्तवर्णसंज्ञापक्षे-
ण न फलभेद इति बोध्यम् । पतिसखीसमास इति इदम्प्राचाम-

अनुसारेण तन्मतेऽभिप्रेयतेति न्यायेनवृद्धेर्वीरणात् । पदकार्यं
 विषयकत्वं तस्येति स्वमतेतुसखायवितियुक्तम् । इत्यादीष्टेति ।
 आदिनाद्वन्द्वे पूर्वनिष्ठासंग्रहः । बहुत्वसंख्येति । इदंप्राचा-
 मनुसारेण स्वमतेबहुत्वसंख्यात्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सं-
 ख्येयविषयप्रश्नेति । यद्यपि संख्याप्रश्नेवृत्तिस्तथापि संख्ये-
 यमपि तत्प्रश्नेविषयोभवत्येवमेवोक्तम् । भाष्येस्पष्टत्वादिति ।
 तत्रहिदत्यान्तादेकवचनद्विवचनेनस्तः तत्र संख्यायानिर्णयेन-
 प्रष्टव्यत्वाभावेन किमोऽप्रयोगादित्यभिप्रायकमुक्तम् । बहुग-
 णशदन्तेति । लिप्युदासस्तुनोक्तः । तस्यार्थवत्परिभाषा-
 बाधेनापि सार्थक्यसम्भवेन प्रकृतार्थसाधनेसाधारणत्वात् । अ-
 सञ्ज्ञातविरोधन्यायेन प्रथमोपगतसंख्यापदेसंचरितकृतिमन्या-
 यबाधानौचित्याच्च । संख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायः
 तिशब्दार्थनिर्णायकोर्थवन्न्यायः तत्रकतरस्यबाधइति संशये-
 शदन्तपर्युदासस्यैव विनिगमकत्वं वाच्यम् । ततोवरन्तन्मा-
 त्रप्रदर्शनमेवेति च । अयमेवतत्रत्यभाष्यप्रदीपोद्द्योतानामा-
 शयइति बोध्यम् । अभ्यासाम्रेडितादीति । तेषुमहासंज्ञाक-
 रणंप्रचोमनुरोधेनेति बोध्यम् । तयोरिति । तदर्थयोरित्यर्थः ।
 नियतविषयेति । नियतानियतान्येकत्वान्येतद्विषयेत्यर्थः ।
 नियतैकत्वज्ञानात्रित्वादेरत्यन्तानियतैकत्वज्ञानाद्वहुत्वेडतिरि-
 ति भावः । बहुत्वादिहीति । आदितागणत्वन्तच्छब्दवाच्यं
 होत्यर्थः । यथाश्रुतआदिपदग्राह्यं दर्वचस्यादिति बोध्यम् ।
 श्यादीति । तित्वादीत्यर्थः । धर्मत्रिलोपइति । न तु त्रित्वा-
 दिरूपमित्यर्थः । सचैकोऽखण्डोपाधिस्तस्य ज्ञानेकेषु पर्याये-

रेकत्वम् समवायवदिति बोध्यम् । न च बहुत्वस्यात्रित्वाद्य-
तिरिक्तत्वेगौरवमिति शङ्क्यं बहुत्वस्यत्रित्वादिरूपत्ववादिनां
बहुत्वत्वजातिरूपम् । बहवःत्रयइत्यादिप्रवृत्तिवैलक्षण्यायाव-
श्यमतिरिक्तं वाच्यं मयातुबहुत्वमेवातिरिक्तमिष्यते बहुत्व-
स्वन्तुवहितरावृत्तित्वेसतिसकलबहुवृत्तित्वरूपामेति । विशेषा
भावादथत्वयोच्येतमयावहुत्वत्वमपि जातेरूपमतिरिक्तंनेष्यते
किन्त्वेकत्वद्वित्ववद्देविशिष्टसंख्यात्वमेव बहुत्वत्वमिति त-
हिमयापि बहुत्वमतिरिक्तंनेष्यते किन्तुएकत्वद्वित्ववद्देएवे-
तिवक्तुंशक्यमित्यलमतिप्रशस्तविचारेण । अतएवेति । बहु-
त्वेसंख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति । ननु बह्वादीनां
शब्दरूपाणांत्रित्वादिवृत्तिसंख्यात्वजातिमदभिन्नत्वमित्यर्थेऽल-
क्षणापत्तेश्चव्यपदेशातिदेशश्चायंत्रित्वादिसंख्यायांयोव्यपदेशः
संख्येतिसवह्वादिषु भवतीत्यर्थेनसर्वेष्टसिद्धौ बहुत्वस्यसंख्यात्वे
पिनेदं भाष्यंविरुद्धं किञ्चवतुडतिविषयकमेवास्तु तयोःसंख्या
वाचकत्वस्य बाधात्तुलक्षणेति च तत्तात्पर्यंवक्तुंशक्यम् । कि-
ञ्चबहुत्वस्यसंख्यात्वाभावेसंख्यात्वेव तथातिडामिति भाष्येसं-
ख्यापदेनबहुत्वमपि विवक्षितम् । तथा तस्यपूरणइति सूत्रे-
वार्तिकं संख्यापूरणइति वक्तव्यमिति । अत्रापि संख्यापदेन-
बहुत्वंविवक्षितम् । बहुतिथइत्यादिसिद्ध्यर्थम् तद्विरुद्धेत ।
एवं बहुस्थलेषु संख्यापदेनबहुत्वंविवक्षितम् । तद्विरुद्धेत त-
स्मादस्तुबहुत्वंत्रित्वादिरूपासंख्यैवेति चेन्न । अत्रप्रकरणेसं-
ख्यापदेन संख्यावाचकपदस्यैवविवक्षितत्वात् । किञ्चबहु-
त्वस्यसंख्यात्वेभूर्यादीनां संख्याकार्यदुर्वारम् । न च नि-

यमेनानिस्तारः सम्पूर्णसूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तद्विरोधस्य
दुष्परिहरत्वात् । तत्र तत्र भाष्ये बहुत्वस्य संख्यापदेन व्यवहार-
स्तु बहुशब्दस्य सङ्ख्यासंज्ञकत्वेन शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीका-
रेण द्विरेफव्यवहारवद् हिरण्यपूर्वकशिपुमिति वच्चेनेयः ॥ ए-
वञ्चतस्य न तादृशनिश्चयहेतुत्वमिति भावः । तस्य त्रित्वादिभि-
न्नत्वेऽपि त्रित्वादिवृत्तिसङ्ख्यात्वजातिमत्त्वमस्त्येव । अतए-
व नित्यं बहुवचनान्तइति प्रतीके बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नेति स्व-
ग्रन्थो बहुत्वं संख्येत्यभिप्रायकाभाष्यादिग्रन्थाश्च स्वरसतः सङ्ग-
च्छन्ते । बहुत्वं न सङ्ख्येति । शब्दरत्नादिग्रन्थास्तु शब्दपराद् बहु-
शब्दात्त्वप्रत्यये बहुशब्दः नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्या-
त्वाभाववानित्यर्था बोध्याः । यद्वा बहुत्वादित्यत्र संख्यापराद् बहु-
शब्दाद् भावप्रत्ययो बहुत्वादीत्यर्थः । संख्याव्यापकइति ।
तादात्म्येन यत्र सङ्ख्यातत्र समवायादिना सङ्ख्येत्यर्थः । एवञ्च ब-
हुत्वत्वेन रूपेण न बहुशब्दात्त्रित्वभानमिति न तादृशो निश्चयः
त्रिशब्देन तु त्रित्वभानमिति सोऽस्त्येवेति भावः । धर्मविशे-
षइति । न तु त्रित्वत्वादिरूपइति भावः । बह्वादिकया चापि
संख्यायतइति भाष्यविरोधः । अनेन हि भाष्येणैकादिषु च तु-
ल्योयोगइति प्रतीयतइति चेदत्राह । यत्त्विति । एकादिकये-
ति । एकत्वादिकयेत्यर्थः । बह्वादिकयेति बहुगणशब्दवाच्य-
बहुत्वसंख्येत्यर्थः । यथाश्रुतमेव तदादिशब्दरूपेत्यर्थकं स्व-
व्याप्येति । यत्र यत्र शक्तिः सम्बन्धेन शब्दादिशब्दस्तत्र तेन स-
म्बन्धेन बहुगणशब्दाविति भावः । त्रित्वादिसंख्येति । पूर्वव-
त्त्वप्रत्ययेन त्रिशब्दार्थसङ्ख्येत्यर्थः । शेषं प्राग्वद् व्याख्येयमि-

तिबदन्ति । सङ्ख्यायतइति । अस्येतीति शेषः बहुत्वंसंख्ये-
तिवादिनापिबहुइति विषयएवंदिशैवव्याख्येयत्वात् । सम्पू-
र्णसूत्रस्यत्वयानियमार्थत्वानभ्युपगमादिति भावः । नन्वेवमपि
कतिशब्दासंग्रहः । जिज्ञासाविषयसङ्ख्यावन्तोहिकतिश-
ब्दवोच्याः तत्रत्रित्वादेरेवसङ्ख्यारूपत्वेतद्व्याप्यत्वंदुर्वचं । अ-
तःप्रकारान्तरेण तत्संग्रहमाह । कतिशब्दोपोति । वस्तुतस्तु
समवायतादाकृत्यघटितसामानाधिकरण्येन संख्यात्वस्यत्रित्वा
दिव्यापकत्वंसुवचम् । अभेदेनव्यापकत्वमित्यत्रमानाभावश्चे-
ति बोध्यम् । उह्यमिति । अयंभावः । एकत्वादिषु लोकप्र-
सिद्धयोगस्यवह्वादिषु बाधातदर्थान्तर्भावेण संख्यापदस्यव्यावृ-
त्तिः स्वीक्रियतेसाचेहैवनप्रदेशेषु मानाभावात् । एतेनैवंसति-
भूर्यादिषु सङ्ख्याकार्यातिप्रसङ्गइत्यपास्तम् । बह्वादिसङ्-
ख्यापदयोगरूढमिति यावत्सङ्ख्यापदेवाहुलकात्करणेऽङ्गिति ।
इत्यलमिति । इदं सूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातं तस्यार्थभावः ।
आरम्भेपि प्रदेशएकादीनां ग्रहणायातिशदन्तायाइति साका-
न्यापेक्षंज्ञापकंवक्तव्यमेव तद्वरंबह्वादीनामेव सङ्ख्यापदेनग्र-
हणायतादृशज्ञापकाश्रयणम् । एतेनकौस्तुभकृदुक्तं समाहि-
तमित्यलमर्थः । एतेनेति । उक्तसङ्ख्यात्वस्यबहुगणयोर-
भावेनेत्यर्थः । नन्वेवक्लिष्टकल्पनयाबह्वादिषु योगरूढस्वीकारे-
फलमस्तिनवाऽऽद्येमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रदेशेकृत्रिमन्या-
यबाधइति भाष्यासङ्गतिः । द्वितीयेस्तुसङ्ख्यापदस्यरूढि-
रेवालमनयाक्लिष्टकल्पनयेत्यरुचेराह । यद्वेति । सूत्रेबहुग्रह-
णान्त्वित्यारभ्यव्याख्यान्तरम् । अत्रनियमेनसङ्ख्येति शब्द-

स्यापि सङ्ख्याकार्यवार्यतइति विशेषइति बोध्यम् । तयो-
रिति । बहुगणशब्दयोरित्यर्थः । अनियतैत्यादि नियतैक-
त्वनिश्रयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । तादृशनिश्चयजनकशब्दएव
सङ्ख्यापदस्य वृत्तिरसङ्ख्यासङ्ख्येत्यादिभाष्यादेकादिकथा-
चापिभाष्याच्च सङ्ख्यासंज्ञास्यादिति वार्तिकाच्च । अतएवसङ्-
ख्येतिपदेनसङ्ख्याकार्यन्त्वदीयनियमेनतुवारणीयम् । तस्य
बहुवाचित्वाभावात् । प्रत्ययलोपे । अनुवृत्तेति । तत्फलन्त्वपि पू-
र्व्वईङ्गतौकिप्भागुरिमतेऽल्लोप पिपौपियः इत्यत्रैरनेकाचइति
यण्जननन्देत्यादावाम् चनप्रत्ययपदाभावेतु यस्यकस्यचिच्छो-
पेप्रत्ययलक्षणमित्यर्थेनालेकाच्त्वाभावेनाप्राप्तौ यणामभावा-
वतिदिश्येयातां किञ्चोक्तार्थेऽवैहतीत्यत्रष्यङ्स्यादिति बोध्यम् ।
लोपइति चसतिसप्तम्यतएवपञ्चभवेत्यादावतिङ्इति निघा-
तप्रतिषेधः दधीयतिमधूयतीत्यत्रसुबन्तलक्षणः क्यच्चेभि-
दीतिचेच्छिदीतीत्यत्रयङोवेतीदचसिद्धयति । अवयवलोपे-
माभूदिति । अत्रकैयटोऽन्यतमावयवलोपेतदघटितसमुदा-
यस्याप्यदर्शनमस्त्येव यथावयवेदग्धेपटोदग्धइति मुख्योव्यव-
हारइति तस्यायंभावः । समवायिकारणनाशेसत्यसमवायि-
कारणनाशेवाकार्यनाशोस्त्येवेति सर्व्वसम्मतम् । एवंचमहा
पटस्यनाशोमुख्यएवतत्र । शसहकृताच्चकारणकलापात् ख-
ण्डपटोत्पत्तिस्तद्वत्प्रकृतेपीति आध्नीयेत्यादाविति । आदिना-
समिधमिच्छतिसमिध्यति किप्समिधेत्यत्रहीनादेशेन ज्ञा-
पकमिति । अयंभावः तदभावबुद्धिप्रतितद्बुद्धिः प्रतिबन्धिकेति
सर्व्वसिद्धंशास्त्रे त्वाऽऽहर्ष्यापि सातथेतिनिबिड्वाद्यम् । एवंचा-

अवयवलोपेन समुदायलोपेऽप्यवयवान्तरेति देशेन तद्वृद्धि-
 त्वेन कथं तल्लोपवृद्धिः स्यादतः कैयटोक्तम् ननु क्विन्तुज्ञाप-
 कमेवाश्रयणीयम् । अतएव भावरूपआदेशेन तल्लोपकार्य-
 मिति प्रपञ्चितं प्राप्तिरिति । नन्वेवमाधनीयेति भाष्योदाहर-
 णासङ्गतिः तथाहि कात्स्न्यनिवेशेऽपि प्रत्यासत्तिरित्येवाच्यैव
 प्रत्ययलोपेलुप्तप्रत्ययवृत्त्यसाधारणधर्मनिमित्तकं भवतीत्यन्य-
 थासुदृष्टदित्यत्र दीर्घोद्वारः । असकृत्स्नप्रत्ययस्य लोपसत्त्वा-
 दसम्बुद्धौ सौविधानेन प्रत्ययलक्षणत्वाच्च । अतएवैकेनैव प्रत्य-
 यपदेन कात्स्न्यलाभे द्वितीयप्रत्ययपदमकार्यमित्युक्तं भाष्ये-
 प्रत्यासत्यनङ्गीकारेत्तूक्तरीत्योभयोरप्यावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः
 स्पष्टैव । एवञ्च तत्र मते लुप्तः सकारात्मकः प्रत्ययस्तद्वृत्तिश्च लुप्त-
 नप्रत्ययासाधारणम् कैयटमते तु न दोषः लुप्तप्रत्ययविशिष्टः त-
 द्वृत्तिस्तदसाधारणो धर्म आर्द्धधातुकत्वादिरेवेति चेन्मैवलु-
 प्तप्रत्ययएव यत्कार्यप्रयोजकस्तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवतीत्यर्थेना-
 दोषात् सुदृष्टदित्यत्र लुप्तः । असत्त्वप्रत्ययोऽप्यव्युत्पत्तिपक्षे सुप-
 यादित्यादौ दीर्घप्रयोजकआधनीयेत्यत्र तु लुप्तः सः सत्प्रत्ययसं-
 ज्ञक एव । अनुनासिकलोपप्रयोजक इति । अवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्य-
 वहारस्येति । नचैवं प्रत्ययादेरित्संज्ञायामिति प्रसङ्ग आदिप-
 दानुवृत्तिसामर्थ्येन कृत्स्नप्रत्ययादेरेव विवक्षितत्वात् । एवमाय-
 नेयीत्यत्राद्युदात्तश्चेत्यत्राप्यतिप्रसङ्गो भङ्गनीयः । नन्वेवमपि
 येन विधिरिति सूत्रे भाष्येऽचिष्णु इति सूत्रे तदादिविधेरभावे-
 श्रियौ भ्रुवावित्यत्रैव स्यात् श्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यादित्युक्तं त-
 द्द्विरुद्धेन प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वसत्त्वेनाप्यप्रत्यय इत्यर्थेऽजसौ

प्रत्ययइति वार्थेऽपितत्रतत्प्रवृत्तेर्निष्फलत्वादिति चेन्मैवम् ।
 तस्यप्रत्ययत्वेऽपि विधानाभावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् । ए-
 तेनकर्मठइत्यत्रेकादेशोऽपि परिहृतः ठस्येकइति सूत्रेभाष्येक-
 र्मठेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्याङ्गस्येति वर्ततेऽङ्गस्य यष्टकारः किञ्चास्य
 ठकारनिमित्तं यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवतिकस्मिन्श्चाङ्गमित्येतद्भव-
 ति प्रत्ययइति यदुक्तन्तस्यप्रतीयतइति व्युत्पत्त्याविहित-
 इति नतद्विरोधः अङ्गसंज्ञासूत्रेसाक्षादेवविधानमाश्रीयतेनघ-
 टकतयेतिचतदाशयः यदपि प्रत्ययस्थादिति सूत्रेभाष्येकेति
 संघातग्रहणंकारिकाहारिकेत्यत्रनस्यात् वर्णपक्षेतुवचनसाम-
 थ्यादेवभविष्यतीत्युक्तम् । तस्यायमाशयः स्थग्रहणेऽतिसा-
 मर्थ्यात्परिभाषाबाध्यते वर्णग्रहणेऽतुवचनसामर्थ्यादेवन प्रव-
 र्ततइति स्थग्रहणंनकार्यमिति । एवंभोहोति सूत्रेऽपितत्सामा-
 नाधिकरण्यानुरोधात् कृत्स्नप्रत्ययग्रहणमिति तद्विरोधोनेति
 बोध्यम् । अनेनावयवेप्रत्ययत्वज्ञापनेऽपितद्व्याप्ययित्वादेर-
 ज्ञापनात् । अन्यथाभूयास्तामित्यादाविडादेरापत्यावहूपप्लवाप-
 त्तिः । एवमन्यत्रातिप्रसङ्गोभज्जनोयस्ततोज्ञापकसिद्धस्यासा-
 र्वत्रिकत्वेनयदिप्राप्नोति । एवंचेति । एतेनकैयटमतेप्रत्यय-
 ग्रहणात् स्वरूपतःप्रत्ययस्यग्रहणमिति कल्पनाप्रत्युक्ताचारि-
 तार्थ्येऽपि फलाभावात् । आदेशप्रेति । अत्रावयवप्रत्ययविषयवा-
 क्येतद्विधानाभावेनासम्भवात् तदादेरित्यस्यानुपस्थितिरिति ।
 एधिषोष्ठेत्यादौ सीयुट्सुडादेः षत्वसिद्धिरित्यपरमनुकूलम् ।
 अन्यथातदादेरित्यस्योपस्थित्येण्कवर्गान्ततदादेरिति सूत्रार्थे-
 नतत्रतदनापत्तिरतोलक्ष्यानुरोधान्नैवमर्थः किन्त्विण्चवर्गा-

भ्याँपरस्यतदादेरवयवोयः प्रत्ययस्तदवयवस्यसकारस्यषत्वमि-
त्यर्थइति वक्तव्यंस्यात् । लक्षणादिति । आदिनाआद्ये सौत्र-
त्वादह्न्द्ःव्यधिकरणान्वयश्च । अन्त्येप्रसज्यप्रतिषेधो व्य-
धिकरणान्वयश्चइति । चरितार्थमिति । एवंचैकयैवकल्पनयाद्व-
योश्चारितार्थमिति लाघवकैयटमतेकल्पनाद्वयमिति । गौर-
वमिति भावः । ननु कारस्वर्यविवक्षायाः फलंविद्ध्यर्थमिति
पक्षआघीयेति । नियमार्थमिदसूत्रमिति पक्षेतद्विवक्षायाःकिं
फलमिति चेच्छृणुतद्विवक्षाविनातस्यनियामकतायाएववक्तु-
मशक्यत्वमिति किञ्चप्रथिमानमाचष्टेप्रथिमयतिततः किप्प्र-
थिमित्यत्रानश्चेति टचःसिद्धिः । एवंवाग्मिनमाचष्टेवाग्मयति
ततःकिप्संयोगान्तलोपेवहवोवाग्मोयस्यांनगय्यासावहुवाग्मका
नगरोत्यत्रेनः स्त्रियामिति कप्सिद्धिश्च । एवंसर्वतआचष्टेस-
र्वतयति ततः किप्सर्वादित्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घसिद्धिश्च ।
अचःपरैति स्थानिवत्वन्तुननव्यमतेसपादसप्ताध्यायोस्थदीर्घ-
विधौतन्निषेधात् । एवंसर्वाद्विद्यतेयस्यससर्वत्वोसर्वत्विना-
वित्यत्रास्मायामेधास्त्रजइति विनप्रत्ययस्यसिद्धिः । एवंसुस-
र्वादित्यत्रनसुधातोः किप्परमेणसमासआचक्षाणेणिचिक्किपि
परमन् । सुनासमासेसुपरमन्नित्यलसोर्मनस्यलोमोषसीति स्व-
रसिद्धिश्चेहापि नस्थानिवदाद्येऽपूर्वविधित्वादन्त्येस्वरविधि-
त्वात् । अन्यथा प्रत्ययावयवलोपेपि प्रत्ययासाधारणधर्मनिमि-
त्तकमेवेति नियमेनान्नन्तत्वमिन्नन्तत्वमसन्तत्वंस्थानिद्भावेन-
लभ्येतेत्युक्तोदाहरणैषूक्तविधीनामप्रवृत्तिरेव स्यात् । एतेनक-
चित्पर्युदासेनकचित् तत्सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्येणश्रूयमाण-

तदन्तैष्वेवोक्तविधीनांप्रवृत्तेरङ्गीकारेण वक्ष्यमाणलक्ष्येषु तदप्र-
वृत्तिसिद्धौप्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थम् साहचर्य्यन्नसर्व्वव्यवस्था-
पकामितिहितज्ञापनार्थन्तदिति शब्दरत्नाद्युक्तम् । बहूनांज्ञा-
पकान्तराणांसत्वादित्यपास्तम् । साहचर्य्येणतत्रैवतत्प्रवृत्त्य-
ङ्गीकारउक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्यापत्तिः नचेष्टापत्तिः सुदृष्टप्रासा-
दइति भाष्योदाहरण स्यासङ्गत्यापत्तेः । नियमार्थमिति । त-
त्फलन्तुसुदृष्टप्रासादइत्यत्रस्थानिवत्वेनासन्तत्वात् स्वरदीर्घौ-
न ननुनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानावयवाचएवदीर्घ-
विधानात् कथमत्रतत्प्राप्तिरिति चेच्छृणु अस्पदस्यषष्ठ्यन्तत्वा-
भावेन तत्परिभाषायाअप्रवृत्तेरिति नन्वन्तरङ्गानपीति परि-
भाषयेत्संज्ञालोपाभ्यांप्रागेवजसोलुकि स्थानिवत्वेन जसन्त-
त्वमेवनासन्तत्वं न च स्थानिवत्वेनजसन्तत्वेऽसन्तत्वमर्थस-
माजग्रस्तमिति वाच्यम् । एवंसत्याटिटदित्यादौस्थानिवत्वे-
नप्यन्तत्वइति निर्दिश्यमानणिबुद्धेरप्यर्थसमाजग्रस्तत्वेनषा-
ष्ठद्वित्वस्यादेशत्वेणि लोपोनस्यादिति भाष्योक्तेरसङ्गत्या-
पत्तेः । एवञ्च कथमेतदुदाह्रियतइति चेत् शृणुफलेविशेषा-
भावेनोक्तपरिभाषयातस्यलोपइत्यस्याबाधनात् न च प्रकृत-
सूत्रारम्भेविशेषोऽन्यार्थमावश्यकस्योक्तत्वात् फलेविशेषत्वेपी-
त्संज्ञासूत्रतपरिभाषयानबाध्यत आकडाराइति नियमारम्भे-
णसंज्ञानकस्यापि बाध्यानवाकस्यापि बाधकेत्यर्थस्यसामा-
न्यतोज्ञापनाङ्गीकारादतएवगर्गाविदाइत्यादौ ञिनित्यादेरि-
ति स्वरवारणार्थलुकिस्वरविधौ प्रत्ययलक्षणनेति वचनमार-
ब्धंनलुमतेति सूत्रेभाष्यइत्संज्ञायालुकः प्रागप्रवृत्तौत तद-

सङ्गतिः स्पष्टैव । अतएवदेवदारोर्विवकारः फलं देवदारुओ-
रजित्यत्रफलेलुगिति तस्यविकारोजितश्च तत्प्रत्ययादित्यजि-
दैवदारवमित्युदात्तं सिध्यति तथा विदस्यगोत्रापत्त्यानिवि-
दाः ततोविदस्ययून्यतइज्जतस्यण्यक्षत्रियेति जितश्चप्रत्ययात्
परत्वोल्लुकिविद इदंचनचैवंभसंज्ञापि लुकानबाध्यत इति
राजपुरुषासिद्धिरिति वाच्यम् । उपजनिष्येति न्यायेननलु-
मतेतिनिषेधेनप्रागपि तदप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति बोध्यम् । एवं
पीतमम्बरंयस्याःसापीताम्बरेत्यत्रसोल्लुकि स्थानिवत्वेनोगिद-
न्तत्वादुगितश्चेति ङीम्न । एवंशिखिनमाचष्टइति णिचिटिलो-
पेक्किपिशित्यत्रस्थानिवत्वेनेनन्तत्वादिन् हन्नितिनियमेनोप-
धादीर्घवारणेपि वर्तमानेसौचेतिदीर्घोनयदितत्रनेत्यनुवर्तते त-
दातलुनोस्यास्तीति तलुनीतमाचष्टेणिचिक्किपितलुनइत्यादाव-
नुनासिकस्येतिसर्वनामस्थानेति वादीर्घोन । बहवःशिखिनोय-
स्यांनगय्यांसावहुशिङ्गनगरीत्यत्रेनः स्त्रियामितिकम्न । एवंक-
ल्याणधर्माणमाचष्टेकल्याणधर्मयति ततःक्किप्कल्याणधर्म
तस्यसमोपमुपकल्याणधर्ममित्यत्रापि स्थानिवत्वेनानन्तत्वाद
नश्चेति टच्न । एवमप्रजसमाचष्टअप्रजयति ततःक्किप्सोऽस्या-
स्तात्यप्रज्वानित्यत्रस्थानिवत्वेनासन्तत्वादसन्तलक्षणोविन्ने-
ति । अन्यथाकृत्स्नप्रत्ययलोपेपि स्थानिवत्वेनतदन्तत्वात्
उक्तोदाहरणेषु तेतेविध्यस्स्युरेवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्यासा-
धारणमिति । अत्रप्रमाणं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति भाष्यकृतः ।
अन्यथा तल्लक्षणमित्येववदेदिति । तदाशयं कैयटःप्रकृतेत-
त्पदप्रत्ययपदयोः पर्यायत्वेपि प्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्याप्रार्थि-

तस्यैवलाभायेति लाघवमिति तदाशयः वस्तुतस्तुनतच्छब्दः
 कस्यचित्पर्यायइति मञ्जूषायांसिद्धान्तितम् । उदयोतेय-
 त्तुपर्यायत्वमुक्तन्तत्तुकेचिदाहुरित्युक्त्यामतान्तरमिति बो-
 ध्यम् । इतोपि लाघवमभिप्रेत्यस्थानिवत्पदानुवृत्तिरेव कार्ये-
 ति तदाशयंकौस्तुभकृतः । बहुब्रोहिलभ्यफलस्यनखभिन्नइ-
 त्यादेरन्यथासिद्धत्वादेवमुक्तमिति तदाशयः । नन्वेवं का-
 त्सर्न्यासाधारण्ययोर्विवक्षायैद्वयोरपि प्रत्ययपदयोःसामर्थ्यव-
 र्णनोयन्तच्चासम्भविलोपेस्थानिपदित्युक्तावतिप्रसङ्गस्योक्त-
 त्वादुभयोरप्यभावे प्रत्यासत्तेरप्युक्तयावक्तुमशक्यत्वात् तृ-
 तीयस्यचप्रत्ययपदस्यभगवताप्रत्याख्यानात् तथाचकोस्यभाष्य
 स्याशयइति चेदयम् । तावन्मात्रफलकत्वेमात्रालाघवायप्रति-
 पत्तिलाघवायच कृत्स्नप्रत्ययलोपइत्येवब्रूयादिति नचैवमपि
 प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारणान्तर्भावेण समासेऽसाधारण्य-
 लभ्यतांस्वसमानाधिकरणवर्णविशेषत्वरूपं प्रत्ययस्यप्राधान्यं
 दुर्लभम् । तंविनापितस्यचारितार्थ्यात् । एवञ्चचित्रायांजाताचि-
 त्रेत्यादावनिष्ठंङोवादिविधायकत्वमेवास्यस्यान्ननियामकत्वमि-
 ति चेन्न । अकारान्तायेटिदादयः तदन्तंयत्प्रातिपदिकंतदन्ता-
 दिति तदर्थोङ्गोकारेणानल्लिधावित्यनुवृत्तेर्विधिपक्षइवविशे-
 षणसामर्थ्यात् श्रूयमाणाकारान्तादित्यर्थोङ्गोकाराद्वातत्रास्या
 प्रवृत्तेः स्पष्टश्चायमन्त्यः प्रकारःप्रकृतसूत्रेकैयटे । अस्तिसिचोपृ-
 क्तइति सूत्रेशेखरेच नचान्त्यपक्षेसशमारज्जुरित्यलङ्गीबर्थनतु-
 मात्रजितिप्रत्याहारनिर्देशइति सिद्धान्तेकतिस्त्रियइत्येतद्वारण-
 यावश्यकत्वेनान्यत्र चात्रसामर्थ्याभावादिति वाच्यम् । नष-

डितिनिषेधेनापिकतीत्यस्यसुसाधुत्वादऽस्तुवाश्रवणेत्यादिनिर्देशोऽनोक्तप्राधान्यस्यलाभइति दिक् । तत्रैवेतीति तदेतियुक्तम् । अन्यत्रेति यङ्लुङन्तशेखरइत्यर्थः । एवंपास्यद्धीतिवक्तव्येवेभिदीतीत्युक्तिमात्रमेकदेशिनोन्यत्सर्वसिद्धान्तिनइति बोध्यम् । नलुमताङ्गस्यलुङ्गेश्यकमिति । तत्पूर्वत्वेनतदुद्देश्यकमित्यर्थः । अन्यथासुबन्तत्वेन तत्पूर्वभागश्चराजनित्यस्योद्देश्यतासत्वाद् राजपुरुषेपदत्वंनस्यादिति बोध्यम् । संज्ञाचनेति। आद्येपक्षइति शेषःजातातिष्ठतीति। वक्ष्यमाणरीत्याजातेपि लुकितत्प्रवृत्त्यालुकोऽन्तरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेन तत्रकर्तव्यायान्तन् न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः । भसंज्ञायास्तुलुकिकृतेन लुमतेतिनिषेधादप्रवृत्त्यातद्रूपान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं लुकोस्त्येवेति तत्रकर्तव्यायांतन्यायाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तृज्वत्वमिति । जातन्तिष्ठतीति भावः । अङ्गसंज्ञायांनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेरेवं चलुकोऽन्तरङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावादन्तरङ्गानपीति न्यायाप्रवृत्तेः पूर्वमङ्गसंज्ञायां तृज्वत्वेडोवादिरिति भावः । स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रइति । इत्यनुवर्त्तमानेनेतराच्छन्दसीति सूत्रइत्यर्थः । त्रेस्त्रयः । शङ्कावारणायेति । तत्रापि न्यासउक्तनिर्देशाश्रयणेतुजराया असुडोवप्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । ईत्वमवकारेति । अस्यतथेत्यादिरादाविति फलितार्थकथनं भाष्येवकारप्रतिषेधइत्येवत्रिरुक्तेः। आवश्यकमितीति । इदमपि सम्भावनामात्रेणेति शेषः । अत्रपक्षचतुष्टयमुपलभ्यते तत्रावकारेप्रतिषेधइति वार्तिकारम्भएवज्यायानन्यथा संस्थाशब्देप्रत्ययलक्षणेना-

तृणेडित्यत्रेवेत्वापत्तेरित्येकः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति प्र-
त्ययलक्षणसूत्रं च वार्तिकानारम्भेप्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्ध्यर्थमेव
स्याद्यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्याच्चक्विपोत्वंभवत्येव हलीत्यस्यान-
चोत्यर्थकत्वात् संस्थाशब्देविजेवभाष्यप्रयोगाद्देत्वाभावइति
द्वितीयःवार्तिकानारम्भणीयामल्लिधाविति प्रत्ययलक्षणसूत्रे-
ऽनुवर्तनीयमितिक्विपोत्वंनैव प्राप्नोतिदधातेव्वेतित्वेकदेश्यु-
क्तिरेव यत्तुदृशिग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्वंतस्यजोय्यतेय्युरित्य-
स्यैवेत्याहुरिति तन्नसम्यगेवमपि जनसनेति सूत्रेधियौधि-
यइत्यत्रेयङ्त्वस्याभीयासिद्धत्वन्तुनभवति क्विपोत्वंविभक्ता-
वियङितिव्याश्रयत्वादिति भाष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेरिति तृतीयः
ईत्वविषयेक्विवेवनेतिचतुर्थः तस्यायंभावः । एवंसतिवार्तिक-
कारस्यप्रत्याख्यानयोः फलैक्यंसंपद्यतअनल्लिधावित्यस्यस्वरि-
तत्वप्रतिज्ञामण्डूकानुवृत्तिर्विनैव प्रत्ययलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वं
चसंस्थाशब्देचक्विपमङ्गीकृत्यवार्तिकारंभावइयकत्वकल्पनांभा-
ष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनांचापेक्ष्यस्थः कचेति सूत्रकल-
सस्वरितत्वप्रतिज्ञाकं विच्पदमेवानुवर्ततेनाक्लृप्तस्वरितत्वप्रति-
ज्ञाकं क्विप्यपीयमेव कल्पनायुक्तातत्रभाष्येक्विप्यपीदन्तु वा-
र्तिकानुसारिणइति युक्तश्चायंक्विविविधायकेदृशिग्रहणेनकित्व
प्रयुक्तकार्यादर्शनेस्मनदृश्यतइत्यस्यैव युक्तत्वादिति बोध्यम् ।
स्पष्टञ्चेदं सर्व्वधुमेति सूत्रेभाष्यप्रदीपोद्द्योतेषु इति दिक् ।
पर्यालोचनयासिद्धादिति । इदंक्वनिबर्थपाधात्वर्थश्चोक्तंशे-
षन्तु वार्तिकशेषउपलभ्यतएवेति बोध्यम् । ह्रस्वइति कप्चे-
ति शेषः । यूस्याख्यौनदी । तदवयवेलक्षणेति । शत्रन्त-

स्याङ्गसंज्ञायानिमित्तभूतेनयवयवइत्यर्थः । तेनतुदन्गौरो-
त्यत्रनदोषः नचैवमपि शत्रन्तान्मतुपिचतुदद्वतीत्यत्रदोषएव-
मतुपस्तदङ्गसंज्ञानिमित्तत्वान्नयवयवत्वाच्चनचेष्टापत्तिः वर्णसं-
ज्ञापक्षेऽप्राप्तिरिति चेन्नशीसाहचर्येणकारप्रश्ले षेणबाईकार-
रूपेनयवयवइत्यर्थाङ्गोकारात् नन्वेवमपि तुदतेहितं तुदतीय-
न्तमततितुदतीयात् तमाचष्टइति णिचिक्विपिटिलोपेयलो-
पेतुदतीः ततोमतुपिडीपितुदतीमतीत्यत्रदोषएवेति चेन्न । व-
र्णसंज्ञापक्षेपि तत्प्रप्राप्त्याइष्टापत्तेः । अतएवशीङ्गोरिति नासु-
त्रियदितत्तनुमोनिष्टत्वेमानमुपलभ्यते । तदाचरमावयवेलक्ष-
णेति बोध्यम् । आख्याग्रहणादिति । विच्पक्षइदंकपक्षेतुख्य-
ग्रहणेति युक्तम् । अनभिधायकत्वेति । येन प्रवृत्तिनिमित्तेन
लिङ्गान्तरावैशिष्ट्येन स्वेनाथोभिधीयते यत्प्रकारकबोधजनने-
च्छयोच्चरितं तत्त्वंयदास्वस्यतदानित्यस्त्रीत्वमितियावत् यस्यनदो
संज्ञाचिकीर्षितासस्वपदार्थइति बोध्यम् । त्रिलिङ्गे नेति । नपुंस-
कैह्रस्वात्प्राक्समानाकारत्वमिति बोध्यम् । सयइति । अनुवर्त-
तइति । सुप्तिङिति सूत्रादिति शेषः । अयचीति । प्रेत्य । नेति ।
प्रसज्येति । इदञ्चासर्व्वनामस्थानइत्यत्रत्यनञसम्बन्धमभि-
इदमपि निषेधार्थकोऽशब्दमभिप्रेत्यस्वादिषु पूर्व्वपदम्भवति
ततोयजादावसर्व्वनामस्थानेपरेमध्येचेत्सुबन्तन्तदपि पदम्भव-
तीति वाक्यद्वयेनसुवाचेत्यादिसिद्धौ वाक्यत्रयकल्पनाचिन्त्या ।
एवञ्चसौपरेफलभेदोनेत्यपरमनुकूलंशम्भवतीत्यादौ शमुपप-
दपूर्व्वसुबन्तभूशब्दादाचारक्विवन्ताल्लटितिपि शपिगुणेपू-
र्व्वरूपमपि नयजादीत्यादिशब्दस्यप्रकारवाचित्वेन शपोपि

यजादित्वादिति । एवं सजनतीत्यादिबोध्यम् । गोतोणित् । वि-
परिणम्बतइति । णित्कार्यमिति । एवञ्चणिच्छब्दस्यणिह-
तिलक्षणेत्यर्थः । वस्तुतःसप्तम्यन्तनेवास्तुगोतइति तुषष्टान्तं
णिच्छब्दस्यणिनिमित्तककार्यलक्षणा । एवञ्चसर्वनामस्थाने-
परेगोशब्दस्यणिनिमित्तककार्यम्भवतीत्यर्थइतीदंचिन्त्यम् ।
नदोषइति । हेचित्रगवित्यत्रनदोषोविहितविशेषणस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् । इत्याहुरिति । गामित्यलवृद्धिस्तुन्न । इत्यजन्ताःपु-
ल्लिङ्गाः । रमेतिक्रोडार्थकरमधातोः पचाद्यचिसाधुः । स्वादय-
इति । आवन्तत्वायपूर्वान्तवद्भावस्यावश्यकत्वेन ततएवस्वादि
सिद्धिरिति भावः । एतेन वाचेत्यस्यसिद्ध्यर्थल्लिङ्गविशिष्टप-
रिभाषासञ्चारस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेपि तयैवसिद्धौ पूर्वान्त-
वद्भावोद्भावनेचिन्त्यंप्रयोजनमित्यपास्तम् । प्रतिपदोक्तत्वेने-
ति । नाप्राप्तलोपेऽस्यबाधकत्वादित्यर्थः । एतेनलोपेप्याप-
इति प्रतिपदोक्तत्वेन तत्वाल्लोपस्येत्यपास्तम् । अनित्यत्वा-
दिति । भाष्योक्तपरिगणनस्यतुपरिभाषास्वीकारेतात्पर्यन-
तुपरिगणनेनहिभिक्षुकाः सन्तीति दृष्टान्तेनतथैवलाभात् ।
ध्वनितञ्चैदमितोन्यत्राप्रवृत्तिरिति वदतेतोन्त्यत्रेत्यत्ररुत्वउत्वे-
गुणएङः पदान्तादिति कुर्वताभाष्यकारेण । अन्यथाऽकार-
निमित्तकत्वेनोत्वस्य गुणद्वारापूर्वरूपाद्वाराच तद्विधातकत्वात्त-
दसङ्गतिः स्पष्टैव । सर्वनाम्नःस्या । असम्भवादिति । टुटु-
लोःतुट्वेत्यादौतु तयोरावृत्तिस्तत्सामर्थ्याच्च तत्रोद्देश्यत्वंयुष्म-
द्युपपदइत्यत्रतुतिङ्ग्रहणंतत्स्थानिकलकारेलाक्षणिकम् । आ-
पोहस्वश्चेति । इदञ्च ह्रस्वपदश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थित्या-

आपङ्गत्यावन्तात्सर्वनाम्नः परस्यङितः स्याडचश्च ह्रस्वःस-
 चालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैव स्यात्तत्फलितार्थकथनमापोह-
 स्वइति । एतेनापङ्गत्यस्यावृत्तिपरंलापनञ्चित्यम् । आहुरिति ।
 विभक्तौलिङ्गविशिष्टेति निषेधः स्यादेवतस्यानडुहोत्यत्रामन-
 डुहःस्त्रियामिति वार्तिकेनाम् विकल्पेऽभावार्थविभक्तिनिष्ठ-
 निमित्तताककार्य्यइत्यर्थआवश्यकइति । अत्रापि तेनैव निषेधः
 कुतो न स्यादिति चिन्त्यमेतत् । उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्ये-
 ति । एवञ्चपर्वतो वह्निमानित्यादाविवोद्देश्यस्यविशेष्यत्वेन[वि-
 धेयस्यप्रकारतास्यादितोदञ्चिन्त्यम् । एवञ्च पूर्वाशब्द-
 स्यपूर्वत्वप्रकारकज्ञानलक्षणयापूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या-
 साप्रसिद्धोत्तरेत्येव परमप्राचीनोक्तमुत्तरपूर्वेत्येवयुक्तम् । नवि-
 धौपरशब्दार्थः इत्यपिचिन्त्यम् । आयुर्वैधृतमित्यादौ घृत-
 मायुर्जनकमित्यर्थेनविधेयायुः शब्दस्यलक्षणयातस्यदुष्टत्वात् ।
 सिंहोमाणवकइत्यादौ विधेयसिंहशब्दस्यसिंहसदृशलक्षणायाः
 स्वयमुक्तेश्च । नियमेति । अत्रद्व्यक्षरमित्यस्यार्थशब्दस्यविशे-
 षणत्वनोपपत्तौ नियमपरतयाव्याख्यानंक्लिष्टम् । भवत्येवेति ।
 पुनष्टापतुनभवतिवहिरङ्गासिद्धत्वात् । उक्तमिति । एवञ्चे न्नि-
 र्जरसेनिर्जरसइत्येव भवितव्यमिति भाष्यविरोधात् पूर्ववि-
 प्रतिषेधेन जरसइत्येवोचितमिति निर्जरशब्दस्थशेखरश्चिन्त्य-
 एवेति । स्वश्रूयमाणेति । स्वमादेशइति वक्तुंयुक्तम् । अकारा-
 श्रयमाकारत्वमित्यर्थेनैवैतदुक्तं स्यात् । वक्ष्यमाणरीत्येति ।
 सात्त्वपरम्परासम्बन्धेन स्थानिनिष्ठधर्मस्यनातिदेशइत्येवंरूपा ।
 एवञ्चेच्चात्वन्तयकोस्तु नित्यंसुनयिकात्रनीधातोर्गुणअयादे-

शेधातुत्वं शिञीऽर्च्यइत्यत्रपूर्वरूपम् । आरतुःआरुरित्यादा-
 वसंयोगाल्लिट्किदिति कित्वन्नस्यात् । मध्येकिञ्चित्कार्याभा-
 वेन तद्धर्मानितिदेशादितीदमपि चिन्त्यमेवभावश्चेति पाठः ।
 लौकिकमिति । तच्च वाक्यार्थवत्वेसतिसार्थविशिष्टार्थान्तर-
 बोधकत्वरूपनेतरविशेषणत्वरूपंटापोद्योतकत्वेन सर्वत्रोप-
 सर्जनस्यैव सत्वादिदश्चसमासएव वाक्येतुन तेनसर्वस्मैपुरु-
 षायेत्यादौ नदोषः । त्वासम्भवादिति । तन्मात्रलौकिकोपस-
 र्जनत्वन्तु स्त्रीप्रत्ययान्तघटितत्वाद् बोध्यम् । यद्यप्येतादृशो-
 पसर्जनत्वयत्रोदाहरणेन तत्र तदादिनियमप्रसक्तिः यत्रप्रस-
 क्तिर्नतलोपसर्जनत्वं तथापि परिभाषायाअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्य-
 योपस्थापकस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनेत्यर्थात् । नन्वस्यस्त्रीत्य-
 र्थेऽशब्दात् ङोषियस्येति चेतिलोपइति तस्यनिर्शब्देनसमा-
 सएकविभक्तिचेति प्रत्ययमात्रस्यशास्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भवइ-
 ति न च फलाभावो ह्रस्वस्तु स्वमतेस्यादेवोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया-
 न्तप्रातिपदिकादिति वाच्यम् । स्त्रीभ्योढगितिनिर्लिङ्गस्य
 स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेढकिआदिवृद्धिरिति चेन्न । स्त्रीभ्योढगित्य-
 स्यस्त्रीत्वरूपार्थवाचकाढ्गित्यर्थस्यैव वक्ष्यमाणत्वेन निरि-
 त्यस्यतत्त्वाभावात्तदप्राप्तेः वस्तुतस्तु कुम्भकारेयोप्यापद्ये तस्त्री-
 भ्योढगितिढोऽत्रप्राप्नोतीति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदं तत्रशे-
 खरोपि चिन्त्यएवमातृष्वसेयइत्यादितु पृषोदरादित्वाद्बोध्यम् ।
 नतेनेति । तेनस्त्रीप्रत्ययातेनकिन्तु स्त्रीप्रत्ययएवतदादिनि-
 यमःप्राप्तइति तत्रैवनिषेधउचितइति भावः । वस्तुतःशास्त्री-
 योपसर्जनत्वमेव स्त्रीप्रत्ययान्तइति बोध्यम् । तत्र तदादि-

नियमप्रसक्तिस्तु तवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्ययइ-
वानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघटकस्त्रीप्रत्ययोपस्थाप्यस्त्रीप्रत्ययांते
बोध्यः । अतएव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यनबाधः प्रत्याश्रयणश्च ।
अतएवाद्धन्तपुंसकमित्येकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्येणफ-
लभेदश्च नतत्राद्धपिष्यलीत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन भाष्यकृ-
ताप्रत्याख्यातं तत्रारम्भेलौकिकोपसर्जनत्वेन ह्रस्वोनप्रत्या-
ख्यानेत्वनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः स्यादेवेति ममतुपूर्वमिदानीञ्च
शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावाद् ह्रस्वइति निशायामिति हलन्ता
ट्वापोनभिधानेतु बहुयज्वायामित्यादि बोध्यम् । सत्वादिति ।
एवन्त्वतिखट्वायेत्यत्रह्रस्वात्पूर्वमाकारसत्वेन कथं तस्यलाक्ष-
णिकत्वम् । किञ्चतत्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिपदोक्त
त्वस्यसत्वेन कथं परिभाषयावारणमिति चिन्त्यमेतत् तस्मा-
दतिखट्वायेत्यत्रयकारमुपजीव्यजायमानोदीर्घो यकारसन्निपा-
तविधातकयाटन्नप्रवर्तयतीति सन्निपातपरिभाषयावारणंबो-
ध्यम् । मानाभावादिति । अत्रयद्वक्तव्यन्तदुक्तं प्राक् । ब्रश्च ।
विभ्रागित्येवेत्याहुरिति । एवंचेद् भ्राशोविभ्राडिति भ्राजी-
विभ्रागिति रूपद्वयसिद्धौ भ्राजिग्रहणं व्यर्थकिञ्चैकानुबन्ध-
कराजिसाहचर्यादेकानुबन्धकभ्राजेरेव कुतो नग्रहणं तथाच
फणादेःषत्वन्नस्यादिति साहचर्य्यचिन्त्यम् । अविचार्य्यइति
तुच्छेदइति तुनसम्यगविचारेयुक्तिस्तुपूर्वोक्तैव । डितिह-
्रस्वश्चद्वयमिति । अतएवसूत्रेच आद्यइत्यस्यतत्रेत्यादिः ।
ह्रस्वयोरप्राप्तइति । न च यूस्त्र्याख्येत्यत्रह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि
भाष्यउक्तत्वात्कथमप्राप्तिरिति वाच्यम् । तत्रैवपक्षेशेषपद-

मकृत्वापरत्वात् घिसंज्ञायाबाधइत्यस्याप्युक्तत्वेनादोषात् ।
 निषेधादिति । न च दीर्घवाक्यइयङितिनिवृत्त्योभयत्रविभाषा-
 त्वमेवकुतोनेति वाच्यम् भावमात्रतात्पर्यलाघवानुरोधेना-
 प्राप्तविभाषात्वस्यैवौचित्यादुभयत्रकल्पनातएककल्पनेलाघ-
 वस्यवाक्ययोः साम्यस्यचसत्वात् । ह्रस्वांशेति । इष्वाद्युपक्र-
 मानुरोधादेकदेशावृत्तेरयुक्तत्वात् । भाष्येह्रस्वघटितवाक्ये-
 स्त्रयाख्यावित्यस्य कण्ठतउक्तत्वाच्चाह । यद्देतिङिदाक्षि-
 प्तेति । इदं प्राचीनवासनयावस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया-
 तल्लाभोनेदं प्रत्ययमात्रग्रहणमिति चेन्न वामोति साहच-
 र्येणतन्मात्रग्रहणात् । अतएव हेगौरिशेतेऽयमित्यादौनदी-
 त्वविकल्पोनात्रङितिह्रस्वश्चेति सूत्रविषये । अन्वाख्यायकइति ।
 अस्त्वदमपूर्वमिति भावः । अतएवतदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्व-
 ष्टइत्युक्तम् ह्रस्वौह्रस्वेवर्णाद्यन्तौ शब्दावियङादिस्थानेवर्णा-
 द्यन्तौचतावित्यर्थः । प्रवृत्तौप्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यांस-
 र्यामिति कैयटोनतुपुंवाचकेति यद्यपीदन्नभाष्येतथापि नपुंस-
 केनुमाबाधात्फलति । वार्तिकइति । इत्यर्थकवार्तिकव्याख्याना-
 वसरइत्यर्थः । ङिदाक्षिप्तेति । यतोङिङिहितः तदादित्वा-
 भावादित्युद्द्योतोक्तेरुक्तएवाशयोऽस्य मुख्योऽर्थान्तरसंक्रमो-
 ङ्गस्यैवेति भावः । दर्शितइति । ह्रस्वेति वार्तिकव्याख्यानभा-
 ष्यइति भावः । अजानतइति । अन्यथा ह्रस्वावित्यस्यनियमा-
 र्थतान्नवदेदुभयलिङ्गादौ विध्यर्थत्वसम्भवात् । एकदेशी-
 त्युक्तहेतोर्गौरवाच्चास्य तत्त्वमिति भावः । तदन्तस्यवेति । तेनक-
 टप्रुवेब्राह्मण्याइत्यत्रननदोत्वं श्रियैब्राह्मण्याइत्यत्रनदोसंज्ञाऽत-

एवप्रकृतौच प्राक्चप्रवृत्तेऽस्त्रीवचनावेवेति भाष्यउक्तमिति भावः । तदलाभादिति । स्त्रीवचनावित्येवभाष्योक्तैरुक्त-
प्रयोगाणामनभिधानाच्च । अतएवोक्तवार्तिकंचद्वयरहितम् ।
अपरआह्वेत्यादिनापठित्वाकृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरन-
न्यप्रकृतिरिति वा वक्तव्यमित्यादाविवन्याय्यविचारो नकृतो-
भाष्यकृताकैयटेनाप्युक्तञ्च शब्दोत्रतन्मतइति पूर्वस्माद्विशे-
षो नहिप्राक्प्रवृत्तेः किञ्चिदनिष्टमापद्यते ब्राह्मण्याइति नसि-
द्धेदन्तैतदनिवेशेऽत्यशेनयतिषयेब्राह्मण्याइति नसिद्धेद-
यमेव चकारमपठतोवार्तिककारस्यापरस्यनहिप्राक्प्रवृत्तेः कि-
ञ्चिदनिष्टमापद्यतइति कैयटस्यचाशयोनित्यस्त्रीवचनस्यस्त्री-
वचनत्वाव्यभिचारइति । आद्यवाक्येनित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवोप-
क्रमेनिषेधपरतयाव्याख्यानेनफलभेदः । तदुक्तनित्यस्त्रीत्वा-
र्थमजानतएकदेश्युक्तिस्तुसाहसमात्रम् । साधकान्तरभाष्या-
भावाद् विपरीतस्यापि वक्तुंशक्यत्वाच्च । अतिश्रियअतिभ्र-
वइत्यनयोस्तदन्तविधिनोपपत्तेश्च । अन्तेतन्निवेशादेवयुइति
ह्रस्वयोग्रहणमिति पक्षेह्रस्वश्चेत्यस्यनियमार्थत्तासिद्धान्तिता-
ऽतएवाकडारसूत्रएतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नदीसंज्ञामाश्रित्यशे-
षग्रहणन्नकर्तव्यमित्युक्तम् । अन्यथागवांपत्यैस्त्रियाइत्या-
दौ चारितार्थ्यात् सामर्थ्योक्तिरसङ्गतैवस्यान् नित्यस्त्रीत्वञ्च
वार्तिककृतसम्मतम् । यत्तुदेवेति । शकटयेधेनवइति स्वरस-
तोलुबन्तविषयकमपि भाष्यंसुयोजम् । प्रतिषेधपरतयाव्या-
ख्यानस्यैकदेश्युक्तिरन्तुनैवयुक्तम् । अवयवविषयत्वात् सि-
द्धमिति चेदियदुवङ्स्थानिप्रतिषेधेयण् स्थानिप्रतिषेधोऽव-

यवस्येयङुवङ्स्थानत्वादिति वार्तिकप्रतिषेधइत्युक्तेरिति दि-
 गित्याहुः । डितिह्रस्वश्चेति । सूत्रस्थव्याख्योत्तरंङिति ह्रस्वश्च
 यत्तुवाचिह्रस्वश्चेत्येव सूत्रेणसिद्धेडिति ह्रस्वश्चवामोति सूत्रह्र-
 यंठ्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञा-
 प्रनार्थमिति तन्न यदागमपरिभाषायाः स्वमतेवर्णग्रहणेपि प्र-
 वृत्त्यात्राजादित्वातिदेशादित्यतिदेशेन विघाताभावैपि वस्तुत-
 स्तद्विघातसत्त्वान् नच प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदादेरित्यस्योप-
 स्थित्वैङ्ह्रस्वादित्यादाविवाङ्गलाभइति वाच्यम् । नेदंप्रत्य-
 यमात्रग्रहणमिति सूत्रान्तरसाहचर्य्यन्तु स्वयमेवान्यत्रखण्डि-
 तम् । किञ्चोक्तयुक्त्यातदादेरित्यस्यालाभेप्यत्रसप्तम्यन्तप्र-
 त्ययस्याश्रयणेपि न षष्ठ्यन्ततदादेरित्यस्योपस्थितिस्त्यात्तेन-
 च ह्रस्वपदेनसामानाधिकरण्यन्नैव सम्भवतिस्पष्टम् चेदंपरंच-
 तत्र पञ्चम्यन्ततेत्यादिनापरिभाषेन्दुशेखरेत्वन्मते वार्तिका-
 नुत्थानञ्च किञ्चाङ्गविशेषणत्वेकटप्रुवेब्राह्मण्याइत्यस्यपरित्या-
 गः किमर्थंकृतइति शङ्कादुरुद्धराच प्रथमलिङ्गग्रहणंचेत्यस्यख-
 रकुट्यायिति वचनंसङ्गच्छते । विभक्तिविपरिणामेति । शब्दा-
 धिकारेणयुइति ह्रस्वयोरपिसम्भवात् तयोर्ग्रहणस्यविभक्ति-
 विपरिणामेह्रस्वश्चेत्यत्रान्वयः । दिगिति । तिसृचतस्रित्य-
 त्वविभक्तिविपरिणामेनोभयानुवृत्त्यात्रिचतुः स्थानिकयोस्ति-
 सृचतस्रोरादेशोभवतीत्यनेनभूतइति स्पष्टार्थमितिदिगर्थः ।
 एतैनेति पूर्वविप्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः । त्रयादेशइति । तत्तादेशे-
 दीर्घेतदसङ्गतिरिति भावः । उत्तरपदत्वाभावादिति । ऋका-
 रान्तोत्तरपदकबहुब्रीहावित्यर्थः । एतेन बहुमातृकइत्यादितदुदा-

हरणेषु समासान्ताअलौकिकप्रक्रियावाक्येबहुजस्मात्तृजसइ-
त्यत्रैव प्रवृत्त्यातत्रकीरान्तोत्तरपदत्वाभावादित्यपास्तम् । सू-
त्रान्तरसामर्थ्येनपूर्वोक्तार्थाङ्गीकारात् । नैयडुवड्स्थाना ।
बाधकाविषयइति । इदंच स्वरूपकथनं नत्वपूर्वयणउवडो-
पवादत्वात्तस्यैव प्रवृत्तेः । तयोरिति । अत्रस्थानिनोऽधिकरणत्व-
विवक्षयासप्तमीव्याख्यानादिति । सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।
हेश्रीरित्यादाविति इयडुवडोःकापिस्थित्यभावात् । नदीकाय्या
श्रयेऽङ्गइति । सुधोत्यत्रसुसुधीसुइति स्थितेसमासान्तस्यालौ-
किकप्रक्रियावाक्येप्रवृत्त्यातत्रसुबन्तेनदीकाय्याश्रयेऽङ्गइयडुव-
डोःस्थितिः कापिनदृष्टाइति तत्र निषेधाभावेयूस्त्याख्यावि-
त्यनेननदोसंज्ञायां कप्स्यात् । किञ्चनैकत्रगृहेकाकदर्शनअन्य
लगृहेकाकवन्तोदेवदन्तस्यगृहाइति भवतीत्युपलक्षणताप्यश-
क्येति चिन्त्यमेतत् । तस्माद्यदर्थकयादृशधर्मावच्छिन्नइयडु-
वडोःस्थितिदृष्टातदर्थकतद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थोद्वक्तुं
युक्तइत्यलम् । सीतापहारेति । अत्रकृद्योगेषष्ठीसमासस्यनिषे-
धात् सीतायाअपहारेति वक्तुंयुक्तम् । विधिनेति । विधिना-
त्वयाहापितःत्याजितः किं कुर्वोहेसुभ्रूत्वं कासीत्येवंसबहु-
विललापेति योजनानतृत्याजितः सइतित्वयेत्यस्यानन्वयापत्तेः ।
भावप्रकाशेतुविधिनात्वयाहापितःत्याजितः सलक्ष्मणः हेसु-
भ्रूत्वंक्वासीत्येवं बहुविललापेत्यर्थ इत्युक्तम् । तत्रलक्ष्म-
णस्य विलापैकतृत्वेननान्वयः रामविलापोऽयमिति स्वपरग्र-
न्थविरोधात् किन्त्वयमप्येकोविलापप्रकारइति बोध्यम् । पर-
न्तुतच्छब्देनलक्ष्मणपरामर्शोदुर्लभः तस्याप्रकान्तत्वात् । राम-

इत्यस्यैव विलापे कर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसतः प्रतोतैश्च पर-
 न्त्ययमर्थो न प्रकरणस्यानुगुणो नापि तत्पदव्याख्यायाः तथा हि
 षष्ठसर्गएकादशमष्टिपद्यम् । आः कष्टं वेतहि चित्रं हूं मातर्देवता-
 निधिकं हापितः क्वासि ह्ये सुभ्रुवह्ने वं विललापसः शोकेनाक्रान्त
 मनाविकल्पं नाद आइति पीडायां वापि वियोगात्पोडित आइत्याह ।
 स्मद्वियोगमात्रात्पिताप्राणास्त्यक्तवानित्याह । कष्टं कृच्छ्रमि-
 ति भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह ।
 वतेति वतशब्दः खेदे सौमित्रिरपि सोतया शयित इति विस्मितः
 होत्याह । हि विस्मये यदि नाम मूढतयापि शयितः सोतया त-
 थापि सौमित्रिणा विदुषा सतापि कथं तादृशशापो दत्त इत्य-
 भिप्रायेणाह चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं यदेवं विधमनर्थज्ञात-
 न्तत् कैकयी प्रभवमिति क्रुध्यन् हूं मात इत्याह । हूंशब्दः क्रोध-
 अथवा सर्वमेवेदं दैवदत्तविचेष्टितमिति न च तेषु मयानुचि-
 तमित्यभिप्रायेण धिग् दैवतानीत्याह । धिक् कुत्सायां प्राणा-
 स्त्यक्तवन्तमपि पितरं न पुनरहं द्रक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह । हा-
 पितः कद्रष्टव्योऽसि हा शोके ह्ये सुभ्रुसोते क्वासोत्यादितद्व्याख्या-
 नञ्चेति बोध्यम् । समुदायस्य चेति । इदञ्च पदान्तरम्बिना-
 पि स्त्रियाम् वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारमतमनुसृ-
 त्योक्तम् । कैयटमते तु शोभने भ्रुवौ यस्या इति बहुव्रीहिः शोभ-
 नं भ्रमतीति तत्पुरुषस्य वानित्यस्त्रीत्वाभावान्न दीत्वप्राप्तिरेवने-
 ति बोध्यम् । भावप्रकाशे तु जयमङ्गलादौ भ्रुशब्दादप्राणिजा-
 तेश्चेत्यूडितदन्तेन समास उपसर्जनह्रस्वेकृतेऽपि स्वभावान्मनु-
 ष्यजातिवचनत्वेन पुनरूडुत इत्यूडिपूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिक-

त्वैसतिसम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् । ऊङ्भावेतुदीर्घत्वमित्युक्तम् ।
 ऊङ्चगमादीनामिति व्युत्पादितस्यक्रियाशब्दत्वाजातिवाच-
 कत्वाभावे नोङ्सम्भवत्यव्युत्पन्नस्योङ्प्रत्ययान्तस्यवा शुद्ध-
 रूढस्य प्राण्यङ्गवाचकस्यतुजातिवाचकत्वादूङ्भवति । तथाच
 धातुत्वाभावादुवङ्भावेसवर्णदीर्घेभ्रू इति भ्रू ग्रहणेनतुनोवङ्-
 तत्रधातुसाहचर्येणतस्यापि धातुसंज्ञकस्यैवग्रहणात् । अतएव
 कैयटेतत्प्रत्याख्यातं कप्तुनसमासान्तविधेरनित्यत्वात् । क्वि-
 बन्सप्राण्यङ्गयोगरूढिस्वीकारादमरेभ्रुवौस्त्रियामिति प्राण्य-
 ङ्गकवप्युपपन्नः तत्राप्यूङ्तुनाजातिपर्युदासेन शुद्धरूढेभ्यए-
 वतदुत्पत्तेरिति ॥ इत्यजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः ॥ अदङ्ङतरादिभ्य-
 इति । एतद्भाष्यप्रवृत्तेरिति । एवञ्चेद्यत्रारम्भप्रत्याख्यान-
 योः फलभेदेसूत्रानभिधानं किमर्थंक्रियतेफलान्तरसूचनायैव
 तद्भाष्यप्रवृत्तेरित्यस्यवक्तुंशक्यत्वात् । वस्तुतः कर्ताधर्ते-
 त्यादौ सुनिमित्तानङ्सन्निपातपरिभाषाविरोधात् सुलोपोन-
 स्यादिति तदर्थविभक्तिरित्येव तदनित्यत्वंज्ञापनीयमेवात्रापि
 विभक्तिलोपेतदनित्यत्वान्नदोषइति चिन्त्यमेतत् । विहितवि-
 शेषणेति। यदितुप्राचीनमतेषडर्थगतसंख्याभिधायित्वरूपम्बि-
 हितत्वमित्युच्यते तदातेषामपिविरोधः । सान्तमहतः।संयोगवि-
 शेषणमिति । नन्वेवंहंसावित्यत्रेकादेशेजातेहंसइति सान्तसं-
 योगस्यसर्वनामस्थानऔपरकत्वादोर्घः स्यादन्तवत्त्वेनाकारान्त-
 त्वन्तुनताद्द्रूप्यानतिदेशात् । सर्वनामस्थानपरकं सान्त-
 संयोगान्तंयदङ्गमित्यर्थेन सान्तत्वाभावान्नभवतीति यद्वाऽन्य-
 सददेशस्येति नदोषइति । ननु परिभाषेन्दुशेखरइयञ्चोभयो-

बुं गपत्प्राप्तावेवेत्युक्तम् । अत्रतुनोभयोर्युं गपत्प्राप्तिरिति चे-
 यस्यकस्यचिल्लक्ष्येयुमपत्प्राप्तिरस्ति तस्यैकप्राप्तावपि भवती-
 त्यर्थाच्छिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति हंसशिरांसीत्यत्रान्त्यस्यै-
 वेति न दोषः । ह्रस्वनपुंसके । अजन्तस्येति । ननु वारिणीत्य-
 ग्रहस्वः स्यात्तद्धारणाय प्रातिपदिकग्रहणमिति वाच्यम् । ह्रस्व-
 शौकतर्तव्ये दीघकरणवैयर्थ्येन ह्रस्वाभावज्ञापनात् । ननु ह्रस्वा-
 न्तेशि सर्वनामस्थानमित्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां ज्ञानइ-
 त्यत्र नपुंसकस्येति नुम् स्यादिति चेन्न । सुडनपुंसकस्येति सू-
 त्रेऽनपुंसकग्रहणं न कर्तव्यं सर्वनामस्थानमिति नियमार्थं नपुं-
 सकात्परं द्येतदेव सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति नान्यदिति नि-
 यमेन सिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येन जस् शस् सम्बन्धि शोरेव ग्र-
 हणमिति ज्ञापनेनादोषात् । सत्वप्रधानेति । अन्तवद्भावात्प्रा-
 त्सत्वप्रधानेत्यर्थः । तेन काण्डइत्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेन सत्वप्र-
 धानत्वान्न दोषः । तदवस्थैवेति शङ्कानात्र ह्रस्वइति ननु का-
 ण्डइत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या पूर्वह्रस्वेतत एकादेशे लक्ष्ये लक्ष-
 णस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्ये-
 न नपुंसकघटकवर्गेकादेशभिन्ने लक्ष्ये लक्षणस्य बहुवचने प्रवृत्ते-
 रित्यर्थादतएव ज्ञानेभ्य इत्यत्र न दोषः । अन्यथा नपुंसकाज-
 न्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यात् । वहिरङ्गपरिभाषया वारणम्वा ।
 एवञ्चादसोसैर्दादुदोमइत्यत्र त्यशेखरोषि चिन्त्यएवेति बो-
 ध्यम् । स्थानिकत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोपि न तत्र लक्षणान्तरेण-
 पुनः प्राप्तेः । प्राधान्यमिति । तत्त्वं चात्रः कारतानाश्रयत्वं समाना-
 नुपूर्वीकइति । अन्यथा घनरसेऽम्बुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादायमानु-

कतइत्यम्बुशब्देपुंस्त्वत्वापत्तिः। नन्वेवमप्यर्थभेदेपि शब्दैक्यमि-
ति दर्शनेसर्वोयंप्रयासःसफलःतत्रचदर्शनेफलवाचः। ओल्लुब्धे
ऽस्तीति पुंस्त्वंदुर्वारमत आह । समानार्थश्चेति । त्प्रकार-
बोधेच्छयोच्चरितइत्यर्थः । एवञ्च यत्रतत्प्रकारकबोधेच्छयोच्चार्य्य
ते तदासपुंवदिति सूत्रार्थइति भावः । इत्यन्तानपुंसकलि-
ङ्गाः । दादेर्द्धातोर्धः । फलान्तराभावेति । अत्रकेचिद् दादेरित्यत्र-
कर्मधारयो धातोरित्यविषयषष्ठीधातोरवयवोयआदिर्दकारः सा-
पञ्चमीतस्मात्परस्यघः स्यादिति वाक्यार्थोऽधुगित्यत्रदात्पराव्यव-
हितहकारासम्भवेन येननाव्यवधानन्यायेनैकव्यवायेपिघत्वम्
दासल्लिङित्यत्रबहूनाव्यवायसत्वाद्भवति । एवमधोगित्यत्रापि
नदोषइति बोध्यम् । त्वन्मतेऽधोगित्यत्रघत्वायदादेरित्यस्या-
वश्यकत्वात् । तरफलान्तरंस्फुटम् । एवञ्च दादेरित्यावृत्ति-
र्लक्षणाचनकर्तव्याभवति त्वन्मतेधातोरितिठ्यर्थंच कथमधो-
गितिशङ्काचस्वरसात्सङ्गच्छतेभाष्येतूपलक्षणमेवेत्याहुः । एका-
चो । वक्तुंयुक्तमिति । भष्प्रत्याहारोपि झषस्तथोरित्यत्रैव कृतो
ऽतोभष्कर्तव्यउज्झितेत्यादिक्तान्तधातवःसेट्काएवेति । भ-
ष्प्रत्याहारएवास्तु किं झष्प्रत्याहारेणेति चिन्त्यमेतत् । अशक्ती
ति । शक्यभावेतिवक्तुंयुक्तम् । फलाभावइति । झलाद्योःसध्वो-
रित्यन्वयेन विशेषणत्वेनान्वयसम्भवेपि तयोर्झलाद्योरेवस-
म्भवेनानुवृत्तौ फलाभावइति भावः । एतेन झलाञ्जशोऽन्तइ-
त्यत्रान्तपदेनैव तन्निवृत्तौसध्वोर्हणंव्यर्थमेवेत्यपास्तम् । ननु
झलोझलीत्यत्रझल्पदं झलादिप्रत्ययपरमित्युक्तम् तत्कथम्-
उच्यतेझलाद्योः सध्वोरितिसध्वइत्यनयोः प्रत्ययत्वाभावादिति

वाच्यम् । झलपदस्यप्रत्ययावयवझल्परत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेना-
 ध्यन्वयसम्भवात् । तद्वाडिति । आदिनाद्विद् । तेन तुल्यमिति ।
 नन्वेवमलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य स्यात् । तत्रजातेपि तस्मि-
 श्रत्वेन नदोषः । नन्वस्यभषभावेधकारादिरेव स्यादिति चेन्न ।
 धस्यविधानं व्यर्थम् तत्सामर्थ्याच्चत्वं न्नेति चेन्न । एवमपि दाम-
 लिडित्यत्र ढत्वेभषभावे जात एकाज्ग्रहणसामर्थ्येनालोन्त्यपरि-
 भाषाबाधैतकाररूपस्य स्यादिति बोध्यमिति । नन्वन्तस्याभा-
 वेऽचोपि स्यादिति चेन्न । वस्तुतो झलाञ्जश्झशीत्यतो झलामि-
 त्यनुवर्त्यठ्याख्येयमिति पूर्व्वककारस्यापि स्यादिति बोध्यम् ।
 स्पष्टैवेति । अप्रशानिति निर्देशस्तु पदान्तेपि पदान्तप्रयोजक-
 प्रत्ययइत्यर्थः । इग्यणः । हलइति । दीर्घापत्तेरिति । यदिह-
 लइत्यस्याङ्गपदस्यसम्प्रसारणपदप्रत्यासत्त्यासंप्रसारणनिमित्त-
 प्रत्ययनिमित्ताङ्गेत्यर्थेन दोषइत्युच्यते तदात्र नदोषइति बो-
 ध्यम् । अदोषइति ननूयतुरित्यत्र वेञ्जोवयादेशो द्वित्वसंप्रसारण-
 योः वयादेशयकारस्यसंप्रसारणे प्राप्तेपश्चात्परस्यवकारेकृते त-
 स्यसंप्रसारणन्तु नवश्चास्येत्येव बादेशविधानसामर्थ्यात्संप्रसा-
 रणन्नभवति । तत्रोकारेसंप्रसारणसंज्ञायां पररूपार्थमेव बादेश-
 विधानं स्यात् । ममतु पूर्व्वसूत्रात्संप्रसारणपदानुवृत्त्या पररूपस्या-
 पिवकारविधानसामर्थ्याभावादिति सुधियः । किमः कः । इमइ-
 त्येवकर्त्तव्यम् । त्यदादेरित्यनुवर्त्तते तेनेमन्तत्यदादेश्चादेशइ-
 त्यर्थात्कुतिहोः क्रातोत्यत्राप्येवमेवेति ककारोच्चारणसामर्थ्या-
 त्यदाद्यत्वविषयइत्युक्तावपि दोषः स्यादेवात आह । तन्म-
 ध्येति नन्वेमो निर्दिश्यमानत्वात्तस्यैव स्यादिति वाच्यम् । इव-

णान्तोवर्णान्तधातोर्थथानिर्दिश्यमानत्वं तथात्रापीमन्तत्यदा-
देरेवनिर्दिश्यमानत्वात् । अनाप्यकः । विभक्ताविति । अत्रवि-
भक्तावितिचिन्त्यप्रयोजनम् । हलिलोपः सौतुतक्रकौण्डिन्य-
न्यायेनायंलोपबाधकः स्यादेवेति बोध्यम् । वक्तुंयुक्तमिति ।
ननु लोपकरणेस्वरितो न भवति । अशकरणेत्वशःसंपूर्णस्था-
निकत्वात्स्वरितः प्रसज्येतेति चेन्न । अशोनिपातानुदात्तक-
रणेनादीषात् आहुरिति । अत्रारुचिस्तूपसज्जनत्वात्पूर्वमेवा-
कचोऽप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वाभावइति तदनन्तरंगौणत्वेपि प्रव-
र्त्ततएवेति बोध्यम् । आद्यन्तवदे । एतल्लब्धमेवव्यपदेशिव-
देकस्मिन्निति बोध्यम् । बाधकाबाधितेति । ननु कृताकृतप्र-
सङ्गमात्रेणैवनित्यत्वमस्तुमास्तुचेदम् । अस्मायित्यत्रस्मैपुनःप्र-
सङ्गविज्ञानात्स्यादिति चेन्न । इदमएइति स्थितेत्यदाद्यत्वापे-
क्षयानित्यत्वादनादेशापत्तेः । वस्तुतस्त्वन्तरङ्गत्वादुपजनिष्यमा-
णेति न्यायोन्नादेशः नास्त्येवेदंफलमिति बोद्धव्यम् । अन्या-
र्थतापत्तेरिति । सामर्थ्यादकारस्यैव स्यादिति तदर्थमेवकुतो-
नतत् स्यादिति भावः । पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधेतु-
शास्त्रोक्तत्वात्प्रसज्यलक्षणेननिषेधः स्यादिति भावः । जञो-
र्जः । ध्वनेरिति । ध्वन्यनुवादकत्वंशब्दस्य बाधितमत आह ।
लिपीति । नलोपःसुप् । सर्वविभक्त्यन्तइति । सम्बन्धस्यसा-
मान्यषष्ठासमासोलकर्तुमुचितः । कर्मसाधनइति । एवञ्च
विधिशब्दस्यावृत्तिरिति यदितु सुप्शब्दस्य सुप्सदृशेलक्षणा
तदातुनविधिशब्दस्यावृत्तिरिति बोध्यम् । भक्ष्यनियमइति ।
अत्रशास्त्रेनियमस्यसामान्यशास्त्रबाधकत्वमिति वचनस्यव-

चनेनवाधइति नियमत्वंयुक्तम् । पञ्चपञ्चनखेत्यस्यतुने
तत्रसर्वमासभक्षणस्यरागतः प्रातस्त्वेनवाध्यवचनाभावात्
भाष्यन्तिवतरमासभक्षणनिषेधेतात्पर्यकम् । किञ्चयथावा-
च्येप्रातिपदिकसंज्ञायांसाधुत्वंस्यात् । एवञ्च पञ्चनखभक्ष-
णाभावेप्रत्यवायः स्यात् भवतितुनेतिवैलक्षण्यसत्वाच्चिन्त्यमे-
तत् । तद्व्याप्येति । सचभिस्त्वादिः यदितु पूर्वत्रासिद्धमित्य-
तोतलोपःसुप्स्वरेतिसूत्रेपूर्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्वेष्वेषु विधिष्वित्युच्य-
तेतदेदंठ्यर्थषत्वस्यसर्पादिस्थत्वाभावात् । वैरूप्यापत्तेश्चेति सा-
चस्वरविधौ विधित्वमितरेषु नियमत्वमित्येवंरूपेविधिशब्द-
एकत्रकर्मसाधनत्वमिति वैरूप्यस्यत्वन्मतेपि सत्वाच्चिन्त्य-
मेतत् तस्मात्पूर्वत्रेत्यत्राप्यनुवृत्तिरेव ज्यायसीति बोध्यम् । न
दोषइति । ननु संज्ञाग्रहणंमास्त्वयमर्थश्चनकर्तव्योनियमश्च
स्यादेवेति चेन्न । ग्रामणिपुत्रावित्यत्रद्वन्द्वेग्रामणिशब्दस्य
पूर्वनिपातोत्तरह्रस्वप्राप्त्यापूर्वधित्वाभावात्पूर्वनिपातोनस्यात् ।
ब्रह्मवाचककशब्देनदिव्शब्दस्यसमासेद्युकावित्यत्रपूर्वनिपा-
तेसतिसन्धित्वं प्राप्नोतिनोत्तरप्रयोगइति तदर्थमेवैतादृशसूत्रा-
र्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदेप्रत्ययलक्षणंनोत्तरपदत्वे-
चेतिनिषेधात् तन्निपातोत्तरन्तुनतन्निषेधप्राप्तिरुत्तरपदस्य-
कार्थित्वएवतन्निषेधप्राप्तेरिति वदन्ति नन्वेवमपिहरिहरावि-
त्यत्रपूर्वमेव धित्वप्रवृत्त्यादोषः न च तदुत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या-
नदोषइति वाच्यम् । यदेशएवघटोवर्ततेतदेशएवघटोभवती-
ति प्रतीत्यापत्तेरिति चेन्न । द्वन्द्वे धीत्यस्यावृत्त्यर्थद्वयाङ्गी-
कारात् । हलिच । रेफान्तधातोरुदाहरणानि । सूरधातोःकि-

पिसूङ्करोतीत्यादीनि । धातोः किमग्निः करोतीति । नन्विदुदुष-
 धस्येति ष्यर्थः स्यादिति तदवयवाङ्गत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
 हरिष्येति दीर्घादौ हलिचेति दीर्घापत्तेः । न संयोगात् । अत्र-
 नहलोवमादित्येव सूत्रयितुमुचितं हलः परौ यौवमौ ततः परस्या-
 नोकारस्येत्यादिसूत्रार्थः नन्वेवं पटमनइत्यत्र पटशब्दाणि चि-
 ततोमनिन्प्रत्ययेणि चिटिलोपेतस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिव-
 त्वेन हलपरत्वाभावाद्धोषः स्यात्संयोगग्रहणेन संगोपान्ताया-
 द्विष्टत्वात्परस्यैव न स विधिरिति न स्थानिवद्भावइति चेन्न । त-
 स्यानित्यत्वात् । इन् हन् पूषार्यम्णाम् । स्येति दीर्घइति । एते-
 ननोपधायाइति सूत्रस्थोपधाग्रहणस्येदमेव फलमिति सूचितं
 यदित्वनन्तरस्योते स्याद्योबाध्यसामान्यचिन्तेति चाश्रीयतेत-
 दात्वसन्तस्येति सूत्रउपधाग्रहणानुवृत्तये गोमानित्यत्र नुम् दी-
 र्घयोः प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेन दीर्घस्य नुमपवादत्वं स्यादिति
 गोमानित्यत्र नुम् नैव स्यात् । उपधादीर्घो नुम्तूगिद्धिन्नो-
 देश्यत्वान्नेति । वृत्रहयतीति । नन्वत्राकारः स्यादुपधा-
 यावृद्धिः स्यादिति चेन्न । अत्र उपधायाइत्यत्रोपधाशब्देन पू-
 र्वपदाघटकस्यैव ग्रहणात् । अतएव वृक्षवयतीत्यत्र वृक्षोत्तरा-
 कारस्य वृद्धिर्न स्थानिवत्त्वननपदान्तेति निषेधात् अतएव ज-
 गच्छब्दाणि चिजागयतीत्यत्र वृद्धिः । अन्यथा तुल्यत्वाद् वृद्धिर्न-
 स्यात् । जायं नियमइत्यादि । ननु हल्ङ्यादिसूत्रेण त्वसिद्धि-
 रेव तत्फलमिति विधित्वसम्भवमिति कथम् नियमत्वमिति
 वाच्यं रषाभ्यामित्यनुवृत्त्यारेफकाराभ्यां परस्येति सूत्रार्थाश्रय-
 णेन नियमं साधयितुमुचितत्वाद् वस्तुतोऽतपूर्वस्येति परभा-

षाहन्तेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गम् । एवञ्च येनवाक्येनहन्तेर्णत्व
 न्तत्रपूर्वस्येत्युपतिष्ठतइत्यनियमेनियमकारिण्त्वाभिप्रायेण-
 नियमइत्युक्तम् । हस्थानिकेति । अत्पूर्वस्येत्यस्यभाष्येप्र-
 त्याख्यानेतुह स्थानिककवर्गाभाववद्दन्तेरुपलक्षणत्वाद्धादेशेषु
 प्रतिषेधोक्तव्यइत्यस्याप्यत्रैवतात्पर्यम् । प्रघनाघनइति ।
 नन्वभ्यासस्यनैरर्थक्यादर्थवद्दन्तित्वाभावान्नणत्वं परस्यत्व-
 भ्यासव्यवायान्नेति चेन्नहन्तेरित्यस्यार्थवद्दन्तिसम्बन्धइत्यर्थे-
 नणत्वापत्तेरित्याशयात् अतएव प्रणिहिनादौनणत्वमुभौसा-
 भ्यासस्येतिचात्रलिङ्गम् । नकर्तव्यमिति । तत्तुप्रत्याख्यानप-
 क्षे प्राचान्तुनदोषः तत्पक्षेतन्मतेवचनेनैवनिर्वाहात् । हा-
 देशइति चेदंवार्तिककृतासूत्रस्य प्रतीकंगृहीतंकुव्यवायइत्या-
 दिणत्वविधायकशास्त्रेषु णत्वस्यप्रतिषेधइत्यर्थः । तेनटीको-
 क्तानुक्तिशङ्कोप्रत्युक्ता । मघवाबहुलं । लोकेऽसाधुत्वमिति ।
 इदंचिन्त्यम् । मघवनशब्दस्यत्रन्तादेशस्यासाधुत्वबोधनेनोप-
 पत्तौविशिष्टस्यासाधुत्वबोधनेमानाभावात् । अतएवेन्द्रोमरु-
 त्वान्मघवाइत्यादयोलोकेप्रयोगावहवोदृश्यन्तअतएववार्तिके-
 तदित्येकवचनप्रयोगः सङ्गच्छतेऽन्यथैताविति वक्तुमुचितं-
 स्यात् । आभीयान्तरङ्गइति । नचाभीयान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपि
 पररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति । एवञ्चस-
 म्प्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्यस्येतिलोप-
 इति वाच्यं संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपेतन्निष्ठधर्मस्यातिदेशात् ।
 अतएवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपरभाष्यंसङ्गच्छते । अन्यथाव-
 हिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्धूष-

धगुणैविश्वौह इति सिद्धौचारिताथ्याभावेनासङ्गतत्वं स्पष्टमेव
वस्तुतोऽसिद्धवदत्राभादित्यत्रजातासिद्धत्वमेवातएवभाधिका-
रेपरत्वादिनाबाध्यबाधकभावोभवत्यतएवचनवीनाअन्यथा ते-
नेदं बाध्यमुतानेनेति विनिगमनाविरहः स्यादिति प्रकृतेत-
दभावादन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । नार्थ-
इति ननु स्थानिबद्धावेनानूत्वाभावेप्यन्नन्तत्वंस्यादेवसुबन्त-
त्वमिति चेन्न । अल्लोपोऽनइत्यत्रामोनिर्दिश्यमानस्यैवसत्वे-
नास्यैवात्रानुवृत्त्यात्राप्यनोनिर्दिश्यमानस्यैवग्रहणात् । अर्था-
धिकारानुरोधाद् यद्वावैयधिकरण्येनैषामनइत्यर्थोऽत्रसचनि-
र्दिश्यमानएवतस्यावृत्त्यातदन्तविधिरन्नन्तस्येत्यादिरिति न दो-
षः । किन्प्रत्ययस्यकुः । घइतीति । यदिघस्यान्तरतम्याद्वकारः
फलमपेक्षतइति तर्ह्यत्रापि न्यासेगइत्येवोचितम् । अस्यासि-
द्धत्वेनजइत्वाप्रवृत्तेः प्रक्रियालाघवाच्च । तथपि कैयटानुरो-
धेनघउक्तस्तदाशयस्तुविवरणेद्रष्टव्यो नच यथा कथं चिद्घ-
कारस्यवकारान्तरतमत्वोपपादनेपिनशेर्वेत्यत्रशकारषत्वजइत्वा
भ्यामुकारउकारान्तरतमत्वन्दुर्वचमेवेतिकथमुच्यते नशेर्वे-
त्यत्रघानुवृत्तावप्यदोषादिति वाच्यम् । गृहंगन्तुम्प्रवृत्तस्यक-
पाटंयय्याटयाग्रइति न्यायेनतेनतस्यतद्देवसुवचतरत्वात् ।
यद्वाज्ञषस्तथोरित्यतः प्राक् किनोघोन्तेनशेर्वाज्ञलाञ्छश इति
न्यासेनजइत्वसुलभेफलभेदाभावः । नचैवमपि प्रक्रियालाघ-
वायगेविधेयेघविधानस्यकोऽभिप्रायइति चेच्छृणुदादेरित्यतस्त-
दनुवृत्तिसम्भवेन विधेयानुपादानेलाघवमिति । तथाचैवैन्य-
सनीयम् । चोःकुरित्यस्यानन्तरंनहोषः आह स्थोत्रश्चभ्रस्जहोढः

दादेर्धातोर्वाङ्मुहः किन्नोन्तेनशेषाएकाचोवशोदधस्तथोःशला-
 क्षशिति । ननु ससुट्कमेवैवन्तुनयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यना-
 देशपदं योचीत्यत्रैवक्रियतइति तुनोक्तेरूपस्यसौलभ्यादिति
 चेन्न । युष्मयतेयुष्माकमित्यत्राकारश्रवणार्थन्तदावश्यकत्वा-
 त् । अभिधानस्योक्तत्वात् । न च पञ्चमोसमासेनस्थानिव-
 त्वेनाश्रेष्ठव्यएवाभ्यम्भ्यमोःफलभेदापत्तिरिति वाच्यम् । प-
 ञ्चमोसमासस्यानित्यत्वेन तत्राश्रयणेनफलभेदाभावेप्यत्राश्र-
 यणेमानाभावात् । एवं दोषःसुष्ठेवेति बोध्यम् । किञ्चयु-
 ष्मदस्मदोरित्यस्यापि च चारितार्थ्येऽनादेशेचि । हलिचोभय-
 त्रापि यत्वापत्तिरिति तत्राचोतिनकर्तव्यस्यादत्राप्यनादेशस-
 त्वेतुपरिशेषलब्धमेव तद्भवतीति नकार्यमितोदानींगौरवाप-
 त्तिः । एवञ्चेदंसम्यगेवेति बोध्यम् । किञ्चयोचीत्यत्राप्यनादे-
 शइति मास्तुद्धितोयायाञ्चेत्यात्वविधानाज्ज्ञापकादादेशेऽचि-
 तदभावादितोदन्तुपुनश्चिन्त्यमाकमित्येवटिलोपेन सुटोऽप्रा-
 प्तेः ससुट्कनिर्देशोव्यर्थः । व्याख्यातमिति । शेषग्रह-
 णस्य पूर्वकर्तव्यतायाउक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवृत्त्यैव भाष्योक्त-
 रीत्यास्वादिविषयेत्वमादेशवारणस्यौ चित्येनविप्रतिषेधकल्पनं
 भाष्यानुक्तंमूलकृताप्युक्तम् । एवं शेषग्रहणस्यस्वमतेस्पष्टा-
 र्थोक्त्यातदनुमानस्याशक्यत्वात् । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणभे-
 देनापि नतदप्यसङ्गतमेतदर्थंशेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चि-
 न्त्यमेतत् । विग्रहइति । न च विग्रहरूपाणामभावइतीदमयु-
 क्तमिति विग्रहोयस्येति बहुव्रीहिणासमस्योपेक्षणीयत्वात् । प-
 दस्यान्तइति । नन्वन्तग्रहणंमुख्यार्थलाभार्थं तेनान्तइत्यत्रन-

दोषः तत्रान्तत्वस्यनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । उक्तार्थज्ञापने-
 मानाभावादनपूर्वमित्यादावनुदात्तमित्यस्यानधिकारात् । श्रु-
 तप्रथमेति । वस्तुतः परस्येत्यस्यानुपदमेव व्यधिकरणत्वोक्ते
 विपरिणामकथनमयुक्तम् । न च तृज्वत्क्रोष्टुरिति वन्नाभिन-
 भञ्चेतिवच्चस्थान्यादेशभावकल्पनस्यौचित्यात्तिङन्तस्यानुदा-
 त्तत्वाच्चादेशोभवतोत्यर्थादुदात्तसाम्येनाद्युदात्तएकानुदात्तत्वो-
 भयविशिष्टादेशापत्तिः पचतोत्याद्यनुदात्तत्वैकोदात्तविशिष्टोवा-
 स्यादतः सर्वग्रहणे सर्वानुदात्तइति कर्तव्यमेवेति चेन्न । ति-
 ङितिभाष्योक्तज्ञापकात्तत्रतत्रान्तग्रहणाच्चात्रतिङ्गतावयवस्य ल-
 क्षणीयतिङित्यवयवश्चानुदात्तत्वकइत्यर्थे विनिगमनाविरहेण-
 सर्वथावयवस्य सिद्धे वैयर्थ्यमित्याशयाद् न च तिङ्गतावयवस्ये-
 तिस्थानषष्ठीत्वादादेः परस्येत्यापत्तिरैकैकावयवस्थानेनानुदा-
 त्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आदित्वस्य-
 समुदायविधानएवसत्वात् । यदितत्रतत्रान्तग्रहणाल्लाघवात्ति-
 ङ्समुदायस्यैव षष्ठीङ्गल्परित्वाविधानमित्युच्यते तदात्वादेरि-
 ति प्रवर्ततएवेति सर्वमिति कर्तव्यमेवेति चिन्त्यमेतत् । मे-
 स्वमिति । न च तद्ग्रामेकं वलोमेस्वमितिच्छान्दसत्वस्यैवोदा-
 हरणं न वाक्यस्येत्यस्तुपर्युदोसइति वाच्यम् । शालीनान्त-
 इत्यत्रच्छान्दसत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात् । अन्येत्विति । ननु-
 त्वमित्यस्यापि सम्बोधनेवर्तमानत्वेप्रथमैव स्यादितित्वामि-
 त्याद्यसङ्गतमिति चेन्न । अत्रसम्बोध्यत्वेनज्ञानवत्पदार्थयुष्मद-
 र्थः । अतएव चेतनेऽस्यप्रयोगोऽहमनेनसम्बोधितइत्यचेत-
 नस्यज्ञानवत्त्वाभावात् । एवञ्च सम्बोध्यत्वप्रकारकज्ञानवद-

र्थकत्वेपि नसंबोधनार्थकत्वमित्यदोषात् । नचैवमपिभवच्छब्दस्यसंबोधनार्थकत्वाभावादभवन्तमित्याद्यसङ्गतम् प्रथमायाएवापत्तेरिति वाच्यम् । चेतनाचेतनसाधारणतयासंबोध्यत्वमात्रार्थकत्वेपि प्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावादत्रप्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैव ग्रहणाद् द्वेभवन्नित्युक्तेहितस्य प्रवर्तनाविषयकज्ज्ञानम्भवतिमयायत् किञ्चित्कारयतीति भवानित्युक्तेतुममह्यक्रियान्वयिसंबोधने प्रथमात्वाम्भवन्तमित्यतःक्रियान्वयित्वाभावेनादोषः परन्तुगदाधरेण क्रियान्वयित्वमस्योक्तम् । वस्तुतएतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्वैति पदस्यस्वरसतः सार्थक्यायचपूर्वोक्तमेव युक्तमिति प्रतिभाति । आमन्त्रितम् । वत्करणमिति । नच तदभावेऽस्यादर्शनापत्तिः नच लोपएवकार्येऽविद्यमानग्रहणेनाविद्यमानवदित्यर्थः । लोपषष्ठ्याआपत्त्याऽलोन्त्यस्येत्यस्यापत्तेः सर्वादेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं सर्वथालोपेतदर्थबोधेनैव स्यादिति तद्बोधार्थपरंप्रयोगस्तुस्यादितिदंपूर्वप्रयोगाभावमलफलकंस्यात्तथाच राजदन्तादिषुपरमित्युक्तमामन्त्रितमित्येवपरप्रयोगात् सिद्धेरिदं व्यर्थमेव स्यादितिवत् करणार्थःप्रतिपद्यतइति अयंवतिव्यर्थएव न च शिष्यमाणंलुप्यमानेति न्यायेनसिद्धेपरप्रयोगाणामनावश्यकसजातीयविषयैतत्प्रवृत्तेः । ननुठ्यासइत्यत्रपूर्वलोपेविजातीयेनाप्यर्थबोधइति प्रकृतेपि तथैवस्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति चेन्न लोपपरइत्येवसिद्धेसामर्थ्यादित्यर्थसिद्धेः नचैवं त्रिपाद्यांप्रवृत्तयेवतिघटितत्वमिति वाच्यम् । तथासतिसन्नित्यस्याविद्यमानत्वेन तत्रङमुपनस्यादित्यमि-

ष्टमेवापद्ये तेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः । नचैवंवत् करणमूलोक्त-
 रोत्यातिपाद्यांप्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वङमुडनापत्तिस्तर्हि पूर्वैणप-
 रस्यप्रत्यासत्त्याग्रहणएवप्रवृत्तिः कल्प्यतेनाम । आमन्त्रितात्प-
 रस्येति । अत्रतत्रेदमित्यर्थः । एवमनुगतरूपेणकल्पनयाआम्
 भोइत्यत्राप्यामन्त्रितात्परत्वेनाश्रयणाभावेनात्रप्रवृत्त्यासर्वना-
 नुगतरूपेणादोषात् । नचैवं प्रत्यासत्यैवविनिर्वाह्येतिव्यर्थः
 प्रत्यासत्तित्वाभावार्थमिवावश्यकत्वादिदमेवकेचित् स्वाश्रय-
 मिति दिक् । स्मरामीति । न च पदयार्थैरिति निषेधइन्द्रि-
 यजन्यएवनिषेधात् स्मरणस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात् संस्कार-
 जन्यत्वाद् यद्वासाक्षात् कारार्थकेतिनिषेधःस्मरणन्तुनसाक्षा-
 त्कारः मानसंभ्यानन्तु साक्षात्कारवत् । एवं मनसासाक्षा-
 त्करोमीति सङ्गच्छते । इन्द्रियजन्यत्वंसाक्षात्कारत्वं तन्ना-
 स्यास्तोत्याग्रहेतुनिर्माङ्गीकारएवेति बोध्यम् । निवृत्तिरिति ।
 नन्वयइत्यस्यच्छन्दोवत्त्वाभावादपादादाविति सत्वेपि नदोष-
 इति चेच्चिन्त्यमेतदग्रइन्द्रवरुणेति वह्नचउदाहरणार्थमावश्य-
 कमेवैतदित्यन्यदित्यादिबोध्यम् । करोषीति । सिवर्थआ-
 श्रयःतेनैकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यमस्त्येव । ननुप्रवृत्ती-
 ति । ननु घटोघटमित्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तादेर्गर्भस्य विवक्षणेपि
 घटःकलशमित्यादौ घटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदमादा-
 यशब्दबोधवदत्राप्यग्न्यादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाद-
 र्थेऽप्येपि पूर्ववद्धर्मभेदोप्यस्त्येवेति किमर्थंननुग्रन्थइति चेच्चि-
 न्त्यमेतत् । परेत्वग्न्यादिशब्दः शब्दपरैवार्थपरत्वेत्वेतानिते-
 ष्वन्यइति पुनरन्यइति पदवैयर्थ्यापत्तिः । अघ्न्यएतानि-

नवनामानोत्येवस्वारसिकोर्थः । नचैकार्थबोधरूपसामाना-
धिकरण्याभावः तवनामानोत्युक्तेत्वदर्थशक्तिरेषामित्यर्थो-
बोध्यतइति सत्सत्त्वाद् नच पुनरर्थपरत्वमुच्चारणकालशब्द-
परत्वमेव तवनामानोति वाक्यबोधोत्तरं तेषामेकार्थतेति सा-
मानाधिकरण्यन्तु वर्ततेऽर्थपरत्वन्तुनेति पूर्वग्रन्थश्चिन्त्या-
शयोर्नन्वितिग्रन्थइत्याहुः । ननु सामानाधिकरण्याभेदान्वय-
र्थप्रतिपादकत्वमेवास्त्विति नदोषः । न च देवकरोषीत्यत्राप्ये-
ववारणआमन्त्रितेत्यस्यवैयर्थ्यमपरमनुकूलमेवेति । यद्वातत्रा-
प्यभेदान्वयेऽस्तिक्रियातद्वतोस्तादात्म्याङ्गीकारात् । नचत्व-
मित्यनेनाभेदान्वयेपि नदेवेत्यनेनाभेदान्वयोदेवत्वमिति वा-
क्यएकदेशन्यायेनदेवेत्ये तन्मात्रप्रयोगेतुत्वं पदार्थस्यतस्मि-
न्नेवानूतर्भावेनाभेदान्वयस्यसूपपादत्वात् करोषीत्यस्य सु-
न्दरंकरोषीत्यस्यसुन्दरं करोषीत्यर्थप्रयोगेसुन्दरंपदार्थेभेदस्य-
सत्त्वाच्चेति चेन्नाध्यादिशब्दानांशब्दपरत्वेन वारणेप्यर्थ-
परत्वेनतदसत्त्वात् नन्वर्थपरत्वेविशेष्यविशेषणरूपसामान्यव-
चनमप्यस्तोति कथं तेनवारणंसामान्यवचनमित्यस्याव्यापक-
धर्मावच्छिन्नमर्थः घटोनीलइत्यत्रनीलापेक्षयाघटस्याव्यापक-
धर्मावच्छिन्नमेव प्रकृतेऽध्यादिपदार्थानां समाननियतत्वेना-
व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमिति नदोषः । अथकिमर्थसमानाधि-
करणइति पदमिति चेन्न । पाचकपाठकश्च युवांपचतमित्यादा-
वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वस्य सत्त्वादापत्ति-
स्तदावश्यकत्वात् । ननु प्रथमान्तपदातिरिक्तस्य समुच्चयएवना-
स्तीति सम्बोधनान्तरस्यापि समुच्चयाभावइति चार्थेद्वन्द्वइ-

ति सूत्रेशेखरउक्तत्वादिदं प्रत्युदाहरणमसङ्गतमिति चेन्न ।
 उश्चउश्चेति मनोरमादिषु प्रामाण्यप्रयोगेषु तदतिरिक्तसमुच्च-
 यस्वीकारेबाधकाभावात् तत्र समानाधिकरणपदमपि मानम-
 स्त्विति दिक् । निपातनैरिति । ननु युजादिषुनिरुपपदेपि
 निपातनसत्वात् कथं साहचर्येणसुबुपपदत्वलाभइति चेन्न ।
 सर्वत्रलाक्षणिकस्य निपातनस्यसत्वेन तत्साहचर्यादस्याप्य-
 लाक्षणिकत्वसुबुपपदकत्वरूपनिपात्यतइत्याशयात् । अनित्सं-
 जकेति । नन्ववुददत्वानापत्तिः नच तत्र लोपोऽनिष्टएवेति
 वाच्यं इरइत्संजावाच्येति वार्तिकसत्वेतत्रलोपस्य जायमानत-
 यातद्व्याख्यानइत्संज्ञकेकारान्तत्ववदनापत्याफलभेदेप्रत्याख्या-
 नानापत्तेः । यद्यपीत्पदस्य शब्दरूपाध्याहृततदन्तविधिने-
 त्संज्ञकेकारान्तभिन्नत्वेन नदोषः । न च रेफवान्तएवेकारः
 तदन्तविधिघटितवाक्यार्थसामर्थ्यादन्त्येदितोग्रहणात् । तथा-
 प्येकदेशेशब्दाध्याहारस्य कर्तुंशक्यत्वेदोषएव नचेदितोनेति
 प्रसज्येततत्सम्भवः । प्रसज्यस्यात्रदृश्यमानत्वादितिचेत् पर्यु-
 दासश्चिन्त्यएव किन्तुप्रसज्येतशब्दस्वरूपाध्याहाराणान्तदन्त-
 त्वेदोषइति तत्त्वंनप्रवृत्तिरिति अनन्त्यविकारइति प्रत्ययाप्रत्य-
 यविशेषणाद्देति भावः । व्याख्यानादिति । चाविति लिङ्गात् ।
 अच्प्रत्याहारग्रहणेहि तस्यासम्भवएवस्यात् । न च वर्गग्रह-
 णंतत्रेति वाच्यं छेचेतिवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथासर्वस्यपरेदीर्घस्यै-
 व सत्वेदीर्घादित्येवसिद्धेऽसङ्गतिः स्पष्टैव नचोत्तरपदइत्यधिका-
 राच्चवर्गेषूत्तरपदएवदीर्घसत्वादुत्तरपदाभावेच्छेचेतिचरितार्थन्त-
 र्हिचावित्यत्रस्वरितेनाधिककार्याद्गर्गग्रहणञ्चेति पठितस्यचग्र-

हणंचेतितत्वम् । अनभिधानमिति । तृतीयइत्यत्रैव प्रयोजनस्य
भाष्येकथनात् । विष्वम् । अत्रचावित्येवकृत्वाऽप्रत्ययग्रहणं न-
कार्यमिति केचित् । कृकमादाविति पठित्वा तदपि वक्तव्यं ना-
स्तीत्युक्तं न च गणग्रहणापत्तिः । कृआदिसमुदायघटकउत्तरपदइ-
त्येवमर्थस्य विलंबोपस्थितिकतया कृआदिर्यस्य तस्मिन्नुत्तरपद-
इत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तदभावादित्याहुः । निपातना-
दिति । क्वचिदन्तोदात्तस्यापि स्थानित्वादन्यादृशप्रयोगे प्राप्ति-
अन्यादृशकरणरूपस्वाभिमतनिपातनाभावादिदं चिन्त्यम् । अ-
भेदकाभेदका इति स्वीकर्तुं मते तु युक्तमेवेतितत्वम् । अदसो-
ऽसौर्न दोष इति । नन्वदकयतेः क्विपिमुत्वापत्तिरिति चेन्न ।
निर्दिश्यमानत्वाभावेन वारणाद् न चाकजविषये न स तस्याः ति-
ङन्तविषयादावैव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । न चैवममुकइत्यसङ्गतन्त-
स्यासाधुत्वात् । परेतु क्विबन्तेपोष्टमेव मुत्वमिति नामुकइत्य-
सङ्गतमित्याहुः । शब्दान्तरेति । दीर्घेकृतेतद्व्यक्तेरभावेन ह-
्रस्वस्यापि शब्दांतरप्राप्तिकत्वमिति चिन्त्यम् । परनिमित्तकत्वे-
नेति । सुस्वूर्षतीत्यादावप्युक्तांतरंगत्वाद् द्वित्वेऽभ्यासउकार-
श्रवणानापत्तिरिति तादृशांतरंगत्वं चुंचुप्चणयोर्यग्वृद्धिकृत-
लक्ष्यभेदानाश्रयणमित्येवोच्यते त्रविषये जातवहिरंगस्थलएव-
नतु समकालप्राप्तिकइत्युक्तम् । एवं च प्रकृतेपिनान्तरंग-
त्वमिति चिन्त्यमेतत् । यद्दोदवोढामित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्ति-
विकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्येवोच्यते । प्रकृतेतुव्यक्तिद्व-
यवृत्तिदीर्घइकारस्य भेद एवेति न लक्ष्येलक्षणन्यायप्रवृत्तिः । न-
नूषतुरित्यत्रव्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह स्वापत्तिरिति चेदेवं व-

क्षयामःपूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंतयोःसमाहारे-
सुपोधात्वित्यपेक्षयापूर्वं दीर्घेह्रस्वइष्टसिद्धिरिति चिंत्यमेवै-
तदुकालइत्यपिचिंत्यमेवतन्मतेप्युकरणंसवर्णग्रहणात् । अ-
संदेहायह्रस्वोच्चारितइति चेत्सत्यंप्रकृतेपि बाध्यमिति वस्तुत-
स्तत्स्वीकारेसनासंशेत्यादावापत्तिः । आदेशएवेत्युक्तेतुसंकोच
एवदोषः स्यात् । किञ्चोदुपधायाइत्यत्रानयैव सिद्धेप्रश्लेषप-
रभाष्यविरोधः किञ्चभाष्यमानेनेत्यत्रस्वरितातिरिक्तविशेष-
णान्निषेधाप्राप्त्यावैर्यथ्याभावः । अष्टादशानांग्रहणन्तुनतत्प्र-
योजनाभावात् । स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् । किञ्चतपरप्राप्त-
स्यतानग्रान्निषेधइति पथिमथोत्यत्रशेखरउक्तत्वात् तपरकर-
णंचरितार्थमेव किञ्चादसोमादिशायतेनैप्रश्लेषसिद्धौप्रयोज-
नाभावः । नचेकारएवप्रगृह्यार्थंचरितार्थम् । अत्राप्यद-
सोऽम्बादेशविधानेनैवसिद्धेगुरूपन्यासादेवतत्सिद्धेः । अमुक-
इत्यत्रसर्वादेशापत्तिस्तुन तस्यासाधुतायाउक्तात्वाददमुयङ्-
र्थनतत्रादद्भङ्ङित्येवसिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । अतएवेयंनश्र-
यणीयैवेत्यन्यत्रविस्तरः । मेवावश्यकमिति । इदन्तुतत्वंभसं-
ज्ञापदत्वरूपेशास्त्रीयेपि भवतिनपदंतुभाष्यादिति नलोपइति
सूत्रेपियच्चिभमिति भ्यामिप्रवृत्त्यापदत्वप्रतिबंधान्नलोपभा-
वार्थकार्यकालत्वंयुक्तमेव किञ्चाष्टाध्यायीकृतपरत्वाश्रयणात्
परत्वात् भसंज्ञैवेति नदोषइति तत्त्वम् । एवंचभाष्यमपिनैक-
देश्युक्तिरङ्गेन प्रत्ययाक्षेपस्यसर्वलोक्तेः प्रत्ययइत्युपस्थित-
स्यानोविशेषणाच्चोत्थिताकांक्षत्वमलतिरस्कृतम् । कत्वविष-
यइति । तेनात्वविषयस्यापिसंग्रहः । मानाभावादिति । अ-

लगुरुचरणाः क्वचिदन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धा-
 न्त्यसदेशोपस्थितिरत्रोत्वस्य तथात्वेऽपि न प्रवृत्तिरवधारणग-
 र्भा नन्त्यसदेशस्यैव विकाराभावात् । अमुमित्यत्रास्यापि प्राप्ते-
 र्मकारादावपि न प्रवृत्तिरेकप्रयोगेऽद्विशब्देऽन्त्यसदेशानन्त्य-
 सदेशयोः प्राप्त्यभावाद् रेफेणव्यवधानादन्त्यसदेशत्वाभा-
 वादतद्वोक्तमेकइति भाष्यप्रयोगोपपन्नः । अन्यथान्त्यस-
 देशत्वाभावान् मुत्वानापत्तिस्तस्मादप्रवृत्तिरेव युक्तेति ना-
 प्यदमुयडिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधस्तत्त्वासेरिति प-
 क्षएवं भवितव्यं तन्न स्यादिति शङ्कायामुक्तञ्चेति समाधाने-
 नादोषात् समाधानन्तुकेचिदिच्छन्ति वस्तुतस्तुयेनेत्येवेति भा-
 ष्याशयेनादोषात् । तस्मादद्व्यङ्गित्येवेष्टं न द्वयमिति सिद्धा-
 न्तमाहुः । अतएव हिः प्रयुक्तइति सुधियः । समोमिडिति । न-
 न्वकचिकृते विशिष्टस्यादेशार्थं यथान्यास एवास्त्विति शङ्कावस-
 रइति चेन्न सर्वनामसाहचर्येणाव्ययादपि वाचकत्वरूपप्रा-
 धान्य एव प्रवृत्तिर्न तु द्योतकस्थले प्रकृते तु समो द्योतकत्वान्नाक-
 तः प्रसङ्गइति तात्पर्यात् । ननु नलोपो नञ इत्यत्राशितिन्यासे-
 ऽकब्राह्मण इत्यत्र दोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमिति चेदुच्यते उ-
 पसर्गस्यायतावित्यत्र भाष्येणोपसर्गविषयेऽकचोऽनभिधानात् ।
 तत्र ह्ययतावित्युपसर्गविशेषणं रेफस्यवा आद्ये परेः प्रतिषेधः । अ-
 न्त्ये प्रतेरपूर्वविधिरित्युक्तम् । यद्यकजुपसर्गे स्यात्तदा परिवदक-
 च्यपि निषेध आवश्यकइति तदनुक्त्याऽनभिधानमाश्रयकमित्या-
 हुः । तिरसः । अलतिर्यइति । अनीति । अतीतिवास्त्विति केचित् ।
 अयं विचार आद्यमञ्चसीत्याडित्यत्राकारपरत्वादापत्तिः ।

अलोपग्रहणेत्वेकादेशापहतरूपलोपसत्त्वेन नापत्तिर्हितीयेऽप्य-
इत्यस्यानुकरणेप्रकृति वदन्तुकरणेनेति फक्षअअङ्इत्यत्रा-
पदान्तादकारादतोगुणइति पररूपआदेशः स्यादलोपग्रहणे-
तूक्तरोत्यानादेशइति नदोषइति चेन्न । अतीत्युक्तआडित्य-
त्रदोषतादवस्थ्यादतःपरत्वन्तुसर्वत्रैवेत्याहुः । नाञ्चेः । रूढ-
स्येति । ननु प्राचीनइति विशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेन वक्तुमश-
क्यत्वाद्यौगिकेनलोपानापत्तिः पूजायागम्यमानत्वादिति वा-
च्यम् । प्राचोक्तपदंक्वचित् । पूजयोपादीयतैक्वचिन्निन्द-
याचतत्रनिन्दायां लोपयुक्तःप्रयोगः पूजायान्तुनकारसहितए-
वेति केचित् । अपास्तमिति । वस्तुतउत्तरार्थनकारस्यावश्य-
कत्वेनात्रनियमगौरवेणच तदयुक्तमेवेतिभाति । एतेनाञ्चुग-
तावचिपूजायामिति पठ्यतइदित्वादेवनलोपाभावेनाञ्चेरिति
सूत्रमेवव्यर्थमित्यपास्तम् । पूजागम्यत्वेपि नलोपापत्तेः । अ-
ञ्चुयुजिक्रुश्चामित्यत्रेकारकरणादचीत्यस्याग्रहणापत्तेश्चोकारा-
करणेनतस्यापि ग्रहणेऽचीत्येकइत्यस्याप्यापत्तेस्तत्राकारांतंकृ-
त्वाद्यनुबंधकत्वादग्रहणमिति चेद्गौरवमेवेति दिक् । ओ-
पधत्वेति । क्रुञ्च्यादित्यत्राशीर्लिङितत्वन्तत्रनोपधप्रयोज-
नङ्क्रुच्यादिति तत्रकुचीतीदित्पठनेनापि सिद्धमिति क्रुचेति
पाठोव्यर्थः स्यादतोयंनओपधःकथन्तर्हिकुत्वमाशंकितन्तर्हित
दभाष्याद् कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोःसिद्धत्वमेवप्रति-
पाद्यताम् । आशीर्लिङिक्रुच्यादित्येवरूपमस्त्वितिचेत् चिन्त्य-
मेतत् । शतृवदिति । नन्वतृप्रत्ययान्तोएवनिपात्यन्तांकि-
मनेनगुरुभूतेनेति वाच्यम् । अतृप्रत्ययस्यप्रकरणपठितत्वा-

भावात् पूरणगुणेति निषेधार्थमपि शतृवदित्यतिदेशस्यावश्य-
 कत्वाच्चेत्याहुः । अत्वसम् । अनुवादकमिति । वस्तुतस्तच्छ्रू-
 यमाणसंप्रतिपत्त्यर्थं तेन चन्द्रयतेः किपिचन्द्रमित्यत्र नदीर्घः णि-
 लोपस्य तु न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधाद् टिलोपः स्यादिति
 मते दोषेण कथं तदुपरिव्याख्यानेन निर्वाहइति दोषोदत्तए-
 तद्वचनेन निर्वाहादिति चेन्न । इदमपूर्ववचनं न किन्तुच्छयइ-
 त्यस्यच्छादेशोऽस्थानिवन्मूलकः छेणकारघटकत्वमारोप्यतइ-
 त्यारोपमूलकोवात् तत्राद्ये ऽनेकान्तवादिनामुपरि न दोषः । अन्त्ये-
 तु स्वावयवावयविनिघटकत्वमारोप्यतइति तदावयवत्वस्यैवा-
 भावेन तदवयविनिघटकत्वस्यारोपैपि न मशक्यत्वव्याख्या-
 नाश्रयस्यावश्यकत्वमिति न विरोधइति यत्किञ्चिदेतत् । अत्रे-
 दन्तत्वं नोपधायाइत्युपधापदाभावेऽप्रकृतेऽकृतेऽनुमिदीर्घस्य चारि-
 तार्थ्यसम्भवात् । तत्र कौण्डिन्यन्यायेन दीर्घेण नुमोबाधापत्तिः
 तत्सत्वेऽनवकाशत्वाद्वाधेऽपुनरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति न दोषइति
 सुधियः केचित्त्वतुपदमौपदेशिकात्वं तल्लाभार्थमतुप्यपि हलन्त्य-
 मिति संस्कारानन्तरमानुमानिकादेशत्वं समस्त्येवेति । अपि-
 तूपसंख्यानं नापूर्वमित्याहुः । नलोपिनइति । यथा श्रुतेऽप्राङ्-
 ब्राह्मणोऽत्यत्रो गितइति ङीबापत्तिः । उभेलक्ष्यानुइति । वस्तुत-
 स्तूभशब्दस्य द्वित्वावच्छिन्नबोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकद्वित्वरू-
 पमेकमेवेति न वाक्यभेदः किञ्च विधेयतावच्छेदकभेदेन वा-
 क्यभेदेऽप्युद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्यभेदएव न यथा घटपटौस्त-
 इत्यत्र ननु गर्गाइत्यत्र शतनिष्ठस्वत्वनिवृत्तिविधेयाधारत्वस्वत्व-
 निवृत्ति पूर्वकम्वास्वत्वप्रकारकेच्छायादण्डनपदार्थत्वादेवञ्च-

तिष्ठतेरेकत्वेपि विधेयतावच्छेदकं यत्तत्त्वम् । तथाच वाक्य-
भेदादेव वाक्यभेदो न तु विधेयतावच्छेदकभेदादिति स्वीकारेण
प्रकृते विधेयताया अभेदेनादोषाद् यद्वा स्वत्वं न विधेयतावच्छेद-
कमानन्त्यप्रसङ्गात् । अपितु स्वस्वत्वेनानुगतरूपेणेति न विधे-
यतावच्छेदकभिन्नं न च शतनिवृत्तिर्गर्गेषु नास्तीति वाच्यम्
एकदेशद्वारासत्वादित्यलम् । असतोति । प्रयोजनोभावे स-
त्यशब्दार्थप्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वादिति भावः । अन्त-
रङ्गत्वादिति । वस्तुतोवोभवत्वित्यत्राभ्यस्तस्वरानोपत्येदमा-
यनसत्रविषयकमेवान्यथाऽन्तरङ्गत्वादयादेशेतदाशयएवाभावे-
नतद्विचारासङ्गतिः । एवञ्चान्तरङ्गत्वादित्युक्तमेवेति बो-
ध्यम् । किञ्चेत्यप्युक्तमेव । अजक्षुरित्यत्रजुसश्चारितार्थेन
सामर्थ्याभावात् सामर्थ्यमूलकएवप्रवृत्तेः । तत्रापि शबभ्य-
स्तसंज्ञाद्यपेक्षयावहिरङ्गत्वादन्तिः स्यादेवेतिसामर्थ्यसूपपाद-
मिति केचित् । नदीषइति । वस्तुतएत्सन्नित्यत्रैकादेशेपरा-
दिवत्वेन सत्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः । नचैकदेशविकृतन्यायेनतत्त्वं
तस्यफलाभावेनानाश्रयणात् । अतएव स्थानिवत्सूलइमामुपन्य-
स्यैकदेशविकृतस्येति वक्तव्यमित्युक्तम् । तत्र वक्तव्यंभवती-
त्येवफलमुक्तंनलक्ष्यसिद्धिरूपमुक्तंभाष्ये तदाश्रयणेवाऽर्द्धवि-
कारेतदप्रवृत्तिरेवेत्यत्राभ्यस्तत्वाभावादेवनदोषः । एवञ्च समा-
सानाश्रयणैपि नक्षतिरभ्यस्ताद्विहितेनवारणंत्वयुक्तमेव जु-
हुवतुरित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेः साहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यल-
म् । केचित्तु देवदत्तादयोभोज्यन्तामिति स्वीकारेप्रत्येकमर्था-
पत्तिरित्युभेग्रहणमित्याहुः । चिन्त्यमिति । केचित्तु बहुब्रीहि-

फलत्वेनमानम् । स्रगितिभाष्योदाहरणेनापवादत्वंयुक्तमेवा-
न्यथा रज्जुसृङ्भ्यामित्यत्रेवषत्वापत्तेः । नचकथमुपयट्कास्य-
तोत्यत्रषत्वं बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षावधित्वस्य सृजोनिरूपपदल-
क्षणस्य प्राद्यपसर्गोपलक्षस्य चाश्रयणेनादोषादित्याहुः । त-
न्निषेधादिति । ननु पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यग्रह-
णादत्राप्रवृत्तिरेवस्यात् । नपदान्तेति सूत्रशेखरविरोधश्चेति
चेन्नलोपसमाननिमित्तकपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य-
तत्रविवक्षणमित्याशयात् । ननु कौलुप्तमित्येवदोषइति वाच्यं-
पिपठिषतेः क्विप्निमित्तकाल्लोपस्य कौलुप्तत्वाभावात् तस्या-
सार्वत्रिकत्वैच्च । पदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाभावादेश-
विषयत्वस्यवापरिष्कारेणादोषात् तस्मिन्प्रत्ययेपरेयोलोपःत-
स्मिन्प्रत्ययेपरएवकार्यैककर्तव्यइत्यर्थेवानदोषः तद्धितनिमि-
त्तकलोपात्तिरिक्तलोपोनस्थानिवदित्यर्थोवा तेनपटयतेःपडि-
त्यत्रजनयतेः जन्ततोजातइति लोपनेनजज्ञातइत्यत्रश्रुत्वं-
सिद्धमन्यथा निषेधाप्रवृत्त्यालोपस्य स्थानिवत्वात्तदनापत्ति-
रिति श्रूयमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवोतिरिक्तइति वा
निवेशनीयइति सुधियः । नुम्स्थानिकइति । शंरितिप्र-
त्याहारग्रहणमत्रमानंतदभावे केवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेवनु-
म् ग्रहणमावश्यकं शरग्रहणेतुकेवलानुस्वारस्यतत् घटकत्वेन
ग्रहणेसिद्धेनुम् ग्रहणंसामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारोपलणा-
र्थंनुम् शुद्धस्तुनगृह्यते विसर्गसाहचर्येणयोगवाहस्यैव ग्रहणा-
न् नुम्स्थानिकानुस्वारएवपर्यवसन्नइति बोध्यम् । तडिति ।
नन्वत्रसंयोगादिलोपेतस्यासिद्धत्वेन पुनःसंयोगान्तलोपस्यप्रा-

तिरेवेति चेन्न । तत्रकौडिन्यन्यायस्यत्रिपाद्यांस्वीकारेणादो-
षादेतन्मूलकमेवयं प्रत्यपवाद्यत्वंतस्यासिद्धनेत्युक्तम् । इद-
मेवत्रिपाद्यान्यायप्रवृत्तौ मूर्च्छाभिषिक्तोदाहरणमित्यलम् । ष-
त्वस्यासिद्धेति । अन्यथाषढोःकइत्यापत्तिः तर्हितन्निमित्तलो-
पातिरिक्तनिवेशेपदचरमावयवेति ननिवेशनोयमित्यपिलाघ-
वमिति । पडित्यत्रतुनदोषः श्रूयमाणतद्धितेति निमित्तत्वा-
दिति दिक् । विस्तरइति । नन मधुश्चोततीति मधुगिति-
कथमिति चेदयंसोपधःतेनसंयोगादिलोपइष्टसिद्धिरिति केचि-
त् । दिधगिति । ननु दिदहित्युपदेशाभावाश्रयणं नापिद-
हित्युत्तरस्वण्डस्योपदेशत्वम् । आगन्तूनामन्तेनिवेशइति त-
स्यतत्त्वाभावात् । नच स्थानिवत्त्वेनविशिष्टेतत्वम् । स्थानेद्वित्वा-
नङ्गीकारात् । किञ्चस्थानिवत्त्वेनोपदेशोग्रहीतुमशक्यः । नचभ-
वतइत्यत्रादुपदेशत्ववदत्रस्थानिवत्त्वेन तत्त्वंस्यादेवतत्रप्रत्ययस्य
निमित्तत्वेनाश्रयणाददुपदेशप्रत्ययकालिकोग्राह्यइति तत्रस्था-
निवत्त्वेन तदाश्रयणेप्यत्रकस्यापिनिमित्तत्वेनानाश्रयणात् ।
उपदेशप्रत्ययकालिकस्यस्थानिवल्लब्धोपदेशस्यग्रहीतुमशक्य-
त्वेन हलन्त्यमित्यत्रेवस्वभावसिद्धोपदेशस्य गृहीतुमशक्यत्वा-
दुपदेशत्वाभावाद् ह्रस्वाभावएवप्राप्तइति चिन्त्यमिति । एवञ्च
दिधडितिजैमिनीयोक्तमेव युक्तमिति सुधियः । वसोः । व-
सुसादेशेनेति । नचैवमपि वसुस्तम्भइत्यस्यैव ग्रहणंस्यादिति
वाच्यम् । सामान्यग्रहणंनैकानुबन्धस्यधातोरपीति ज्ञापनार्थ-
इति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयात् । एतैनवसोःस्थानिवत्त्वेनैवोगि-
त्वेलब्धकारानुबन्धवसोःसामान्यग्रहणार्थमविष्यतीति भा-

व्याख्येयमधिकसकारानुबन्धनोत्, सञ्जनं व्यर्थमित्यपास्तम् प्र-
 त्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्याङ्गीकारादिति केचित् । उकारोच्चार-
 णसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणम् । अपिनाप्रकांतत्वादेकस्योपस्थि-
 तित्वादन्त्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणौचित्याच्च । धातोरग्रहं परि-
 भाषां विनापि जातमित्यपि केचिदाहुः । नचैवं स्रंसइति साह-
 चर्यात्तत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणापत्तिः । अत्रवसोरिति प्रत्ययस्यैव ग्र-
 हणात्तत्रापितस्यैव ग्रहणौचित्यात् सांतेति विशेषणाच्च नहि-
 धातोर्विशेषणे फलमस्ति । सर्वत्र सान्तस्यैव सत्वेनाव्यभिचा-
 रादिति दिक् । परेत्विति । वस्वेकेत्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमि-
 ति चेत् । सदइत्यवस्थायामेत्वलोपाभ्यामेव प्रतिपदोक्तत्वात् ।
 संप्रसारणेन बाधइत्यन्यत्र विस्तरः । पुंसो । वस्तुतइति । गौर-
 वादेतदुक्तं युक्तं भवति । अदसः । प्रसिद्धेरिति । नच तक्रन्या-
 येन सिद्धिरित्यादिसिद्धये तदादिविषये तदप्रवृत्तिस्वीकारात् ।
 नन्वनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानइदमेवेति नियमे प्रकृतेऽत्वं यदि-
 स्यात् । दकाराभावेन सनियमोऽसङ्गतः स्यादतस्मात्सार्थ्यादत्वं न
 प्रवर्ततइत्यदोषः किञ्च परत्वात्सत्वे सकृद्गति न्यायेन त्यदाद्य-
 त्वमिति सुवचमेवेति चेन्न । तत्प्रत्याख्यानपक्षमादायैतत् ग्र-
 न्थप्रवृत्तेः वस्तुतस्त्यदादीनामइत्यत्र विभक्तीति विषयसप्तमी-
 विहितविशेषणादिगौरवात् सैव चिन्त्यमित्युक्तत्वात् । एवञ्च स-
 कारस्यात्वे पररूप औडादेशे टिलोपइति न्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्त्या-
 ऽदोषात् । नच पररूपात् पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाल्लोपेऽसकावित्य-
 त्रट्प्यौडः श्याद्यापत्तिरौकारविभक्तित्वादिति वाच्यं द्विव-
 चनौकारविभक्तैरेवौडिति संज्ञास्वीकारात् प्रत्ययस्थादितो-

त्वापत्तिरिति चेत् डित्वसामर्थ्यात् पररूपानन्तरमेव टिलो-
पस्यवक्तव्यत्वादन्यथा सोरौदित्येववदेदेवं चेदंचिन्त्यमित्या-
हुः । नमुने । ननु मुग्रहणंमास्त्विति चेन्न । पञ्चानाममुनेत्य-
त्रनाभावेकृतेनलोपस्यान्यथासिद्धत्वनिषेधापत्त्याऽर्थान्तरत्वेना-
मेवावर्णमिति स्वरापत्तेः नेकृतेव्यवहितस्यैवासिद्धत्वनिषेधइ-
ति नदोषइति चेदत्रनइत्यस्यविषयसप्तमीत्वेनौपश्लेषिकस-
प्तम्यभावेन तस्मिन्नितिपरिभाषाया अप्रवृत्त्याव्यवहितत्वांश-
स्यलब्धुंशक्यत्वादिति दिक् । इति हलन्ताःपुल्लिङ्गाः । पक्षइ-
ति । पदस्यादिरिति पक्षेतुगतिकारकेतिकृदन्तेनसमासेपदत्वा-
भावेननिषेधोनेतितत्त्वम् । वस्तुतः फञ्चमीसमासेनहुसेनावि-
त्यत्रनिघातापत्तिरिति बोध्यम् । अपो । व्याख्यानादिति ।
सानुबन्धकपरिभाषायाउभयोः सत्वेशास्त्रीयग्रहणमत्रतुलौकि-
कएवसम्भवतीति भावः । नच प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्याये-
नदोषः । तदभावादङ्गिरितिनिर्देशाच्चेत्याहुः । इति हल-
न्ताःस्त्रीलिङ्गाः । उत्तरपदत्वे । ननुकार्यित्वनिवेशेफलसत्वेपि
प्रमाणाभावइति चेत्पदादिविधाविति पयुं दासएवावेहि । त-
थाहि पूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तिर्हिपदादिविधिर्यथासेचइति
सकारस्यपूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वं । एवञ्चतत्साहचर्या-
त्परकालाव्यवहितकालवृत्तिरूपपदान्तकार्यएव तथाच कार्यि-
त्वनिवेशोऽर्थात्फलितः यद्वाऽत्वाभाववृत्तित्वेनसाहचर्य्यथास-
इत्यत्रप्राग्भाववृत्तित्वं तथाचध्वंसवृत्तित्वंपदांतकार्यएवेति न-
पदव्यवायेपीत्येतद्विषयेप्रवृत्तिः । अभावप्रतियोगित्वेनवासा-
दृश्यमिति नदोषः । न च पदादिविधिर्नान्तेत्यादौणत्वविधौ

पूर्वस्यागवेन पूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वं बाधितमिति
वाच्यम् । उत्तरपदकार्येपदादिविधेस्तथात्वेनादोषात् । न-
नुपदप्रयुक्तकार्यउत्तरपदीयेकर्तव्येपूर्वपदीयपदत्वस्यापि निषे-
धादिति चेन्न । उत्तरपदीयेनेति निवेशेनोत्तरपदसंवन्धिनि-
कार्यइति निवेशेनवादोषात् । अलत्यकार्यित्वादिफलमुक्तं ड-
मुट्सूत्रे । अनभिधानमिति । अभिधानेहिगतिकारकेतिसु-
बुत्पत्तेः प्राक्समासेऽपदत्वादनिष्टः स्यादिति भावः । नसलि-
खितइति । ननु मधुशब्दाद् यजन्ताद्बहुवचनेजसियजोलुकि-
ह्रस्वस्यगुणोभवति तत्रपदत्वादेङः पदान्तादिति दुर्वारंनचाने-
ननिषेधउत्तरपदत्वाभावादेतत्प्रत्याख्यानं तुयजादौसर्वनाम-
स्थानेपूर्वस्यपदत्वनिषेधेनादोषादिति चेन्नोत्तरशब्देनोत्तरपदं-
नलक्ष्यतेकिन्तुवृत्तिचरमवर्ति तथाच प्रकृतेनिषेधसौलभ्यमि-
ति बोध्यम् । युक्तञ्चैतदन्यथाप्रत्याख्यानेऽस्मादेवाचारकिपि
शपिमधवतिशंभवतीत्यत्रगुणेकृतेपूर्वरूपापत्तिरत्रसर्वनामस्था-
नाभावेन तस्यनिषेद्धुमशक्यत्वात् । मन्मतेवृत्तिचरमएव-
सइति निषेधःस्पष्टैवेति दिक् । संबध्यतइति । ननु तत्सम्ब-
न्धएनयोरित्यत्रचारिताथ्यात् सामर्थ्याल् लुकालुप्तेतीत्य-
सङ्गतमिति चेन्न । प्राचीनानुरोधित्वात् । तस्यस्वसतेद्देवक-
वचनएवेति बोध्यमिदमत्रतत्त्वमेनोनवक्तव्यः । न च त-
न्न्यायेनत्यदाद्यत्वबाधःत्यदादिविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वाद् यदिसो-
पि नदोषावह एनदेवकर्तव्यइति भगवतःसिद्धान्तस्तत्रैन-
देवकर्तव्यइति शङ्कितेऽपरेयद्ये नत्क्रियतेतद्वै नोपि नकार्यइति
तदुपर्युपहासपरतयातत्सार्थक्यादिति सुधियः । ननुप्रसजं-

नेतकारचारितार्थ्यमतः सामर्थ्याभावइत्यत आह । अनयो-
रिति । अहन् । निषेधेनापीति । अपिनातक्रन्यायः । ननुनि-
षेधविषयेचारितार्थात् तक्रन्यायो न दृष्टइति चेन्न ब्राह्मणे-
भ्योदधिदीयतानरात्रौ तक्रङ्गौपिडन्यायेत्यत्रबाधदर्शनात् ।
नच वाक्यद्वयकार्येव ल्यप्करणसामर्थ्याद् बाधोस्त्वत्रकि-
ङ्गमकमिति वाच्यम् ब्राह्मणेभ्योगौडेभ्योदधितक्रंश्मश्रुम-
इत्यत्रापि वाक्यद्वयेपि बाधदर्शनात् । अप्राचीनंग्रामानहस्वा-
आम्नायेव णिस्तेन्यग्रीधाइत्यत्रचदर्शनात् । ननु नडीति नि-
षेधेप्यौलोच्यनलापइत्यत्रसङ्कोचेप्राप्तिरपि दुर्लभेतिचेन्न । स-
कालिकत्वेन वाक्यार्थत्विपूर्वमेवच व्याप्यठ्या-
पकज्ञानसत्त्वेन पूर्वशास्त्रस्यैतद्बाधज्ञानादेतद्विषयसङ्कोचो-
तयादोषान् निषेधशास्त्रस्यचप्रतियोग्यपेक्षत्वेन पूर्वन्तत्सङ्कोचा-
भावात् नचाहयतेःकिप्यहइत्यत्रनान्तत्वाभावात्कथंनान्तप्रा-
तिपदिकत्वमहञ्शब्दइति वाच्यम् । पदान्ताहञ्शब्दस्यसर्व-
त्रनान्तस्यैवसत्त्वेन तस्यतद्व्याप्यतायाः सौलभ्यादिति दिक् ।
विभावयन्तुसुधियः । ऊर्गिति । इयमूर्जीतिवैदिकप्रयोगात् ।
अस्यस्त्रीलिङ्गत्वेनपुंनपुंसकयोरेवेति नप्रमाणमिति क्विबत्रकर्त्त-
रिवहूर्जीति । नन्वतइत्येवकृत्वातस्यैवानुवृत्त्यासिद्धेप्रत्याहारग्र-
हणंठ्यर्थमिति पूर्वपक्षश्चेदयमपरोक्तइति तत्त्वमचइत्यनुकृष्ये-
कइति नकार्यमिति तुनौडश्यामित्यारम्भेण सन्निपातेनपर-
त्वेनौडभ्यसोः स्वदोषेपि सप्तम्येकवचनेकारान्तेपि नुमापत्ते-
रिति दिक् । षाण्मासिकइति । अयमपपाठः । ठनिष-
ण्मासिकइत्यपेक्षितत्वान्नुम्नेति । वस्तुतःसर्वनामस्थानत्वमे-

वन नपुंसकत्वादिति चिन्त्यम् । अश्वेति । समासेभूतश-
 ब्दस्यपञ्चशतपरत्वमेवमक्षिशब्दस्यविंशतिपरत्वम् । अन्यथा
 भूतादेःपञ्चद्विसप्तसंख्याकत्वेन चतुर्दशसंख्यात्वस्यैवापत्तेः ।
 आच्छी । परोयःशतेति । इदमेवयुक्तम् । अन्यथाशतृभिन्ना
 वयवेत्यर्थेपि शत्रकारेसमुदायावयत्वमादापत्तिरेव स्यादिति श
 तृभिन्नावयवोर्थवान्ग्राह्यइत्युक्तेगौरवंस्यात् । पूर्वान्तत्वेनत-
 स्ययत्रार्थवत्त्वं तत्रैवप्रवृत्तिरन्यत्रतुनेतिकल्पनंचेति नचत्वन्म-
 तेव्यपवर्गाभावः परत्वेनदृष्टोयःशतेति व्याख्यानेनादोषात् ।
 उक्तगौरवेणास्याकिञ्चित्करत्वात् । इत्याहुरित्युक्तभाष्यद्वय-
 विरोधः कथं परिहार्यइति चिन्त्यम् । अन्येतुच्छदिष आकृ-
 तित्वंतृणेष्वेव प्रसिद्धमिति छदिरुपधोत्यस्यप्रतिपदविधित्वेपि
 चर्मणितदप्रसिद्धेः प्रतिपदविधित्वाभावाच्चर्मणोजित्यस्यपर-
 त्वात्तत्प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधारम्भइत्येकेऽत्रपरिहरन्ति अन्यत्र-
 शीघ्रोपस्थितिकत्वान्नित्यविहितैष्ठ्यप्रभृतिभिः कपोबाधसम्भ-
 वेपि तथाविधकवविधेरप्रवृत्तिपक्षऊर्ध्वजानुरित्यत्रपाक्षिककपो-
 निष्ठस्यापत्तौ भाष्यतात्पर्यान्नसः किन्तुह्रस्वादिभेतिपाक्षिको-
 जुरित्याहुः । अपरेतुलोहितान्मणावित्यनेन पुंसिचारिताथ्येन
 स्त्रियांप्रतिपद्विधानमात्रालिङ्गबोधकप्रत्ययबाधेप्राप्तेक्रियमाणा
 लोहितालिङ्गबाधनंचेति तद्वार्तिकतरुद्धोक्तभाष्येद्वयेप्येकदे-
 श्युक्तित्वंकल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृतेप्राप्तस्याप्रतिपदत्वात् कृ-
 तव्यूहपरिभाषयानुमकारनिष्ठोपधात्वस्यविनाशोन्मुखत्वेन दी-
 र्घाप्रवृत्तेः । स्वपीत्येकमेवेत्याहुः । इति नपुंसकलिङ्गाः ।
 स्वरादि । आपतेरिति ननुचादयआद्यु दाताइत्येवं पाठेनतत्र-

नदोषः ननु स्वरादयोऽसत्त्वइति पाठेस्वरादीनामसत्त्वएवाव्य-
यत्वापत्तिरव्ययमिति महासंज्ञयासिद्धान्तेप्यसत्त्वएवेष्टत्वात् स
त्ववाचकानान्तु क्वचित्सतिगमकएवेति नदोषइति चेन्न । त-
त्रचचादयइति पदद्वयकरणेननिपातप्रदेशेषु चादिपाठेनगौर-
वापत्तेः यदिसंज्ञाप्रदेशेषु निपाताइत्यव्ययमित्युच्यतेतदानसि-
द्धान्तेनसममेव स्वरादिसूत्रेनिपातग्रहणंनकार्यमिति त्वत्रप-
क्षेलाघवंनचोपसर्गादीनामाद्युदातानापत्तिश्चादित्वाभावादि-
ति वाच्यम् । चादिगणएवोपसर्गाइत्यारभ्याधिरीश्वरइत्यतः
पाठेनचादित्वसिद्धेः प्रादयइति चनकार्यमिति चलाघवं नच
चादीनामाद्युपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुपादिग्रहणस्यनियमार्थत्वा-
द् नच कर्मप्रवचनीयेष्वप्युपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुपसर्गादीनां-
गणेपाठत्वेननिपातवत् कर्मप्रवचीयत्वाप्राप्त्यापि समावेश-
इति वाच्यम् । कर्मप्रवचीयाइत्यत्रकर्मप्रवचनीयाएवेति पठि-
त्वागत्यादिबाधसिद्धेरन्ययोगव्यवच्छेदोद्देशेवकारेण स्वघटित-
पदयोगएवनिवेशेचकिंलाघवमिति चेदेकंपदंकार्यमिति शेष
इदमत्रतत्त्वम् । स्वरादयोव्ययमित्येवसूत्र्यताञ्चादयोपि त-
त्रैवपाठ्याःचादौ प्रादयएवोपसर्गाइत्येवकारेणोपसर्गादिबा-
धश्चादीनाञ्चादयआद्युदाताइत्येवचपाठ्यम् । असत्त्वइति ।
पठित्वाचादीनांपाठःकार्यःतत्रकर्तव्यं वा तथाचचादयोऽसत्त्व-
इति प्राप्तीश्वरान्निपाताइति स्वरादिनिपातमित्यत्रनिपाताइति
नचकार्यमिति । एतत्पक्षेनिपातपदमनुक्तमपिलाघवं निपात
एकाचइत्यादिषुचादयइति पाठेचगौरवेपि सप्तपदाकरणाद
मात्रालाघवंत्वतिशयितमेव नच संज्ञाकृतलाघवं तदनाश्रय-

णस्योक्तत्वात् ननु स्वरादिषुचादिमतेस्वरदराकृतिगणत्वाद-
 त्तिक्ताव्ययानामसम्भवेपाठेतेषांचादित्वस्याप्यपत्याद्युदा-
 तापत्तिरिति चेन्न । आकृतिगणेऽन्त्यएवपाठ्यइत्यत्रविनि-
 गमकाभावेनचादितः पूर्वमेवतेषांपाठेनादोषादिति प्रक्रिया-
 चातुर्यवतांपरममधुरइति भात्सर्यमुत्सार्यवेचारः न्तुसुधियः
 सत्ववाचकत्वइति । स्वरादिषुसत्ववाचकत्वेऽप्यव्ययत्वस्वीकारा-
 दिति चिन्त्यमिति । पाठकस्तुचिन्त्योगमकज्वतत्स्वाकारात्
 वामिति यद्यपि विभक्त्यन्तार्थेनन सादृश्यन्तथापि प्रकृत्य-
 र्थेनतत्त्वम् । तत्तदर्थेति । यद्यप्येकस्यैवद्विरुक्त्यापीदंसिद्धत-
 थाप्येकतच्छब्दस्य प्रकृतिपरत्वेनैकस्य प्रत्ययपरत्वेनतदसम्भ-
 वः नच तच्चितोरित्यत्रतदित्यस्यनस्यादित्यर्थकेनप्रथमान्तचि-
 दित्यनेनसामानाधिकरण्याभावाद्वन्द्वादुर्लभः परिनिष्ठितवि-
 भक्त्यासमासेनादोषात् नहि द्वन्द्वसूत्रेशेषइत्यस्यानुवृत्तिर्येन
 प्रथमान्तानामेवसस्यादिति भावः । अत्रकेचित् । यद्विभक्ति-
 समानानुपूर्वीकत्वंतद्विभक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्येति-
 वामित्यादीनां पाठविनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरित्याहुः । साधीय-
 इति । यश्चसाधीयइति । भाष्यात् । सर्वेति । अत्रविभक्ति-
 पदत्रित्वेपर्यवसन्नंप्रत्येकमेकवचनादाविति भावः । द्वितीयै-
 वेति । द्वितीयायाः कर्मत्वमेवार्थतात्पर्यादथापेक्ष्यत्वम् । त्रया-
 णामिति । अन्यथाकपिञ्जलाधिकरणन्यायेनायमेकइमेत्रयइत्य-
 पेक्षाबुद्धिरेव चतुष्टयजनिका प्रथमोपस्ति त्रित्वावच्छिन्नबो-
 धनेनैवबहुवचनसार्थक्येतद्वै यथ्यस्पष्टमेव अत्रेदन्तत्वम् । सर्व-
 विभक्त्येकवचनत्वाङ्गीकारेगङ्गाया आनयेत्यतःसर्वविभक्त्येक-

वचनापत्तिर्नहितथानुभवः । तस्मादेकैवविभक्तिस्तत्रस्व-
स्थित इत्यत्रसप्तम्येवस्वर्गतइत्यादौ पञ्चम्येवएवंचसुबित्या-
दौहिप्रत्याहारश्चरितार्थः तत्रतत्रसप्तमीपञ्चम्यादेर्लुगर्थत्वात्
त्वदुक्तासर्वविभक्तित्वमयुक्तमुक्तयुक्तेः नच येषामपादाना-
दिर्नास्तितेषां सर्वैकवचनापत्तिरिति वाच्यम् । अर्थेप्र-
थमेत्येववक्तव्येप्रातिपदिकग्रहणात् प्रथमैवेत्यदोषात् । कर्मा-
दियोग्येत्यर्थस्तुनप्रातिपदिकपदवैयर्थ्यापत्तेः किञ्चपचितिकल्पा-
मित्यादौ सदुर्वारःविशिष्टकर्तृत्वस्यकेनाप्यनुक्तत्वात् । कृन्मे ।
संज्ञायाअपीति । अतएव तेभ्यएषामित्यादिसिद्धिराद्ये ये-
नविधिस्तदन्तसंज्ञांप्रतित्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वापत्त्यादन्तत्वाप-
त्तिः । अन्त्येगुरुसंज्ञांप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात्तस्याअप्यनापत्तिः
वस्तुतोऽव्ययीभावश्चेत्यत्रसामर्थ्यान् महासंज्ञायास्त्यागेप्येत-
द्विषयेमहासंज्ञायास्त्यागेमानाभावइति सुधियः । अयंभाव-
इति । नन्वस्यवस्तुतःकल्पेननवैलक्षण्यम् । अतएवध्वननपर-
त्वेन तदर्थलापनंकुर्वन्तीति केचिदिति चेन्न । अयंभावः । क-
ल्पेसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनलिङ्गान्वयित्वंविशिष्टस्यनकैवल
स्येत्याशयः द्वितीयेकेवलस्यापिनेत्याक्षेपाद् ननु तथापि वस्तु-
तोग्रन्थेनातएवेत्यसङ्गतं तत्प्रत्याख्यानरीतेरभावादिति चेन्न-
सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणास्याप्यन्यार्थत्वेन प्रत्याख्यानेनादोषा-
त् प्रधानन्यायोपन्यासस्तुचिन्त्योवृद्धोयूनेत्यादिगमकएवतत्प्र-
वृत्तेरिति दिक् । उच्चैराविति । अकारोवासुदेवस्तस्मादौ प्रत्य-
यभरादित्वेन सुप्त्वएवमिदम् शब्दात्भ्यामिद्वितीयमपि नच
समासउपसर्जनत्वमेवेति वाच्यम् । कुगतिसमासउभयपदा-

र्थप्राधान्यात् उच्चैराभ्यामित्यादावदोषात् । ननु प्रत्ययग्रहणप-
 रिभाषयैवावलोकनप्राप्नोतीति कथमनभिधानमिति चेन्न ।
 अन्त्येस्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिनिषेधादिति कश्चित् प्रत्येक-
 मेवेति स्वरैविशेषादिति शिवम् । हयग्रीवपदाम्भोजद्वन्द्वकारु-
 ण्यमूर्त्तये । मयाशेखरचन्द्रस्यरचितावरचन्द्रिकाचन्द्रिकाया-
 अव्ययानिसमाप्तानि । शूद्राचेति । निरूपितमिति । नचमहा-
 शूद्रसमुदायस्यनिषेधेऽप्यवयवाद्यापस्यादिति वाच्यममहत्पूर्व-
 ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः नच समुदायनिषेधेऽवयवादुत्पत्तौ ढगव-
 वादेवेति तत्फलमिति वाच्यं स्त्रीवाचकेभ्य इत्यर्थे समुदाया-
 दवयवाच्चप्राप्तौ वृक्षप्रचलनन्यायेनावयवादनुत्पत्तेः । नच कु-
 म्भकारेयोप्यापद्ये तेति भाष्यविरोध एतन्न्यायेनाऽवयवादनु-
 त्पत्तेरिति वाच्यं स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थस्यैव सिद्धान्तत्वात् परन्तु
 अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौ महाशूद्रोतिनस्यादित्यमह-
 दिति निषेधः नच शूद्रशब्दार्थस्य स्त्रीत्वाभावः । महाशूद्र इति ।
 स्त्रीत्वविवक्षायामपि नागेशमतेटाबनापत्तेः । नचादन्तलक्षण-
 टाप् ङोषाबाधात् वस्तुतोविवक्षादिकमप्रयोजकम् । उपजनि-
 ष्येति न्यायेन समासात् प्राक् टाबनुत्पादादवयवैजात्यारोपेण-
 जातिसत्त्वाद्यापस्यादेवेति चेन्न । प्रियामहाशूद्रायस्येति वि-
 ग्रहेयस्त्रीप्रत्ययान्तं शूद्रेति नतदुपसर्जनमिति ह्रस्वो न स्या-
 दित्यत्र बोध्यं महाशूद्रान् ङोबवयवाद्याप् च स्यात्तत्रयस्येति लो-
 पेपिवृक्षेति न्यायस्य फलभेदेऽप्रवृत्तेर्ढगापादानशङ्केति बाध्यं ।
 कुक्कुटाण्डेति नच वार्तिकाभावे कुक्कुटाण्डमिति स्यात् प्रत्या-
 ख्यानभाष्येणानभिधानात् । टावृचिशेषात्सूत्रभाष्येति । नच

स्त्रीप्रत्ययाः ।

परत्वाद्वावृचीत्यस्यापवादतेति वाच्यम् प्रत्याख्यानभाष्येण
पूर्वविप्रतिषेधाङ्गोकारात् । सूत्ररीत्येष्टस्येति । पादन्तकृत-
समासांतस्यानभिधानेद्विपदीति सामान्यतोऽपि नसिद्धेदिति
भावः । नच सूत्रवैयर्थ्यमिति ऋच्येवानभिधानेसूत्ररीत्येति-
ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् सूत्रमतेद्विपदीति सिद्धं कृत्वा-
पश्चाद्गिति लापनेसिद्ध्यतितन्नसिद्धेदित्यर्थात् । नचैवमे-
कपादिति सिद्धं कृत्वा ऋगितिलापनेसूत्रमतेपि तत्सिद्ध्यतीत्य-
नभिधानशङ्कासङ्गतिरिति वाच्यम् । अस्यग्रन्थस्यचिन्त्य-
त्वाद् वस्तुतोऽभावपर्यन्तव्यापारस्य लक्षानुरोधेनव्यवस्थित-
तयात्रतदभावएकपदीऋगभावपक्षेटाविति सूत्रकारमतेडीब-
न्तस्यासिद्धिरित्याशयः । त्यकनोकरस्येति । तिकनीकारकरणेनने-
तिभाष्यम् । नच प्रक्रियालाघवेन तथाकरणंप्रथमोपस्थिता-
कारत्यागेबीजानापत्तेस्तादृशलाघवानादरात् प्रत्ययस्थानच-
सर्वाइति कृत्वानन्तरमकचिपूर्वत्वेन दृष्टस्यकार्याभावेनस्था-
निवत्त्वाप्रवृत्तौ तत्राव्यवधानेचारितार्थ्येन कारिकेत्यत्रस्थानि-
वत्त्वेन व्यवधानान्नस्यात् समर्थानामित्यनुवृत्तेरितरत्नव्यैरु-
क्तत्वात् कृतसन्धेःकार्योचितत्वादिति वाच्यम् क्षिपकदी-
नांचेति निषेधाज्ज्ञापकादव्यवहितेपि प्रवृत्तेः । अत्रेदन्तत्वम् ।
आपियः ककारइत्युक्तेसामर्थ्याज्ज्ञापकेनवैकवर्णव्यवधानं-
सिद्धम् । आपियोऽकारइत्युक्ते तुवर्णद्वयमुदीचांनचस्त्रीबी-
धकाकारस्य साङ्काश्यकेऽभावोवुनस्तत्रशक्तेरभावादामति-
क्रान्ताऽस्याऽज्ञाताअत्याऽत्यकेत्यादौच ड्याब्ग्रहणेदीर्घइत्य-
स्यप्रत्याख्यानअकारस्यस्थानिवत्त्वेन स्त्रीबोधकत्वान्नदोष इति

वाच्यम् । तद्रूपयोगाभावात्प्रत्याख्येयमेवेत्याशयादुदीचा-
 मापोयकाभ्यामिति वक्तव्यमत्र नच प्रतिपदोक्तआपोन्य-
 तरस्यामिति ह्रस्वएवस्यादिति वाच्यम् । आर्यकेत्यत्रापि
 ह्रस्वबाधित्वाऽस्यप्रवृत्त्यादोषाद् बहुचटकिकेत्यत्रह्रस्वाभावेना-
 स्यचारितार्थेन बाधनायोगइति वाच्यमेवञ्चेदतइति नानुवर्त-
 ते तथाचार्यकेत्यत्रस्थानिवत्वेनाप्त्वाददोषात् ङ्याब्ग्रहण-
 इति तु प्रत्याख्यातमेवान्येतुस्त्रिभुच्छापिकेत्यत्रविकल्पः स्या-
 त् सिद्धान्तेतु स्त्रीबोधकेत्यस्यार्थस्यसिद्धान्तितत्वेन नपुंसका-
 देशस्यस्थानिवत्वेन विशिष्टेस्त्रीबोधकत्वेप्यवयवअभावान्नेत्व-
 विकल्पः । नच समासेऽवयवगतस्त्रीत्वं तथासत्यर्द्धपिप्यलीत्य-
 त्रावयवनिष्ठनपुंसकत्वेन ह्रस्वापत्तेःवस्तुतस्त्वार्यकेत्यत्रस्थान्य-
 ल्निष्ठत्वेनाप्त्वंदुर्लभमिति केचित् परेत्वित्येकेत्यत्रापिऽभावे-
 न विकल्पानापत्तिरित्याहुः । अत्रफलभेदान्ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ-
 इति प्रत्याख्यानासम्भवइति तत्त्वम् । अनुपसर्जनात् । आचार-
 क्खिवन्तेति । नच कर्तृक्पिप्यतोलोपअदन्तत्वाभावादेवादोषइति
 वाच्यं गौरादिपठितानङुहइत्यादिक्खिवन्तस्यानभिधानमित्या-
 शयाद् नचोपसर्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वम् । अत-
 एवतदोरिति सूत्रेद्वइति प्राप्नोतिस्वइति चेष्ट्यतइति भाष्य-
 स्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाऽभावः । एवञ्चोपसर्जनत्वाभावः प्र-
 कृतइति वाच्यम् । अर्थान्तरवत्त्वेनदृष्टंयत्स्वार्थबोधकत्वं तद्-
 रूपोपसर्जनत्वात् । वस्तुतोदृष्टपदनिवेशमानाभावः । तदो-
 रिति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेति बोध्यम् । पञ्चगवधनइति ।
 नच राजपुरुषेकार्यकालेनलोपार्थदृष्टस्येतरानपेक्षत्वस्यग्रहणेदो

षएवेति वाच्यं तत्रयथोद्देशेनैवनिर्वाहेदृष्टपदनिवेशाभावेनप्रा-
तिपदिकत्वात् । रूपमित्यर्थइति । यदिभावसाधनविधिशब्द-
स्तदापङ्क्तेरलक्षतास्यादतः कर्मसाधनेनतदन्तशब्देनकर्मधार-
यस्तथाच तदन्तंयद्विधीयमानमण्णतान्तमित्येवंरूपमित्यर्थः ।
प्रत्ययविधाविति । नचविशिष्यतत्तद्रूपेणोपादानएवग्रहणव-
तेति निषेधप्रवृत्त्यानज्ञापकतेति वाच्यम् । “षिद्रौरेतिसूत्रेवि-
शिष्योपादानात्तदानात्रफलमित्याशयात् । नचतथापि नज्ञा-
पकतेति कुम्भकारेयापादनभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रामाण्येनविशिष्येत्यस्यचिन्त्यत्वात् । अनन्वयापत्तेरि-
ति । नचैरपत्यंस्त्रीत्यादौसम्भवइति वाच्यम् प्रत्ययग्रह-
णइत्यस्य वाचनिकत्वेन तस्यानेननिषेधाभावादितितत्त्वं । कु-
म्भकारेयइति । ननु स्त्रियामिति गृह्यमाणविशेषणाद् नदो-
षोबहुकुरुचरेत्यादौ नाप्यतिथीवरोतिफलंशूद्राचेतिज्ञापकेनसि-
द्धेः । नचशूद्राचेतिज्ञापकेनबहुकुरुचरेति व्यावर्त्यमेवेति वाच्यं
तथापि ज्ञापकतासंगतेः किञ्चशूद्राचेत्यनेनतत्सूत्रएवतदन्त-
ज्ञापनं । अतिथीवरोति तुबहुब्रह्मैवेति ज्ञापकात् तत्सूत्रन्तद-
न्तंयत्तुतेनचात्रसिद्धंकुम्भकारेयस्यापि निष्कृष्यैकार्थीभावाभा-
वेवृत्त्यभावेनानापत्तिः नचपरमगाग्यायणइति भाष्यादस्माच्च-
तद्भावेपिवृत्तिः तथासत्यपि वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेवो-
त्पत्तिःस्यात् नचफलभेदेवृक्षप्रचलनन्यायाऽप्रवृत्तिः वभूवेत्या-
दावपि तदप्रवृत्तौदोषात्फलभेदेपि तत्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकारात्कि-
ञ्चपारिष्कारिकार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादेवनदोषः
नच मूलकेनोपदंशमित्यत्रप्रातिपदिकत्वार्थनियतसमभिध्या-

हारातिरिक्तस्य तत्रग्रहणेनार्थवत्त्वमेवेति वाच्यं निपातस्या-
 त्तर्यक्रस्येति स्थानेऽव्ययस्येतिपठना दोषात् । नचभाष्यग्रामा-
 ण्यादर्थवत्त्वं तर्हि नियतसमभिव्याहारातिरिक्तेविशिष्टस्यस्य
 र्थवाचकत्वेनावयवस्यस्यर्थवाचकत्वाभावेनादोषाद् नचैतद-
 प्यारोपितं वर्ततेभाष्यादिति वाच्यं तर्हि वृक्षेति न्यायेनैवदोष-
 दानस्यसुवचत्वात् । नचावयवादुत्पत्तावपि विशिष्टस्यापि प्रकृ-
 तित्वेनोभयोवृद्धौ दोषोनेत्युक्तन्यायेन खण्डनमसङ्गतमिति
 वाच्यं धाटचकाशयेदोषतात्पर्यात् तत्रोभयवृद्धौदोषादिति चेन्न
 वृक्षेतिन्यायस्यैतद्भाष्यादप्रवृत्तेः । नचकरोतीति करःकुम्भ-
 स्यकरेति टावन्तेनसमासेऽवयवादेवोत्पत्तौ कुम्भकारेथोगलेप-
 तितइति वाच्यम् । गतिकारकोपपदानामिति पूर्वसमासेनन्त-
 रंटापितदभावात् षष्ठ्यशेषइत्यस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् नचसे-
 नान्तलक्षणकारिभ्यश्चेतिप्येनबाधाङ्ठगेवनेङ्ङी वाच्यं विशे-
 षविहितत्वेनढकएवप्रवृत्तेः यद्वा कुम्भकारीवमनुष्यःकुम्भका-
 रीतस्यापत्यमित्यर्थेस्त्रीभ्योढगित्यस्यस्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थेऽव-
 यवाङ्ङीप्यवयवेनिष्कृष्यैकार्थीभावाभावाद्गुणुत्पत्तौ कौम्भका-
 रेयो नसिद्ध्यतीत्यनुपसर्जनाधिकाराभावेदूषणं नचस्त्रीभ्योढ-
 गित्यत्रस्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोषइति वाच्यं कन्नन्तस्यबहुव्री-
 हौ ह्रस्वानापतिरनुपसर्जनाधिकाराभावेविशिष्टस्योपसर्जनत्वे-
 प्यवयवस्योपसर्जनत्वाभावाद् यदिशास्त्रीयमुपसर्जनंतत्रगृह्यते
 तर्हिप्रत्याख्यानंवरमिति दिक् । नचटिङ्ढेति सूत्रेतदन्तग्रह-
 णं कर्तव्यमिति वाच्यं तथासतियदितदन्तेस्त्रियामिति विशे-
 षणंतर्हिबहुकुरुचरेतिदूषणं यदिगृह्यमाणस्य तदाऽऽपिशलेति-

दूषणंसिद्धान्ते त्वनुपसर्जनादिति गृह्यमाणविशेषः । दुभयंसि-
 ध्यतीति बोध्यम् । अर्थवत्त्वाभावेनेति । नचानुपसर्जनाधिका-
 राभावेऽवयवस्याप्रातिपदिकत्वेन ङीबुत्पत्तिः कृते दानीन्तु तदभा-
 वइति विरोधइति वाच्यं तदधिकाराभावइदृशार्थवत्त्वग्रहेष-
 माणाभावात्तदधिकारसत्वेतेनेदृशार्थवत्त्वज्ञापनादिति च बोध्य-
 म् । निष्कृष्यैकार्थीभावत्वञ्चापत्याद्यर्थान्वयितावच्छेदका-
 वच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं नचविशिष्टशुद्धान्नातिरिच्यतइति न्यायात्के-
 वलेऽप्यन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नइत्यत्रपर्याप्तिमत्त्वस्य निवे-
 द्यत्वात् । असहायएवेति । तत्त्वञ्चातिदिदिक्षितधर्मावि-
 छिन्नासमभिध्याहृतत्वं धर्मश्च स्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः तेन रामइत्य-
 त्रनसर्वशब्दत्वातिदेशः सर्वशब्दत्वस्य रामशब्दत्वनिरूपित-
 त्वाभावात् । नचासमभिध्याहृतत्वमिति मास्तुदरिद्रेत्यत्रत-
 त्वाभावान्नदोषः । अन्तत्वञ्चस्वघटकप्रागभावानाधिकरणत्व-
 मिति कारवृत्तिनिरूप्यत्वं नास्तीति वाच्यं तदनधिकरणक-
 त्वरूपाऽकारवृत्तिधर्मस्याभावइकारेस्तीति तादृशाभावरूपेकार-
 वृत्तिधर्मेण तदनधिकरणत्वरूपाकारवृत्तिधर्मप्रतियोगित्वस्य नि-
 रूपितत्वावदेवाश्रीयते नच तदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वस्मि-
 न्स्वभेदानङ्गीकारेण नान्तत्वमिकारस्येति वाच्यं पूर्वोक्तरीत्या-
 ऽप्यन्तत्वस्यानेतुं शक्यत्वादतोऽसमभिध्याहृतत्वमि । एवंचैकदे-
 श्युक्तित्वमावश्यकमेव वस्तुत एकस्मिन्नित्यस्यैकव्यक्त्याऽभि-
 न्नइत्यर्थः । नत्वसहायइति । व्यपदेशश्चविशिष्टवैशिष्ट्यत-
 थाचैकव्यक्तिभिन्नेविशिष्टवैशिष्ट्यवत् कार्यविशिष्टत्वं च घटक-
 त्वघटितत्वादिरूपम् । अस्यापत्यमिरित्यादौ ऽप्यन्तत्वातिदेशे-

र्थात्तदनधिकरणकत्वरूपमतत्वमिति लक्षणसमन्वयइयाये-
 त्यादौच घटितत्वातिदेशेर्थादवयवित्वप्रतीतिः दरिद्रे त्यादौ
 तदघटकत्वातिदेशेपिनतदनधिकरणत्वरूपमिवर्णान्तत्वमाया
 तीतिनातिव्याप्तिः । इरियानित्यादौ तदादित्वानतिदेशेपि
 स्थानिवद्भावेनतद्धितान्तत्वमानेयम् । अतएवनप्रत्ययमात्रस्य
 तदन्ततां ब्रूमइति दीक्षितग्रन्थसङ्गतिः नचास्यापत्यमिति विग्र-
 हअअणित्यवस्थायांप्रत्ययमात्रस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरिष्टाप-
 पत्तेः । नचौपगवेत्येकदेशाकारस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तिः वृ-
 क्षप्रचलनन्यायेनादोषादिति निर्दुष्टः पंथाः । नञस्नञी । पु-
 नरत्रेति । नचवयोवाचिर्ना वैकल्पिकजातिकार्यत्वाद्पुंयोगेरूप-
 द्वयसिद्धपुंयोगेवयस्यचरमइति बाधित्वापुंयोगादाख्यायामिति
 ङीषेवस्यादिति वार्तिकंतलकृतेपि वार्तिकेनङीषंबाधित्वाङी-
 वेवस्यादिति गौरादिपाठः । तत्सामर्थ्यात्पक्षेङीष्इति रूपद्व-
 यसिद्धं तलवह्वादिषु पाठः कार्यः किंवा मनोरौवेत्यनन्तरं वा-
 र्तिकं कार्यं तेन सर्वलरूपद्वयेसिद्धे गौरादिपाठः किमर्थइति वा-
 च्यम् । एवंसिद्धएवंक्रियमाणेन वैकल्पिकं जातिकार्यस्यानित्य-
 त्वं बोध्यते तस्माच्चवह्वादिपाठस्यापुंयोगेचारितार्थ्यपुंयोगेप-
 रत्वानङीषेवस्यादेवं मनोरौवेत्युक्तेरनन्तरं पाठेपि पुंयोगेचा-
 रितार्थ्येनापुंयोगेङीषएवस्यात् तस्माद्गौरादिपाठः । वा-
 र्तिकंचेतिवहवोऽनित्यत्वफलन्तु वृद्धास्थविरेत्यत्रनैवङीष् अ-
 त्रैवब्रूमः तरूणीसुरेत्यलवयोवाचकत्वाभावादप्राप्तेङीवर्थ-
 वार्तिकं तत्रापुंयोगेवैकल्पिकजातिकार्यत्वेन रूपद्वयेपि परत्वा-
 त्पुंयोगेङीषेवस्याद्वार्तिकं तत्रचरितार्थमिति पुंयोगेङीष् टित-

मेकमेवरूपं स्यादिति सिद्धमिष्टंगौरादिपाठश्चव्यर्थोऽलवि-
 चारयन्तुसुधियः । वार्तिकस्यान्यार्थतापतेश्चेत्यर्थः । तत्रेकगि-
 तिह्रस्वः पाठःशक्तिषष्टोरिकगैवविधेयः विधानसामर्थ्यान्नय-
 स्येतिलोपः । अन्यथाकगमेवविदध्याद् वहिषष्टिलोपइत्यत्र-
 वहिषः षलोपोडाश्चइकगिति पाठ्यन्तेननदोषोविधानसाम-
 र्थ्यान्नलोपइति चेन्न । तीयादिककितृतीयीकासिद्धेः नचतत्र-
 दीर्घोत्रैव ह्रस्वःतातीयीकीत्यसिद्धेः । प्राचांष्फ । ननुष्फडेववि-
 धेयः किन्तद्धितग्रहणेनडित्वसामर्थ्यादासुरेरुपसंख्यानमिति
 सिद्धमिति चेन्न । संहितापाठैडिदपि संभाव्येतकिञ्चतस्यार्द्ध-
 मात्रिकत्वेनाऽविशेषात् किञ्चगौकक्ष्याशब्दाद्गर्गादियजन्त-
 प्रकृतिकक्रौडादियङ्ङन्तप्रकृतिकचाबन्तात्तद्विवक्षायाम्भस्या
 ढइति पुंवत्वार्थन्तस्याऽऽवश्यकत्वात् । नचभाष्येतत्प्रत्याख्या-
 तमिति वाच्यं तद्वदस्यापिकृतप्रायत्वात् प्रत्याख्यानेषाद्यजइति
 चापिगौकक्षातस्मात्ष्फइति सिद्धागौकक्ष्यायणीनचगौकक्ष्या
 इति स्यात् ष्फस्यचापोऽपवादकत्वादिति वाच्यं प्राचांष्फइ-
 त्यत्रसर्वलग्रहाऽनुवृत्तिस्तच्चबाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थगौकक्ष्याइ-
 ति तूदोचांमतएवश्चगौकक्ष्यायाः प्रतिषेधोवक्तव्यइति स-
 म्प्रसारणनिषेधकं वार्तिकमपिनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलं ।
 टिड्ढाण । टिदाद्यवयवेति नचटिदाद्यवयवोकारइत्युक्तेकारस्य
 प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणाऽभावेन प्रातिपदिकविशेषणेनैव तदन्त-
 विधौपरमकुरुचरीति नस्यादिति वाच्यम् एकस्मिन्नपितदन्त-
 विधौटिदाद्यवयवाऽकारान्तत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेप्रत्ययग्र-
 हणइत्यस्याऽप्रवृत्त्यासमुदायेपि सत्वात् । नचैवंबहुकुरुचरेत्य-

अपि वारणार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्य चारितार्थ्येनज्ञापकता-
 ऽसम्भवइति वाच्यं टिदित्यादिप्रत्ययग्रहणेनतदन्तग्रहणेन टि-
 दन्तमित्यर्थात्समुदायेतदभावेनाचारितार्थ्याद् टिदाद्यवयवा-
 कारान्तमित्युक्तेतुपरिभाषाबाधः स्यात् । तथाच टिदन्तांतं-
 यदकारान्तमित्युक्तेपश्चाश्चेति प्रत्ययाऽकारष्टिदाद्यवयवोग्राह्य
 इत्याकलनीयंपरेत्विति नचक्वचिदनल्विधावितिनिषेधइत्यस्या
 ऽभावेन चक्राणइत्यत्रस्थानिवत्त्वेनटित्वाट्टरेत्वंस्यादिति वा-
 च्यम् । टितइत्यत्रतडामित्यनुवर्तते टिदत्तस्तडांटेरइति न्या-
 सेनवाऽदोषात् नचडिदादेशानांनडित्वमित्यस्याभावेलविषी-
 षेत्यलगुणोनस्यादिति वाच्यं लिङ्सिचावितिक्ङितिकित्ववि-
 धानाज्ज्ञापकात् क्वचिन्नडिदादेशानांङित्वमित्युच्यमानत्वात् ।
 हलउपधायाइति नचसामर्थ्याद्व्यवधानेपि भवतिगार्ग्यायणी-
 त्यत्रतुयेननेति न्यायेननदोषइति वाच्यम् । उपधापदानुवृत्तेर्व-
 चनकल्पनापेक्षयालघीयस्त्वात् । षः । आदिरुपरञ्जकेति । अवि-
 मह्योष्टिषजित्यादावनायासतोवारकतयेतिकेचित् । नादेशाइति
 नचेत्संज्ञाभवतुलोपंवाधित्वाऽऽदेशःस्यादेवेति वाच्यम् । इदि-
 तिमहासंज्ञयालोपंविनासंज्ञाऽप्रवृत्तेः सर्वत्रसर्वेषामिति फलि-
 तार्थः सप्तम्यास्त्रलुप्ततेः । आवध्यायनीति प्राचांष्फस्तद्धितः
 सर्वत्रेतिन्यासेनसिद्धम् । एतेनापकर्षःपरास्त आरम्भसाम-
 र्थ्यादुत्तरसूत्रेनित्यत्वसिद्धेः नच माण्डूकस्याणन्तत्वेन डीप्-
 प्राप्तइति टाप्डोपोरिति सुगमइति वाच्यम् । कौरव्यसाह-
 चर्येणगोत्राणंतमात्रस्यत्र णेन तत्रजातिलक्षणडीषावाधादि-
 ति सुधियः । विभाषा । वहवावृषलपतय ति सचाक्षप्रयोजना-

इनुपसर्जनादिति ज्ञापनाऽसंगतिरत्रैवकर्तव्येतत्करणत् ।
नचात्रविशिष्टस्याऽनुपसर्जनत्वमेव सपूर्वप्रति शब्दत्वाभावा-
त् । प्रतिशब्देसमासकाले बहुवृषलेत्यस्याऽनवयवत्वात् तदन्त-
स्येति नासूत्रिमूलोक्तैर्दोषात् समासस्येति तु नासूत्रिबहुचपूर्वे-
ऽनापत्तेर्बहुवृषलपत्तौ तु न दोषः प्रत्यासत्त्यापतिशब्देन केवले-
न जातस्य समासस्यानुपसर्जनस्य ग्रहणात् । वृत्तेरितितु नोक्तं प-
तिरिब्रमनुष्यापतिरित्यत्रापत्तेः व्यपदेशिवत्त्वेन सपूर्वत्वात् स
पूर्वग्रहणन्तु वृत्त्यभावे च रितार्थं त्रीण्येति कुम्भकपाललोहिनी-
त्यत्र न प्राप्नोत्यत इयं व्याख्या गृह्यमाणविशेषणमिति त्रिष्वेनी
त्यर्थो बोध्यः सपत्नीति निपातात् स्त्रीविशेषणव्येत्यर्थः । सूर्य ।
सूर्यादीनामङ्गानामित्यर्थे सौरो न स्यात् । यग्रहणमिति । सूर्यमा-
नयतीति सूर्याणीत्यत्रैकादेशअकारस्य सूर्यसम्बन्धित्वादुपधा-
त्वाच्चलोपः स्यादित्यावश्यकमिति केचित् । उपधात्वाभावान्ने-
त्यपरउपमिति विसारिणो मत्स्य इति निर्देशोऽसंदेहाय डाबित्ये
ववक्तव्यत्वाद्वाससस्य अग्रहणं नक्षत्रवाचकादिति व्यावर्त्यन्तु-
तिष्यसंज्ञकपुरुषस्येदन्तैष्यमित्याहुः दंष्ट्रा इत्यस्या जादौ पा-
ठः । अपरइति । कमण्डलाविति मेदिन्यापिठरेत्विति पिठरति-
ति कोशस्य संकोचेनानुगतत्वाज्जातित्वमित्याशयः वस्तुत एके-
नकोशेन कोशद्वयसङ्कोचस्यानुचितत्वात् कोशद्वयेतर्हि कमण्ड-
लाविति कोशउपलक्षणतया व्याख्यापत्तिरेवं चामत्र सामान्य-
परत्वेनानुगतत्वान्न जातित्वमित्यप्राप्तदोष एव विधानं न निय-
मइति बोध्यम् । नील्या अनित्यत्र प्रतिपदोक्तस्येति बोध्यम् ।
वोतो गु । सत्वेन विशतेऽपैति पृथगिति । अभावेऽतिव्याप्तेः

सत्वेनिविशतइति । जातावतिव्याप्तेरपैतीति । आत्मनिष्ठ-
 धर्मेति व्याप्तेः पृथगिति । आश्रयेऽतिव्याप्तेरक्रियाजइति क्रि-
 यानामकृतिसाध्याजन्यस्य क्रियात्वात्तस्यचनिषेधोऽत्रेदं बोध्यं
 मानेनगुणलक्षणमभिहितमाकडाराइत्यत्रभाष्येतुगुणवचनल-
 क्षणमभिहितमेवंचविरोधाभावाद्बहूविशेषणसार्थक्याद्भाष्यं-
 सुयोजमित्येकदेश्युक्तित्वं चिन्त्यंस्पष्टंचेदं शब्दरत्नेशुचिशब्दे-
 कृदिकारादिति स्यादित्याह । शुक्लेति । नच संयोगोपध-
 त्वेननिषेधः खरुसाहचर्येण संयोगोपधेति निषेधोऽप्युकारान्त-
 स्यैवेत्याशयात् । वस्तुतःश्यामेत्युदाहरणीयं । प्रियकतिरिति ।
 नषदस्वस्रादिभ्यइत्यस्य स्त्रियांयत्प्राप्नोतीति व्याख्यानाना-
 त्राऽपि निषेधइदंफलंचिन्त्यंसुगन्धिरितितुफलम् । पुराणशब्द
 स्याणन्तत्वमितिङीप्डोषःस्वरेविशेषाभावइत्युक्तम् । पुंयो ।
 स्त्रियांवर्तमानस्येति । पुंस्येवेति । नचज्येष्ठाकनिष्ठेत्यजादिनि-
 पातनंव्यर्थंङीषोऽप्राप्तैः पुंस्येवविद्यमानत्वाभावादित्येवस्या-
 प्रयोजकत्वादतएव शुक्लोतिपुंयोगेसिद्धः । महद्धिममिति ।
 नच स्वार्थेपरिपूर्णपदार्थान्तरमाकाङ्क्षतइति न्यायेनसुबुत्प-
 त्यनन्तरं महत्वविवक्षायांङीब्जायमानः सुबन्तोत्स्यादिति
 वाच्यं प्रातिपदिकादित्यधिकारेण तदव्यवहितोत्पत्त्यासुबन्ते
 पि दोषाभावात् तद्धितेतुप्रातिपदिकप्रकृतिकेलक्षणयासुबन्ता
 देवोत्पत्तिरिति जेयंयवनाह्लिप्यां यवनशब्दस्य यवनलिपेरौप-
 चारिकत्वेनतस्येदमित्यणोप्राप्त्यातत्रैतस्य चारिताथ्येनयवना
 नालिपिरित्यत्राण्बाधकः परत्वात्स्यादिति बोध्यम् । एवंचा-
 ण्बाधकोङीर्बिति बहवएवग्रन्थाश्चिन्त्याः अयंपुंयोगेपि ङी-

पृकालीत्यत्र न जानपदेति सूत्रे वर्णग्रहणादन्यथावर्णादिति सू-
त्रे कालादित्युक्त्वा वर्ण एव तादृशरूपसिद्धेः न च तेन ङीष् भव-
तोत्यनुदातः स्यात् वाच्यम् । कालशब्दस्यान्तोदातत्वेनो-
दातस्वरेण ङीष् ङीपोः स्वरे विशेषाभावात् । यदितुवर्णग्रहणं मा-
त्रागौरवात्पदगौरवमिति ज्ञापकतया च रितार्थमित्युच्यते त-
दापुंयोगे ङीष् ष्ट एवेति बोध्यम् । अंवांवेति । न च पदादादिरित्य-
र्थे गोस्थइत्यत्र सुवुत्पत्तेः पूर्वसमासेपि निषेधप्रवृत्त्या षत्वार्थमा-
वश्यकमिति वाच्यम् । पदस्यादिरित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तत्वेनाऽस्य-
चिन्त्यत्वात् । एवञ्च नियमार्थत्वमप्रयुक्तम् । हृदिस्थइत्यपि प-
दादिरिति विग्रहेणैव सिद्धमिति ज्ञेयम् । अस्वाङ्ग । अस्वाङ्गा-
दिति बहुव्रीहिविशेषणैपि न स्वाऽङ्गं यत्रेति विग्रहेण सुरापोती-
त्यादिसिद्धौ दोषाभावेन पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति वाच्यम् । उ-
त्तरसूत्रेन स्वाङ्गं यत्रेति कर्तुं मशक्यत्वेन स्वाङ्गाभिन्नात् पूर्वपदा-
त्परं यत्स्वाङ्गन्तदन्तादनुपसर्जनादित्यर्थे कल्याणपाणिपादेत्य-
त्तापत्तिः स्यात् पूर्वपदग्रहणे तु यत्स्वाङ्गं न तत्पूर्वपदं यच्च पूर्वपदं
न तत्स्वाङ्गमित्यदोषइति बोध्यम् । स्वाङ्गाच्चो । एकविभक्ती-
ति शास्त्रोपसर्जनमेव ग्राह्यम् । अतएवापराश्च ते केशाश्च
अपरकेशा आर्द्रषदपरकेशा इति विग्रह आपरकेशीत्यत्र परा-
दिवद्भावेन आपरेति पूर्वपदन्तस्मात्परं स्वाङ्गं केशेति शास्त्रा-
योपसर्जनकमिति ङीष् भवतिलौकिकाऽप्रधानत्वग्रहणे तु तत्र-
तदभावेन ङीष् न स्यादिति कृत्रिमन्यायेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणमु-
चितमिति बोध्यम् । एवञ्चाऽप्रधानत्वं चेति ग्रन्थचिन्त्यः समु-
च्चयार्थवेति सुधियः । शिखेति प्रत्युदाहरणमिति । न चोपस-

र्जनादित्यस्याऽभावेवद्ब्रूवो हेरित्यनुपसर्जनादित्युभयमपि प्राप्तं
 न्तत्राऽनुपसर्जनादिति सम्बन्धे सुशिखेत्यत्र टापं बाधित्वा डो-
 वुपसञ्जनिष्येति न्यायेनेतिसम्यगेवग्रन्थः अशिखेत्यत्रापि न-
 सहनजितिनिषेधोऽस्यशिखेत्येवं भाष्याऽभिप्रायादिति वा-
 च्यम् । अत इत्यनुवृत्तौ शिखेत्यत्र टापं बाधित्वा डोप्स्यान्नतु-
 सुशिखेत्यत्रोपसञ्जनिष्यन्यायस्य सामर्थ्यमूलकत्वात् शिखेत्य-
 त्त्वारिताथ्यादित्येतद्ग्रन्थसङ्गतिरिति कश्चित् वस्तुत उपसञ्ज-
 निष्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरिति सम्यगेवमूलाभिमतम् । जाते-
 र । देवदत्तेऽति व्याप्तैः समानकालिकाऽनेकव्यक्तित्ववृत्त्यनुग-
 तसंस्थानव्यंग्येति तत्र समानकालिकेति विशेषणं व्यर्थमनेक-
 वृत्तीत्यनेनैवगतार्थत्वात् गोत्रञ्चेति शास्त्रीयमौपगवीभा-
 र्येण वत्त्वनिषेधेन प्राप्नोतीति नचाऽत्राऽपि शास्त्रीयंगोत्रं वर्त-
 त इति वाच्यम् एतद्भाष्यप्रामाण्याद्विशेष्येतस्य शीवदद्रव्यपरि-
 माणमित्यत्र परिमाणपदं व्यर्थं व्यावर्त्याऽलाभाल्लक्षणया गो-
 त्रस्य विवक्षितत्वात् परेत्विति । प्रथमपक्ष उपदेशान्तर्गतत्वेना-
 कृत्याश्रयान्यतरोपदेशव्यंग्याय द्वापक्ष आकृतिग्रहणोपदेशव्यं-
 ग्याच्चेत्यर्थः । अत्रेदन्तत्वम् । औपगवीभार्येण दोषः युवप्रत्यय-
 लक्षणेन गोत्रत्वेन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् किञ्चाऽणि-
 जातित्वं पूर्वकृत्वेदानीं प्रत्ययलक्षणेन जातित्वाभावात् तस्या-
 पिसाधारणत्वात् किञ्चतावन्मात्रे जातित्वेपि ततः परस्त्रीप्र-
 त्ययाऽभावेन जातित्वाऽभावः । किञ्चाल्विधित्वेन पूर्वभा-
 ष्ये लग्ने लौकिकगोत्राऽश्रयणमनुचितम् । नापि ब्राह्मो नारद इ-
 त्यसिद्धिः तत्र जातिषदेनाऽऽकृतिरिति लक्षणकस्य घटत्वेत्या-

दिलौकिकस्यवाग्रहणादतएव ब्राह्मणवणइति सिद्धिरन्यथा-
तत्रगोत्रत्वेन जातित्वादोषः स्यात् । एवञ्चावन्तिरिति भाष्य-
मभ्यनुकूलमिति तत्त्वविदोत्रैदम्बोध्यम् । तटंलिष्वितिको-
शस्यप्रामादिकत्वमनुचितम् । किञ्चकस्यलिङ्गस्यत्यागइति
विनिगमनाऽभावः जातेराविष्टलिङ्गस्वभावस्याऽपि आविष्टप्रा-
प्तम् स्वतएवनाऽन्यतो लिङ्गं यस्येति विग्रहेण स्वनिष्टलिङ्ग-
त्वेपि न दोषः शुक्लादौत्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिङ्गत्वम् ।
असर्वलिङ्गमित्यस्यापि सर्वेषांयानि स्वतोऽन्यस्येति तदभा-
ववान् किन्तु स्वाश्रयमात्रलिङ्गवतीत्यर्थेनाऽविरोधएतयोरिति
द्वित्वनिर्देशोऽपि कुमारशब्दविषयइति न दोषः कुमारशब्देह्या-
कृतोति लिङ्गानांचेति द्वयमेवेति न दोषः एवञ्चगोत्रञ्चेत्य-
स्यसाहचर्येण संज्ञात्वमेवातिदेशेमानाऽभावात् । स्पष्टैवेति
महाशुद्धीति भाष्यमैकदेश्युक्तिः । वहूनामजादिपाठाद्रौणी-
कुटीत्यादयोगौरादिषु बोध्याः ॥ उरू ॥ उपमानशब्देन सोदृ-
श्येप्रतीतेतस्मात्स्वार्थेऽप्यञ् सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपायेक्षया
केवलपूर्वपदमाक्षिप्यौपम्यइति विशेषणतेन करभोपमोरुरित्य-
त्रदोषइति चिन्त्यम् ।

इति सदाशिवभट्ट्याम् स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ।

अथ सदाशिवभट्टागम् शुद्धाऽशुद्धयोर्व्यवस्थापत्रम्

अशुद्धं	पृ०	पं०	शुद्धं	अशुद्धं	पृ०	पं०	शुद्धं
वाभा	१	४	भावा	तस्यचौडूत्य	६०	९	तस्यचौडूत्य
भक्या	१६	१	भक्त्या	प्रगृह्यत्वेच	६०	११	प्रगृह्यत्वंच
प्रकृत्या	१७	११	प्रकलूत्या	ऽतिखट्वाइत्थ	६१	१	ऽतिखट्वायेत्यत्र
येति	१९	५	पेति	ऽऽस्वादिरिव	६२	१४	ऽऽत्वादेरिव
न्त्यश	१९	७	न्त्यश	दिङ्विधेतिदेशः	६२	१९	दिङ्विधावतिदेशः
यत्	२५	१४	पत्	तेनाप्य	६३	१९	नतेनाप्य
सूत्रेकाशायाः	४१	१	सूत्रेभाष्यकैय- टयोस्संहिताधि- कारःसंहितासं- ज्ञाचप्रत्याख्या- नोक्तेषुतेषामनि- ष्टत्वेतुतत्रतद्वार- णायतदावश्यक- त्वेनतद्विरोधस्प- ष्टएवेति वाच्य- म् तावन्मात्रफ- लकत्वेऽवसान- कार्येऽलइति प- ञ्चम्यन्तंपदद्वयं- कर्तव्यंतावतैवेष्ट- सिद्धेरित्याश- यात् । सावका- शायाः	स्थानितो	६४	१	स्थानिनो
				काण्णन्ते	६५	२	कासान्ते
				पसाविति	६६	१	यसाविति
				प्रत्यज्येति	६६	२०	प्रसज्येति
				घटकविपि	६८	१८	घटकविधि
				एनेयेति	६९	१९	एनेयेपि
				विसर्गो	७०	९	विसर्गो
				नित्यत्रमत्व	७०	२२	नित्यन्नभत्व
				सुनोतोः	७२	९	सुनोतेः
				आदिरिति	७८	६	आदिरिति
				त्यादिनांताः	७९	१९	त्यादिनाकण्ठः
				भृजामि	७९	२	भृजामि
				तदऽनक्त्या	८०	२३	तदनुक्त्या
				लक्ष्यासि	८१	७	तस्यासि
				दिक्त्वावे	८३	१	दक्त्वावे
				तुनेत्य	८३	९	तुनैनेत्य
				अनुताव	८६	६	अनुवृत्ता
				पञ्चप्रय	८६	१५	पुंप्रय
				इदमुपक्षण	८७	१	इदमुपलक्षणं
				कात्स्ने	८७	२०	कात्स्ने
ऽसखि	४८	१७	ऽतिसखि				
टिकादौ	५१	२३	टकादौ				
पद इति	५९	१३	यर इति				
अन्यत्रवोति	५९	१४	अन्यत्रमेति				

अशुद्धं	पृ०	पं०	शुद्धं
जलोञ्ज	८७	१७	झलोञ्ज
लृकार			लकार
इतिलो	९२	३	इतिणो
तेनत्वा	९२	५	तेननत्वा
प्राप्त्याडे	९५	९	प्राप्त्याटे
प्रत्यभिडे	१७	१०	प्रत्यभिवाडे
मप्यत्वस्य	९९	१२	मप्युत्वस्या
त्यनुतं	१०१	२३	त्यनुवृत्तं
भगनास्या	१०९	१६	भगनास्या
नित्यंवत्व	१२०	३	नित्यंषत्व
शब्देपूर्वनस्य	१३३	३	शब्देपूर्वस्य
पदोन्तर	१३७	१३	पदोत्तर
भवतीत्यर्थाभा	१४९	९	भवतीत्यर्थेनाया- तीत्यर्थाभा
पुनः	१५४	२२	वुनः
वाच्यम्	१५९	२	नवाच्यम्
गान्तलोप	१६३	१२	गान्तलोपे
इनि	१६८	१७	इकि
रामेभ्यः	१६८	२१	एभ्यः
शेषर	१७६	६	शेखर

अशुद्धं	पृ०	पं०	शुद्धं
इल्पाका	१८३	२१	इत्याका
हित	१९२	२३	विहित
प्रापकमु	१९४	८	प्रायकमु
वादिषुच	१९६	१७	कादिषुवद्वादिषुच
पिपौपियः	१९८	४	पियौपियः
पञ्चभव	१९८	१२	पचभव
चवर्गा	१२००	२३	कवर्गा
प्रथिमित्यत्रा			प्रथिमतस्यसमीपं उपप्रथिममित्यत्र
मभि	२०७	१६	मभिप्रेत्य । नेति
प्रकृतौ	२१३	१	प्रवृतौ
मास	२२२	३	मांस
स्यात्	२२३	१४	स्यादुपधाग्रहणेत्
मुकारउकार	२२५	१८	भ्यांउकारेडकारा
रूप	२३१	७	रूपं
कत्ववि	२३३	२२	अत्ववि
स्वसते	२४२	१८	स्वमते
इमत्र	२४२	१९	इदमत्र
भात्स	२४६	५	मात्स
कदीनां	२४९	१७	कादीनां
षष्ठ्यो	२५५	३	यष्ट्यो